

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

112 789

MUSUL MESELESİ
VE
ÇÖZÜMÜ
(1918-1926)

112 789

Muhtar CAN

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında Hazırlanan
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Selim TARLAN

İSTANBUL 2001

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
KÜTÜPHANE VE KURUMSAL YAYIN MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKMASINA YOL AÇAN GELİŞMELER

A. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MUSUL MESELESİ'NİN BAŞLANGICI	8
--	---

1. Musul Bölgesiyle İlgili Genel Bilgiler	8
a. Bölgenin Coğrafi Durumu ve Nüfus Yapısı	8
b. Musul Tarihi	10
2. Birinci Dünya Savaşının Başlaması	13
3. Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşına Girmesi	15
4. Osmanlı Topraklarının Paylaşılması Planları	17
5. İngiltere'nin Musul Üzerindeki Emelleri	18
a. Bölgenin İngiltere Açısından Ekonomik ve Siyasi Önemi	18
b. Savaş Sonrası İngiltere'nin Bölgedeki Etkinliği	22
c. Askeri Gelişmeler ve İşgalin Başlangıcı	27

B. MİSAK-I MİLLİ VE MUSUL	30
---------------------------	----

1. Misak-ı Milli'nin İlanı	30
2. Misak-ı Milli'ye Göre Musul'un Durumu	32
3. İngiliz İşgali Karşısında Musul Halkının Tutumu	33
4. Musul'un İşgali Karşısında T.B.M.M. ve Mustafa Kemal Paşa'nın Tutumu	34

5. Türk-İngiliz Birliklerinin Çatışmaları	34
6. Türk-İngiliz Birliklerinin Çatışmaları Sonucu Gelişen Olaylar	38
C. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI	40
1. Dış Politika ve Diplomasi	40
2. Türk Dış Politikası	41
a. Genel Durum	42
b. Mondros Mütarekesi	43
(1). Mondros Mütarekesi'nin Uygulamaya Konması	44
(2). Mondros Mütarekesi'ne Karşı Kamuoyundaki Tepkiler	45
3. Milli Mücadelenin Başlaması	46
4. Mustafa Kemal Paşa'nın Politikasına Karşı İtilâf Devletlerinin Tepkisi	50
5. Amasya Tamimi	50
6. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Belirlenen Türk Dış Politikası	51
a. Erzurum Kongresi	51
b. Sivas Kongresi	54
7. Misak-ı Milli'de Dış Politika Hedeflerinin Tesbiti	55
8. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluş Dönemindeki Dış Politika Gelişmeleri	59
a. Sevr Antlaşması	61
b. Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet Münasebetleri	62
c. Milli Mücadele Döneminde Türkiye İle Diğer İtilâf Devletleri Arasındaki İlişkiler	63

İKİNCİ BÖLÜM

LOZAN KONFERANSI'NDA MUSUL MESELESİ

A. LOZAN KONFERANSI ÖNCESİ MUSUL İLE İLGİLİ BEKLENTİLER	66
--	-----------

1. Türk Tarafında Yaşanan Gelişmeler	66
2. Lozan Konferansı Öncesi Musul İçin Savaş Düşünceleri	68
B. LOZAN KONFERANSI'NDA MUSUL MESELESİ'NİN TARTIŞILMASI	68
1. Lozan Konferansı Hazırlıkları	68
2. İngiliz Görüşü	70
3. Türk Görüşü	72
a. Etnografik Nedenler	73
b. Siyasi Nedenler	74
c. Tarihi Nedenler	74
d. Ekonomik Nedenler	74
e. Askeri ve Stratejik Nedenler	75
4. Lozan Görüşmelerinin Sonucu	78
5. Lozan Konferansı'ndaki Gelişmelerin T.B.M.M.'de Görüşülmesi ve Tartışılması	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL MESELESİ'NİN ÇÖZÜMÜ ÇALIŞMALARI

A. MUSUL MESELESİ VE HALİÇ KONFERANSI	95
1. Türk ve İngiliz Tarafında Konferans Öncesi Gelişmeler	95
2. Haliç Konferansı'nda Türk Görüşü	97
3. Haliç Konferansı'nda İngiliz Görüşü	99
B. MUSUL MESELESİ'NİN MİLLETLER CEMİYETİNE GÖTÜRÜLMESİ VE GELİŞMELERİ	100
1. Tarafların Milletler Cemiyeti'ne Gidişi	100
2. İngiliz Görüşü	101
3. Türk Görüşü	102

4. Üçlü Komisyonun Kurulması ve Komisyonun Raporu	103
5. Milletler Cemiyeti'nin Kararı	107
6. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Kararlarına Tepkileri	108
7. Musul Meselesi'ne Etkileri Yönünden Şeyh Sait İsyanı	114
C. MUSUL MESELESİ'NİN ÇÖZÜMÜ VE ANKARA ANTLAŞMASININ İMZALANMASI	121
1. Mesele'nin Çözümü İçin Tarafların Yaklaşımları	121
2. Ankara Antlaşması (5 Haziran 1926) ve Sorunun Çözümü	124
SONUÇ	131
BİBLİYOGRAFYA	138
EKLER	
EK 1 Mondros Mütarekesi'nin Hükümleri	143
EK 2 Belge 1'in Transkripsiyonu	146

ÖNSÖZ

Musul meselesi gibi önemli ve Cumhuriyetin ilk dönemlerine rastlayan bir konuyu incelemeye karar vermem, Atatürk döneminde karşılaşılmış ve Misak-ı Milli ile ilgili, önemli dış politika konularından biri olmasıdır.

Konuyu incelerken önceleri bu sorunun 1918-1926 yıllarıyla sınırlı olduğunu düşünmüştüm. Fakat böylesine önemli bir meselenin birden bire ortaya çıkamayacağını, konunun mutlaka çeşitli sebeplerin sonucu olması gerektiğinin de bilincindeydim. 19 ncü yüzyılda batılı emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti hakkındaki düşünceleri, Ortadoğuyla ilgili ekonomik, ticari ve siyasi politikaları “Şark Meselesi” ve bu politikaların Musul Meselesi ile yakın ilgisi, inceleme esnasında sonuç olarak ortaya konmuştur.

“Şark Meselesi” sözü ilk defa 1815 Viyana Kongresi’nde Rus delegasyonunca dile getirilmiş, bu tarihten sonra bu sözcük, siyaset adamları ve tarihçiler tarafından çeşitli anlamlarda tarif edilmiştir. “Şark Meselesi” 19 ncü yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren’ de imparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması anlamında kullanılmıştır. Ancak “Şark Meselesi”ni daha geniş boyutta ele alanlar da bulunmaktadır. Bunlara göre “Şark Meselesi” Türkler’in Avrupa’ya ayak basmasıyla başlamış, Osmanlı İmparatorluğu’nun üç kıtaya birden yayılmasıyla batılı devletlerin gündeminde ön sıraları almıştır. Bir kısım Avrupa devletleri, “Şark Meselesini” kendi çıkarları doğrultusunda çözümleyip ondan siyasi ve ekonomik alanda kazançlar elde etmek için çaba sarf ederlerken, bu mücadelede çoğu zaman kendi aralarında da çıkar çatışmaları yaşamışlardır.

Musul Meselesi, Mondros Mütarekesi’nin 1918’de imzalanması ile başlayıp, 1926 yılı Haziran ayına kadar geçen süre içinde çeşitli safhalardan geçmiş ve yeni Türk Devleti’nin İngiltere’yle olan ilişkilerinin temel meselesini oluşturmuştur. Bu mesele o dönem Türk-İngiliz ilişkilerini savaş noktasına kadar getirmiştir.

Musul bölgesinin, doğal kaynaklarıyla ekonomik, Doğu bölgesi ile ulaşım bağlantısı yönünden stratejik önem taşıması 19 ncü yüzyıldan itibaren İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya’nın dikkatlerinin bu bölge üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Musul bölgesini Fransa'ya bırakmış ancak özellikle bölgedeki zengin petrol yataklarının ortaya çıkmasıyla Musul'u yeniden ele geçirmek amacıyla çaba sarfetmeye başlamıştır. İngiltere aradığı fırsatı sonunda Mondros Mütarekesi ile bulmuş ve mütarekenin 7 nci maddesine dayanarak 15 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmiştir.

Türkiye ise 28 Ocak 1920'de ilan ettiği Misak-ı Milli'de, Mondros Mütarekesi sırasında işgal altında bulunmayan toprakları Türkiye'nin sınırları içinde kabul ettiğinden, Musul'u da Misak-ı Milli sınırları içerisinde görüyordu.

Musul Meselesi, İngiltere ve Türkiye açısından farklı bakış açılarından değerlendirildiğinden Lozan Konferansı'nda önemli tartışmalara neden olmuştur. Türk tarafının temsilcisi İsmet Paşa ile İngiliz temsilcisi Lord Curzon, Türk-İngiliz ilişkilerini tehlikeye düşüren bu konunun, konferans sonrasında ikili görüşmelerle halledilmesine karar vermişlerdir. Nitekim bu karar gereğince sorunun çözümü ikili görüşmelere bırakılmıştır.

Türk-İngiliz temsilcilerin çözüm aradığı Haliç Konferansı'nda yapılan görüşmeler de sonuç vermeyince, anlaşmazlık Milletler Cemiyetine götürülmüş ancak İngiltere'nin etkili olduğu Milletler Cemiyeti'nin Musul'u Irak'a bırakma kararı ile Musul Meselesi Türkiye'nin beklentilerine aykırı şekilde sonuçlanmıştır.

Musul konusunda bugüne kadar çok değerli araştırmacılar, tarihçiler ve yazarlar kitap ve makaleler yazmışlardır. Bununla birlikte, konuyu birkez daha ele alırken, sorun üzerine bazı yeni görüş ve araştırmalara yer vererek Cumhuriyet döneminin bu önemli dış politika sorununun her yönüyle bilinmesi düşünülmüştür.

Bu tezin hazırlanmasında, kendilerinden büyük yardım ve ilgi gördüğüm, sonsuz hoşgörüsüyle bana destek olan, değerli hocam Doç. Dr. Selim Tarlan'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti; altıyüz yıldan uzun süren tarihi boyunca batılı devletlerin hemen hepsiyle iktisâdi ve siyasi münasebetlerde bulunmuştur. Köklü münasebetlerin oluşturulmaya çalışıldığı batılı devletlerden biri de İngiltere olmuştur. XVI. yüzyılın sonlarında başlayan iktisadi ilişkiler beraberinde bir çok kapitülasyonu da getirdi. İngiltere'ye ilk kez 1575 yılında tanınan imtiyazdan 1798 yılına kadar geçen dönemde kapitülasyon sayısı 11'e ulaşmıştır.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ile siyasi ilişkilerinin başlaması ise Hindistan'ın Britanya İmparatorluğu'nun sömürgesi haline geldiği 1517 yılına kadar uzanır. Bu tarihten sonra İngiltere, Hindistan ve Yakın Doğu'nun emniyetini temin için Osmanlı Devleti ile ilişkileri geliştirmenin gerekliliğini anladı. Zira Boğazlar ve Orta-Doğu'nun büyük bir bölümü Osmanlı Devleti'nin elindeydi. Fransa ve özellikle Rusya gibi Akdeniz'e egemen olmak isteyen devletlere karşı, İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak hem kendi güvenliğini koruyacak hem de Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini geliştirecekti. Nitekim İngiltere ilk kez 1787 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 27 Mart 1791'de Rusya'ya verdiği ultimatomla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına duyduğu ilgiyi ortaya koydu.

Napolyon Bonopart'ın Mısır'ı işgal etmesi ise İngiltere'yi ilk kez Osmanlı Devleti'nin yanında fiili bir harekâta sokuyordu. Çünkü, İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki yenilgisi, İngiliz ticaretinin yönünü Hindistan'a ve Doğu Akdeniz'e çevirmişti. Ayrıca Mısır, İngiltere'den Hindistan'a giden en kısa deniz yollarının üzerinde bir kilit nokta idi. Bu sebeple, Mısır'ın dost ve zayıf bir Osmanlı Devleti'nde kalması İngiltere için hayati bir önem taşıyordu. Fransa'nın Mısır'a yerleşmesi Rusya bakımından da tehlikeli olacağından gerek Rusya (23 Aralık 1798) ve gerekse İngiltere ile (5 Ocak 1799) Osmanlı Devleti arasında ikili ittifak antlaşmaları imzalandı. Bunu takiben yapılan savaşlar sonucunda da Mısır Fransızlardan geri alındı. Böylece Mısır buhranı, Osmanlı İngiliz siyasi münasebetlerinin gerçek manada başlangıcında bir dönüm noktası oluyordu.²

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, c.I, Ankara 1974, s.6

² Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s.167

İngilizlerin Mısır'ı iki yıl kadar işgal etmesi Osmanlı-İngiliz siyasi ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi ancak aynı dönemde, Osmanlı Devleti'nin Fransa ve Rusya ile münasebetlerinin istikrarsız olması Osmanlı İngiliz yakınlaşmasını zorunlu kıldı. Bu yakınlaşma, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 5 Ocak 1809'da imzalanan Boğazların kapalılığını ilk kez bir antlaşma ilkesi haline getiren Kale-i Sultaniye Muahedesi'yle netlik kazanıyordu.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin XIX. yüzyılın ikinci çeyreğindeki seyrine geçmeden önce, ilk kez 1815 Viyana Kongresi'nde gündeme gelen ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar uluslararası arenalarda önce planlanan ve sonra dünya konjonktörüne göre uygulama alanı bulan *Şark Meselesi* terimi üzerinde durmak gereklidir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Şark Meselesi genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı asrın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, XX. yüzyılda da İmparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması anlamında kullanıldı.³ XVIII. yüzyılda oluşturulmaya başlanan ve Viyana Kongresi'nde adı konulan Şark meselesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Batılı büyük devletlerin Doğu politikalarında kullandıkları temel taşlardan biri olmuştur. İmparatorluğun XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki toprak kayıplarının en büyük sebebi hiç kuşkusuz bu politikadır. Dolayısıyla Musul Meselesini ve Musul'un elden çıkışını da Şark Meselesi'nden ayrı mütalâa etmek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki gerek siyasi ve gerekse iktisâdi ilişkiler 1820'li yıllardan itibaren artık Şark Meselesi'nin kazandığı boyuta göre düzenlenir hale gelmiştir.

İngiltere 1833 yılına kadar Yunan İsyanı istisna olarak kabul edilirse Yakın-Doğu'da nisbeten pasif bir tutum içindedir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasından yanadır.⁴ 1821 yılında patlak veren Yunan İsyanı'nda ise önce Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, fakat daha sonra İngiliz kamuoyunun tepkisi ve dışişleri bakanının değişmesi gibi sebeplerden dolayı isyanı desteklemek durumunda kalmıştır. Rusya ile İngiltere arasında St. Petersburg'da imzalanan bir protokolle, İngiltere'nin Türklerle

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V, Ankara 1983, s.203-204

⁴ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.54

Yunanlılar arasında arabuluculuk yapacağı, bunu Osmanlı Sultanı reddettiği takdirde, iki ülkenin padişaha baskı yapacakları kararlaştırıldı. Fransa' da Londra Antlaşması'yla bu birleşmeye iştirak etti. Neticede anlaşma sağlanamadığı için üç devletin donanmaları, Navarin'de Osmanlı-Mısır donanmasını yaktılar.

Müteakiben Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşmasıyla (14 Eylül 1829) Rusya, Osmanlı Devletine hem Yunanistan'ın bağımsızlığını öngören 22 Mart 1829 tarihli İngiliz-Fransız-Rus (Londra) protokolünü kabul ettirdi, hem de Boğazlar v.s. konularda yeni haklar elde etti.

İngiltere, hiç kuşkusuz, Rusya'nın böylesine ağır ve böylesine İngiliz çıkarlarını zedeleyici bir antlaşmayı Osmanlı Devleti'ni imzalatmasını hoş karşılayamazdı. Zira, Akdeniz ve Yakın-Doğu'daki çıkarlarının yanında, Meettncih'in Viyana Kongresi'nde ortaya attığı Avrupa'da denge politikası tehdit altına girmiş oluyordu. Bu durum, Avrupa'da ortaya çıkan 1830 isyanları ve İngiltere'nin bunlarla uğraşmak zorunda kalması gibi nedenlerle bir süre daha devam etti.

Neticede Mısır'da Mehmet Ali İsyanı'nın patlak vermesi, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya yaklaştırdı. İki devlet arasında 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşmasıyla Rusya, Mehmet Ali İsyanı'nda Osmanlı Devleti'ne askeri yardımda bulunmayı, Osmanlı Devleti ise, herhangi bir savaş zamanında Boğazları yabancı savaş gemilerine kapatmayı taahhüt ediyordu.

1838 Balta Limanı Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ile, Osmanlı Devleti'nde klasik yed-i vahid yani tekel sistemi kaldırıldığı gibi, gümrük tarifeleri de İngiltere lehine yeniden düzenleniyordu. Antlaşmadan bir yıl sonra Osmanlı Devleti, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerine karşı giriştiği askeri harekatı kaybedince, İngiltere ve öteki Avrupalı güçlü devletler müdahalede bulundular. 15 Temmuz 1840 tarihli Londra Konferansı'nda kabul edilen ilkeler çerçevesinde Mehmet Ali Meselesi bir çözüme bağlandı.⁵

Hemen ardından, 13 Temmuz 1841' de Londra' da bir Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Buna göre Osmanlı Devleti, barış zamanında yabancı savaş gemilerinin Boğazlardan geçemeyeceği ilkesini teyid ediyor, başta İngiltere olmak üzere Rusya, Fransa ve

⁵ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara 1975, s.123-124

Avusturya da buna saygı göstereceklerini taahhüt ediyorlardı⁶. Böylece, Boğazların statüsü ve kapalılık ilkesi uluslar arası bir nitelik kazandığı gibi, Osmanlı Devleti hem bu konuda Rusya'ya karşı İngiltere' nin desteğini güvence altına almış, hem de büyük devletleri yeniden birbirinin karşısına çıkarmak imkanını elde etmiş oluyordu. İngiltere ise, Boğazları başka bir Avrupa devletine ve özellikle de Rusya' ya kaptırmamak yönünden büyük bir başarı kazanmıştı.

1853 yılına gelindiğinde, Rusya Mehmet Ali Bunalımı sırasında izlediği, zayıf bir Osmanlı Devleti üzerinde etki alanları kurma politikasını bırakarak; bu devleti bir an önce yıkma politikasını takip etmeye başladı. Bunu gerçekleştirmek için de Kutsal Yerler Sorunu'nu kullandı.⁷ Osmanlı Devleti için yakında ölecek Avrupa' nın hasta adamı deyimini kullanan Rusya, İngiltere' ye 1844 ve 1853 yıllarında mirasın paylaşılması önerisinde bulunmuştu. Ancak, kısa bir süre için de olsa Osmanlı Devleti' nin toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen İngiltere, bu teklifi reddetmiş ve Kırım Savaşı' nda Osmanlı Devleti' nin yanında yer almıştır. Kırım Şavaşı, Rusya' nın yenilgisiyle sonuçlandı. 30 Mart 1856' da imzalanan Paris Antlaşması' yla Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri topluluğuna dahil oluyor; bağımsızlık ve toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin ortak güvencesi altına alınıyordu. Ayrıca Karadeniz, tarafsız duruma getiriliyor ve askerden arındırılıyordu. Paris Antlaşması' nın bu ve diğer hükümleriyle Osmanlı Devleti' nin Rusya karşısında yalnız kalması önlenmeye çalışılmış, Avrupa' daki mevcut dengenin korunması için imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması temel esas olarak kabul edilmiştir. Ancak Şark Meselesi' nin boyutu, 1840' larda Rusya için artık Avrupa' nın hasta adamını öldürmek politikasına tahvil olmuş ise de, başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupalı büyük devletler için Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün korunması politikası bir süre daha geçerliliğini sürdürecektir.⁸

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, 1860' lı yıllardan itibaren bozulmaya başlamıştır. İngiltere' nin Suriye ve Cidde olaylarındaki tutumu, ilişkilerdeki zedelenmenin ilk belirtileri olarak kabul edilebilir. Ayrıca, 1871' den başlayarak 1890 yılına kadar Avrupa' da Bismarck' ın biçimlendirdiği Almanya' nın üstünlük döneminin başlaması ve bu politikanın Rusya ile yakınlığa dayanması, Rusya' yı Osmanlı Devleti karşısında serbest bırakmıştır. İngiltere de Rusya' nın artan faaliyetleri ve Avrupa' da değişen dengeler

⁶ E.Ziya Karal, **a.g.e.**, s.208-209

⁷ Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara 1987, s.145-146

⁸ Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s.48

karşısında Osmanlı Devleti' nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını sürdürmenin daha da zorlaştığını görmüştü.

Buna rağmen İngiltere 1877-78 Osmanlı Rus-Savaşı'nın çıkmasına neden olan Balkan Bunalımı sırasında, birlikte hareket eden Almanya, Avusturya ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekledi.

Balkan Sorununu çözmek üzere 23 Aralık 1876'da İstanbul'da bir konferans toplandı. Toplantı açılırken I. Meşrutiyet ilan edilerek, Balkan topraklarında yapılması istenen ıslahatın artık gereksiz olduğu anlatılmak isteniyordu. İngiltere de bu yaklaşımı uygun buldu. Ancak, konferans herhangi bir uzlaşma sağlanamadan dağıldı.⁹

Bunun üzerine Rusya hem doğudan hemde batıdan Osmanlı Devleti'ne saldırdı. Neticede Osmanlı Devleti'ne dikte ettirilen Ayestafanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile Rusya doğuda ve batıda büyük avantajlar elde etti. Ayrıca antlaşmanın 16. maddesiyle Osmanlı Devleti, Ermenilerin mukim olduğu doğu bölgelerinde ıslahat yapmayı da kabul etti. Bu maddeyle Ermeni Meselesi uluslararası diplomasi alanında ilk kez ortaya çıkmış oldu.¹⁰

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünü açık bir surette gözler önüne serdi. İngiltere de artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasının iflas ettiğini anladı. Ayestafanos Antlaşmasının doğuda ve batıda Rusya'ya sağladığı avantajlar, İngiltere'nin Akdeniz'deki ticaret yollarının emniyetini tehdit ediyordu.

Bu sebeple, İngiltere yapılacak uluslararası bir konferansta Osmanlı Devleti'ni desteklemek karşılığında Kıbrıs Adası'nı, 4 Haziran 1878 tarihinde yapılan gizli bir antlaşmayla Osmanlı Devleti'nden teslim aldı. Padişah II. Abdülhamit ise antlaşmayı, *“Hukuk-ı şâhâneme asla halel gelmemek şartıyla muahedeyi imza ederim”* şerhiyle onaylayacaktı.

Bunu takiben 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması, Kıbrıs'ın elden çıkışını haklı gösterecek hiçbir hüküm ihtiva etmiyordu.¹¹

⁹ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.266

¹⁰ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, İstanbul 1983, s.15-17

¹¹ Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Rifat Uçarol, **1978 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)**, (2. Baskı), İstanbul 1998, s.31 vd.

Kıbrıs'ın elden çıkışıyla birlikte, İngiltere de şark meselesini farklı mütalâa etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin artık ayakta durmasının mümkün olmadığını anlayan İngilizler, geleneksel Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruma politikasını bırakarak, İmparatorluğu bölme ve çeşitli nüfuz bölgelerine ayırma politikalarına girişmişlerdir.¹²

Bunun en bariz örneği, İngiltere'nin Kıbrıs'tan sonra Mısır'ı da 1882 yılında işgal etmesidir. Bundan sonra Türk-İngiliz ilişkileri soğuk bir döneme girmiş; İngiltere'nin Girit, Makedonya ve Ermeni meselelerindeki tavrı bu durumu daha da belirginleştirmiştir. 1895 Haziranında başbakan Salisbury, Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, İngiltere'de kamuoyunun sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olduğunu belirterek, şöyle diyordu: ***“Osmanlı Devleti'nin devam etmeyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin devamına yarayan şey İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vaki olursa Osmanlı Devleti sona erer.”***¹³ Nitekim bu ittifak, çok geçmeden 1907 yılında gerçekleşecektir.

20. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere'nin Osmanlı Toprakları üzerindeki politikasının temel taşı artık geleneksel Boğazlar sorunu değildir. Mücadele Boğazlardan çok Asya Türkiye'si üzerindedir. Burada İngiltere'nin karşısındaki büyük devlet de Rusya değil Almanya'dır. Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere'nin etkinliği azalırken Almanya'nın ki ise devamlı artmıştır. Alman yardımıyla Bağdat Demiryolu Projesi'nin gerçekleştirilmesi bunun açık bir delilidir.

İngiltere ile Almanya arasında Mezopotamya bölgesinde bu tarihten sonra cereyan edecek siyasi, ticari rekabetin ana sebebi, hiç kuşkusuz bu bölgede bulunan zengin petrol yataklarına hakim olma gayesiydi.

Osmanlı Devleti de bu durumu bilmekte ve olayları yakînen takip etmekteydi. Keza II. Abdülhamit, İngiltere'de eğitim görmüş Ermeni asıllı Klaust Gülbanyan'a Osmanlı topraklarında petrolle ilgili gerekli araştırmaların yapılması için emir vermişti. 1890 yılının başlarında araştırmanın sonucu olarak Maâdin Nezaretine, Musul ve Kerkük yörelerinde

¹² Oral Sander, a.g.e., s.160

¹³ E.Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi 1876-1907**, c. VIII, Ankara 1983, s.139

Petrol bulunacağına dair Gülbankyan tarafından olumlu rapor sunuldu. Bu sonuç karşısında Abdülhamit 1890 ve 1898 tarihinde çıkarmış olduğu iki özel ferman ile Musul ve Bağdat petrol sahalarını memalik-i şahane haline sokarak, kendi şahsi arazisi olarak ilan etti. Bu şekilde yabancıların eline geçebilecek sahalara şahsen el koymuş oluyordu. Ancak bu tarihten önce de Musul ve havâlisinde petrol bulunduğu; Sultan Abdülhamit'in bu bölgeyi şahsi

arazisi haline getirdiği ve Musul dahilinde petrol aranması imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verildiği bilinmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 1889 tarihli bir belgede özetle şöyle denilmekteydi: *“Musul'da Padişaha ait arazide çok miktarda petrol gazı bulunduğundan Musul Vilâyeti dahilinde gerek padişahın emlâkı üzerinde gerekse diğer yerlerde petrol aranması imtiyazının Hazine-i Hassa Nezareti'ne verilmesine irade buyrulduğu....(5.C.1306-6Şubat 1889)”*¹⁴

Musul Petrolleri konusunda padişah Abdülhamit'ten imtiyaz koparmak için Alman, İngiliz ve Amerikan şirketlerinin yarıştıkları bir sırada daha önce memalik-i şahane olarak ilan edilen bu bölge Maliye Bakanlığı'na devredildi. Bu gelişmeler neticesinde Musul Meselesi Almanya ve İngiltere gibi güçlü devletlerin önce iktisadi, sonra da siyasi çekişmelerinin bir sonucu olarak gerçek manada başlamış oldu.

¹⁴ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye, 87615. Nakleden, Ayhan Aydın, *Musul Meselesi*, İstanbul 1995, s.12, (Belge 1)

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKMASINA YOL AÇAN GELİŞMELER

A. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MUSUL MESELESİ'NİN BAŞLANGICI

1. Musul Bölgesiyle İlgili Genel Bilgiler :

a. Bölgenin Coğrafi Durumu ve Nüfus Yapısı

Musul'un çevresindeki kırsal alanda yüzlerce Türk köyü vardır. Şebek oymağı, Sarılı ve diğer Türk aşiretlerinin yaşadığı Musul bölgesindeki köyler, yoğun biçimde Türk nüfusunu barındırır. Musul'un çevresinde yer alan önemli Türk köyleri; Abbasiler, Arpacı, Baybuğ, Bozvaya, Bektaş, Cilevhan, Dervişler, Gökçeli, Karakoyun'dur.

Musul'un 60 km batısında yer alan Telafer, Irak'taki Türklerin en yoğun biçimde yaşadığı en büyük Türk ilçesidir. Kerkük ve Erbil illeri ise Musul'dan sonra gelen ikinci ve üçüncü büyük iller olup, aynı zamanda bölgenin kültür merkezleridir.

İklim şartlarına bağlı olarak nüfusun yoğunluğu, akarsulara yakın bölgelere yerleşmiştir. Özellikle orta ve güney kesimlerde, Dicle ve Fırat havzası nüfus yoğunluğunu barındırır.

Bölgenin bitki örtüsü, dayanıklı çalı ve bodur ağaçları ile pelin, kazayağı, sürüngen asma ve değişik ot türlerinin çoğunlukta olduğu bir bozkır bitki örtüsü görünümündedir. Bölgenin güneyine ve batısına doğru yöneldikçe bu örtü yerini dikenli bitkilere, seyrekleşen çalılara ve tuza dayanıklı diğer bitkilere bırakır.

Musul bölgesinin toprakları kalın alüvyonlu birikintiler ve ince topraklar olmak üzere iki ana guruba ayrılır. Büyük ırmaklar çevresinde bulunan alüvyonlu topraklar, önemli miktarda humus ve kil ihtiva eder. Bölgenin iklimi ise; mevsimden mevsime belirgin özellik gösterir. Dağlık kesimlerde yaz sıcakları, güneye göre daha düşüktür. Bu kesimde kış mevsimi daha soğuk geçer ve bazı yerlerde üç aya varan süre boyunca kar düşer.¹

Irak nüfusunun % 60'ını Arap'lar oluşturur. Arapların büyük bölümü ülkenin orta ve güney bölgelerinde yaşarlar. Ekonomik ve siyasi gücün Arapların elinde olması da, ırkçı ve aşırı Arap şövenizmi güden siyasi iktidarın baskıları ve uygulamaları sonucunda sağlanmıştır.

Nüfus yapısı ise; bölgenin en büyük azınlık gurubu olan Kürtler olup, kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık bölgelerde yaşarlar. Tahmini olarak ülke nüfusunun yüzde yirmisini oluştururlar. Irak'ın kuruluşundan beri merkezi yönetimle çatışma içine giren Kürtlerin kırsal hayat yaşadıkları ve çoğunlukla hayvancılıkla geçindikleri söylenebilir.

Irak'a önceleri yoğun olarak ve genelde 9-11. yüzyıllarda topluca yerleşerek bölgeyi yurt edinen Türkler, günümüzde Irak'ın orta, kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde yaşarlar. Osmanlı dönemine kadar sürekli Türk göçleri ile beslenen Irak Türkleri, Kürtlerden sonra ikinci büyük azınlık olarak nüfusun % 12'sini teşkil ederler.

Göç dalgaları ile, geçmişte Irak'ın doğu kesimine yerleşen İran kökenli etnik nüfus, Irak yönetimi tarafından uygulanan sınır dışı etme politikası sonucu, hemen hemen yok olmuştur. Öteki etnik guruplar arasında ilgi çeken bir azınlık topluluk da nüfusları tahminen yüzde dört civarında olan Süryanîlerdir. Ayrıca Musul'un batısında ve kuzeyinde yaşayan Yezidiler, Bağdat'ta oturan Mandayyalar ve İran sınırında yaşayan Lurlar gibi azınlıkların da ülke nüfusu içindeki oranları da yüzde dört kadar kabul edilmektedir. Bu hususta hemen şunu da ifade edelim ki, Irak'ta yaşayan vatandaşların, konuştukları dilleri ve etnik kökenleri esas alan sağlıklı bir nüfus sayımı yapılmamıştır. Özellikle tarafsız gözlemciler denetiminde nüfus sayımlarının yapılmaması, bu hususta verilen istatistiki veriler, yapılan çalışmalar ve nüfus üzerine verilen rakamlar, daha çok ülkenin yıllık nüfus artış hızını baz alarak yapılan tahminler ile ortaya çıkmaktadır.²

¹ Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, İstanbul 1976, s.53-54

² Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s.32

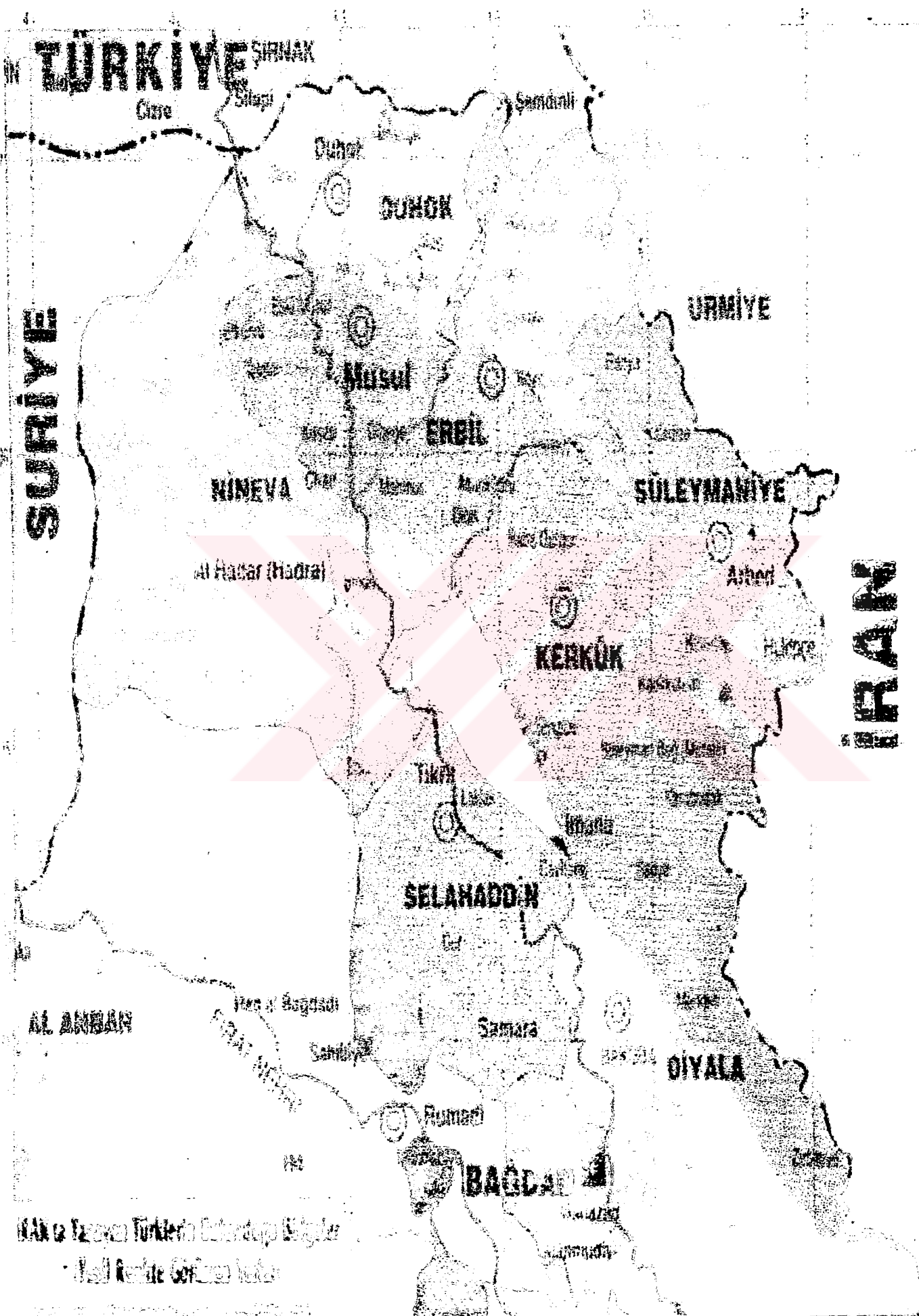
Resmi dilin Arapça olduğu Irak'ta Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Kürtçe konuşulur. Türklerin yaşadığı Musul çevresi, Erbil, Kerkük, Diyala iline bağlı Hanekin, Karatepe, Mendeli gibi kasabalar ve hatta Bağdat'ın içinde olan birkaç mahalle de yaşayan Türk topluluğu halen Türkçe konuşur. Günümüze kadar kendi kültürlerini, gelenek ve göreneklerini koruyan Türkler, yazılı edebiyat bakımından da Türk dünyasının bir parçası sayılırlar. Bölge, ağızlarda yaşayan Türk halk edebiyatı ürünleri bakımından da, Türk dünyası içinde özelliğini kaybetmeyen zengin yörelerden biri durumundadır.

b. Musul Tarihi

Musul Bölgesinde yaşayan Türkler Oğuzların Bozok koluna bağlı Boyat boyundandır.³ XI. yüzyıldan itibaren Boyat'lar Irak'ta yerleşme bölgeleri kurmuşlardır. Musul Bölgesi XII. yüzyılda Erbil Atabeyleri arazisinde bulunuyordu. Boyat Beyliği adı ilk defa 1231 hadiseleri sırasında geçmektedir. Moğolların İran'ı istila etmeleri üzerine emniyet tedbiri olarak Abbasi Halifesi I. Mustansır bütün emirlere hazırlıklı olmalarını emretmiştir. Bunlar arasında Boyat Beyliği de vardır. Bölgede Türk sayısının artmasıyla Bağdat'ın 60 km kadar kuzeyinde şimdiki Samarra kenti kurulmuş ve Devlet merkezi ile birlikte Hassa Ordusu bu Bölgeye alınmıştır. Bağdat'ın Buveyhiler tarafından işgaliyle, Abbasi Halifeleri üzerinde türk egemenliği, kısmen de olsa azalmıştır. Tuğrul Bey'in Buveyhiler Devletine son vermesiyle bölgede Selçuklu hakimiyeti başlamış, bundan sonra siyasi nüfuz tam olarak Türklerin eline geçmiştir. Bu süreç zarfında Türkmen'ler Irak'a kalabalık guruplar halinde gelerek çeşitli kentlere yerleşmişlerdir. Selçuklular Irak'a hakim olunca, bölgeler Türk İl Beyleri tarafından yönetilmeye başlandı. Daha sonra bir başka Türk boyu olan Karakoyunlular bu bölgeye hakim olunca Karakoyunlu Devletini kurdular. İşte bu devirde çok yoğun bir biçimde Oğuzlar yani Türkmenler Kerkük, Erbil, Musul ve çevrelerine akın ederek yerleşmişlerdir. Bu yerleşmeler yedi devrede tamamlanmıştır.

Birinci Devre	: Emeviler zamanı
İkinci Devre	: Abbasi-Buveyhi zamanı
Üçüncü Devre	: Selçuklular zamanı
Dördüncü Devre	: Cengiz Han işgalinden kopan, Harzem Şah'ın ordusunun kalanları

³ Gülçin Çandarlıoğlu, *Türk Dünyasında Irak Türkleri*, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Yayınları No:3, İstanbul 1971, s.46-47

Beşinci Devre	: Moğollar zamanında yerleşenler
Altıncı Devre	: Akkoyunlu-Karakoyunlu Devleti zamanında yerleşenler
Yedinci Devre	: Osmanlılar zamanında.

Göçler, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te, daha sonra Sultan IV. Murat'ın 1638'de Irak'ı yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na katmalarıyla, daha da yoğunlaşmış olup bölge Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı İdaresinde kalmıştır.

20. yüzyılın başlarından itibaren özellikle İngiltere'nin Osmanlı toprakları üzerindeki politikasında Boğazlar kadar Asya Türkiye'si ve Ortadoğu'da ki çıkarları da ön plâna çıkmaya başlamıştır. Bu bölgedeki en önemli rakibi ise Almanya'dır.

İngiltere ile Almanya arasında Mezopotamya bölgesinde 20. yüzyılın başlarından sonra cereyan edecek siyasi, ticari rekabetin ana sebebi, hiç kuşkusuz bu bölgede bulunan zengin petrol yataklarına hakim olma gayesiydi.

II. Abdülhamit, İngiltere'de eğitim görmüş Ermeni asıllı Gülbenkian'a Osmanlı topraklarında petrole ilgili gerekli araştırmaların yapılması için emir vermişti. Gülbenkian'ın Musul ve Bağdat yörelerinde petrol bulunabileceğine dair olumlu raporu üzerine Abdülhamit 1890 ve 1898 tarihinde çıkarmış olduğu iki özel ferman ile Musul ve Bağdat petrol sahalarını kendi şahsi arazisi olarak ilan etti.⁴

Musul petroleri konusunda Padişah Abdülhamit' ten imtiyaz koparmak için Alman, İngiliz ve Amerikan şirketlerinin yarıştıkları bir sırada daha önce Padişahın şahsi arazisi ilan edilen bu bölge Maliye Bakanlığına devredildi. Bu gelişmeler neticesinde Musul meselesi Almanya ve İngiltere gibi güçlü devletlerin önce iktisadi, sonrada siyasi çekişmelerinin bir sonucu olarak gerçek manada başlamış oluyordu.

2. Birinci Dünya Savaşının Başlaması :

1914 yılının 28 Haziranında Avusturya-Macaristan veliaht prensi François Ferdinand

⁴ Ayhan Aydın, *Musul Meselesi*, İstanbul 1995, s.12

ile karısı Saray Bosna'yı ziyaret etmekteydiler. Oysa 28 Haziran Sırlar tarafından ulusal yas günü olarak kabul edilmekteydi. Zira Osmanlı Ordusunun muzaffer hükümdarı I. Murat'ın şehit olduğu 28 Haziran 1839 tarihli I. Kosova Savaşından sonra Sırlar bu tarihi ulusal yas günü olarak anmaktaydılar. İşte böyle bir günde Veliaht Prens ve eşinin Saray Bosna'da şenlikler ve gösterilerle karşılanması Sırbistan halkını ve özellikle gençleri tahrik etmiş, Sırp halkı bu ziyareti protesto eden mitingler tertip etmişlerdi.

Diğer taraftan Avusturya-Macaristan Devletinin 1878 Berlin Antlaşması hükümlerine göre geçici olarak Saray Bosna'yı işgal etmesi ve 1908 yılında da ilhak etmesi Sırlara çok ağır gelmişti.⁵ Zira Sırlar Müslüman Boşnakları da Sırp olarak benimsemeleri nedeniyle Saraybosna topraklarını ilerde Sırbistan' a katma düşüncesindeydiler. Bu nedenle de Bosna'yı ilhak etmiş olan Avusturya-Macaristan Devletine düşmanlık besliyorlardı. Buna karşın Avusturya-Macaristan Devleti de Sırların, "Büyük Sırbistan"ı kurma hevesiyle, Balkanlarda genişleme siyaseti takip ettiğini ve denize açılma planları hazırladığını iddia ediyordu.

28 Haziran günü Veliaht Prens François Ferdinand ile eşi Saraybosna' da halkın sevgi gösterileri arasında ilerlerken kalabalıktan aniden fırlayan Gavrilo Princip adlı bir Sırp genci tabancasıyla prens ve eşini vurarak öldürdü

Bu cinayet Birinci Dünya Savaşı'nı başlatacak kıvılcımı oluşturmuştu. Sonrasında gelişmeler hızlanır ve işlenen cinayet üzerine Avusturya harekete geçerek Sırbistan'ı cezalandırmak isterse de Avrupa devletlerinin olayın araştırılması ve gerçek sorumluların tespiti için girişimleri ve bu çerçevede çeşitli yazışma ve temaslar bir ay kadar sürer.

Sonunda 28 Temmuz 1914' de Avusturya Sırbistan' a harp ilan eder. Rusya, halkı Ortadoks olduğu için Sırlara arka çıkar ve ülkesinde genel seferberlik ilan eder. Bunun üzerine Almanya harekate geçer. Almanya'nın Rusya' ya ve arkasından da Fransa' ya harp ilan etmesiyle Fransa' da mukabil kararı alır ve o da Almanya' ya savaş ilan eder. 4 Ağustos' ta Almanya Belçika' ya ; aynı gün İngiltere' de Almanya' ya harp ilan ederler. 6 Ağustos' ta ise Avusturya Rusya' ya resmen harp ilan eder. Böylece Avrupa'nın bir kısım devletleri iki blok halinde birbirine karşı savaş başlatmış olmaktadır.⁶

⁵ Mehmet Cemil, Lozan c.I., İstanbul 1933, s.4

⁶ Nejat Göyünç, Atatürk ve Milli Mücadele, Konya 1987, s. 23

1914 yılı sonbaharında Avrupa'nın büyük devletlerinden Almanya'nın karşısında da İngiltere, Fransa ve Rusya hemen hemen birleşmiş vaziyette idiler. Almanya karşısında Üçlü İttifak kurulmuştu. Durumu netleşmemiş olan ve başlangıçta tarafsız kalmaya uğraşan Osmanlı Devleti kısa zaman sonra bunun mümkün olmadığını gördü. Zira bu savaşın önemli hedeflerinden birisi de Osmanlı toprakları idi. İngiltere yapım bedeli tamamen ödenmiş ve teslimi de bir hayli gecikmiş olan iki savaş gemimizi basit bahanelerle bir türlü teslim etmek istemiyordu. Sultan Osman ve Reşadiye isimli bu iki kruvazör esasında 1914 ilkbaharında teslim edilecekti. Ancak Sultan Osman'ın topraklarının bazılarının arızalı olduklarının tespit edilmesi üzerine, teslim işlemi 4 ay gecikme ile Ağustos 1914' e bırakılmıştı. Gemilerin teslim günü geldiğinde ise İngiltere taraflar arasında harp ihtimali belirmiş olduğunu ileri sürerek gemileri teslim etmekten imtina etmişti.⁷ Neticede Osmanlı Devleti bir yandan yaklaşık 4 milyon altın lira zarara uğramış oluyor diğer taraftan da İngiltere'nin hasmane tutumuna maruz kalıyordu. İşte bu durum, Türk halkı arasında İngiltere aleyhine kamuoyu oluşmasına neden olmuş, Sultan Osman ve Reşadiye'nin yerlerine yeni gemilerin alınması yönünde yeni görüşler oluşturmuştur.

Bu esnada Akdeniz'de bulunan İngiliz gemilerinin takibinden kaçarak Türk karasularına sığınan Goeben ve Breslau isimli iki Alman kruvazörü Türk halkı için yeni bir heyecan yarattı. İlerde büyük felaketlere sebep olabileceği düşünülmeksizin, gemilerin Türk sularından çıkarılması yönünde ki İngiltere'nin isteği reddedildi; ancak uluslararası teamüle göre bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi anlamına geleceği fark edilince de gemilerin Almanlar'dan satın alındığı ilan edildi. Alman personelin durumu ise, Osmanlı Donanmasına ait üniformaların Alman'lara giydirilmesi suretiyle halledilmeye çalışıldı.

İki Alman gemisinin Yavuz ve Midilli adlarıyla Türk donanmasına katılmış olması kamuoyunda sevinç yarattı. Gazeteler haberi çok güzel bir gelişme gibi gösterdi.⁸

Balkan Savaşın da kaybedilin toprakların geri alınabilmesi arzusu ve İngiltere'nin bedelleri ödenmiş gemilerimizi alıkoyup parayı iade etmemesi Türk Milleti tarafından onur kırıcı bir davranış olarak kabul edilmişti. Kamuoyu, güçlü bir devletle ittifak edilerek savaşa

⁷ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c.I, İstanbul 1980, s. 65

⁸ Mehmet Cemil, *a.g.e.*, s. 166

girilmesi ve kaybedilen toprakların geri alınmasını şiddetle arzu eder hale gelmişti. Halkın bu arzusu, iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi ile onun en heyecanlı kurucularından Enver Paşa tarafından adeta bir emir olarak telakki edilmekteydi. İşte bu duygular içerisindeki Enver Paşa, Başkomutan Vekili sıfatıyla, donanma komutanı Amiral Souchon'a şu emri vermiştir.

“... Karadeniz’de zorla hakimiyet kazanılmalıdır...Vaziyeti müsait bulduğunuz anda Rus filosuna hücum ediniz.”⁹

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na böyle girmişti. Bu emirleri alan Alman Generali Souchon zaten Karadeniz çıkışında bulunan donanmayı hemen Rus Limanlarına yöneltmiş ve limanda beklemekte olan Rus Donanmasına ait bir kısım savaş gemilerini batırmış, bu olay bardağı taşıran son damla olmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti’ne savaş ilan ettiler. Böylece, Osmanlı Devleti Almanya yanında I. Dünya Savaşı’na dahil oluyordu.

3.Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşına Girmesi

Osmanlı İmparatorluğunun savaşa katılması, Üçlü İttifak Devletlerine önemli avantajlar sağlamıştır. Zira Rus kuvvetlerinin bir kısmının doğuya kaydırılması zorunluluğu, Almanların çember içine alınmasını önlemiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise doğusunu güvenlik altına aldığı gibi burada bir müttefike kavuşmuş oluyordu. Diğer yandan Almanya’ya Süveyş Kanalı’nı ele geçirerek İngiltere’nin Hindistan yolunu kesebilme olanağı doğmuştu. Bu durumda Almanlar gerek Rusya’da gerekse İngiltere ve Fransa’nın sömürgelerinde bulunan Müslümanları ayaklandırmayı planlayarak; İtilâf Devletleri’ni zor duruma düşüreceklerini umdular. Osmanlı Padişahı’nın aynı zamanda Halife sıfatına sahip olması bu planları daha da kolaylaştırır mahiyette idi.¹⁰

Osmanlı Devleti ise, uzun yıllardan beri dış siyasetinde devletin varlığını ve bütünlüğünü korumayı esas almıştı. Yani fetih düşüncesinden vazgeçerek, savunmaya geçmişti. Ancak Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması, İttihat ve Terakki Hükümetine, yeni bir siyasi ufuk açmış, savaştan yaralanarak İmparatorluk sınırlarının genişletilebileceği düşüncesi

⁹ A. İhsan Sabis, a.g.e., s. 93

¹⁰ Rifat Uçarol Siyasi Tarih İstanbul 1995, s. 462

kazanılabileceği; Rusya'nın yenilerek dağılması halinde ise, Orta Asya'da kazançlar sağlanacağı ve böylece de büyük bir imparatorluğun kurulabileceği tasarlanmaya başlandı.¹¹

Nitekim, Osmanlı Devleti savaşa girdiğini resmen açıklamasından iki gün sonra,¹⁴ Kasım 1914 tarihinde, Kutsal Cihat (Cihat-ı Mukaddes) ilan edildi. Kutsal Cihat'ın ilanıyla, İtilaf Devletlerinin egemenliği altındaki Müslümanları ayaklandırmak, bu devletlerin Müslüman uyruklarından toplayacağı askerlerin Osmanlı Devleti ve müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmalarının önlenmesi amaçlanıyordu. Böylece, özellikle Mısır ve Hindistan'da gerçekleştirilecek ayaklanma hareketleriyle İngiltere'nin bu ülkedeki Müslüman halkla ilişkisini tehlikeye düşürmek ve böylece İngiltere İmparatorluğu zayıflatılmak isteniyordu. Halifenin bu amaçlarla İslam dünyasına gönderdiği fetva ve buyrukla elde edilmek istenen diğer bir hedef de; Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşa askeri ve siyasi vasıflarına ilaveten, birde dini nitelik eklemek ve bundan yararlanmaktı.

Ancak, Mısır ve Hindistan başta olmak üzere bu bölgedeki Osmanlı İmparatorluğu aleyhine gelişmeler, istenilen büyük Müslüman hareketini gerçekleştirilemedi. Hatta Osmanlı Devleti içerisinde yaşamakta olan Arapları bile, Halifeye ve Osmanlı Yönetimine bağlayamadı. Aksine bunlar İtilaf Devletleriyle işbirliği yaparak Osmanlı devletine karşı çarpıştılar. Aynı şekilde sömürgelerden getirilen Müslüman askerler de, Türklere karşı savaştılar. Böylece Kutsal Cihat'tan arzu edilen sonuç alınamadı.¹²

Osmanlı Devleti'nin savaş ilan etmesinden birkaç gün sonra, İngiliz'lerin Basra Körfezinden Irak'a çıkmasıyla savaş Ön Asya'ya yayılmış oldu.¹³ Bunu takiben İtilâf Devletleri Arabistan ve Suriye- Filistin hareketine başladılar. Arkasından da Fransa ile birlikte Çanakkale'ye saldırdılar. Bu arada Osmanlı Devleti de Kafkas hareketine girişti ve Galiçya'da müttefiklerine yardım etti. Bu bakımdan Osmanlı Devleti çeşitli cephelerde çarpışmak durumunda kaldı.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı Türk Milleti için olduğu kadar bütün dünya için büyük felaketlere sebep olmuştur. Pek çok ilim adamı ve tarihçi Birinci Dünya Savaşındaki insan

¹¹ Enver Ziya Karal, "Birinci Cihan Harbinden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye'nin Siyasi Olayları" Yeni Türkiye, İstanbul 1959, s. 44

¹² Fahri Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, Ankara 1964, s. 76

¹³ Ömer Kürkçüoğlu, Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), Ankara 1982, s. 468

¹⁴ Rifat Uçarol, a.g.e., s. 468

Birinci Dünya Savaşı Türk Milleti için olduğu kadar bütün dünya için büyük felaketlere sebep olmuştur. Pek çok ilim adamı ve tarihçi Birinci Dünya Savaşındaki insan kaybıyla meşgul olmuş, kesin rakamlar bulmaya çalışmışlardır. Zamanın şartları içerisinde kesin rakamlar tespit edilmese bile yaklaşık sayılarla insanlığın ve Türk Milletinin kayıplarını tahmin edebilmek mümkündür. Birleşmiş Milletler istatistiklerine dayandırılan rakamlara göre bu büyük savaşta 9 milyon civarında insan hayatını kaybetmiş, geriye bir o kadar da sakat ve yaralı kalmıştır.

Bu sayının yaklaşık onda biri de Türk'tür. Bu verilere dayanarak Türk Milletinin Birinci Dünya savaşındaki kaybının 800 bin ölü ve bir o kadar da yaralı ve sakat olduğu söylenebilir. Bu sayıya kaybolan ve esir düşenlerin sayısını da ilave edersek toplam kaybın boyutları daha da büyükmektedir.¹⁵

Osmanlı Devleti 1914 yılı sonbaharında savaşa girdiğinde yaklaşık olarak 1 milyon 800 bin kilometre kare genişliğindeki toprakların savunmasını çeşitli cephelerde üstlenmişti. Bunlar Çanakkale, Galiçya, Doğu Anadolu, Kafkasya, Suriye, Irak, Gazze ve Yemen cepheleri olarak bilinmektedir. 4 yıllık bir savaş sonrasında ise (1914-1918) bu büyük harita şimdiki sınırlarına kadar küçülmüş, bir çok parça İngiliz, Fransız ve Rusların eline geçmiştir.

4. Osmanlı Topraklarının Paylaşılması Planları :

Birinci Dünya Savaşı henüz devam ederken, İngiltere'nin önderliğinde savaşın muhtemel sonuçları üzerinde bir çalışma başlatıldı ve Osmanlı Devletinin yenilmesi halinde toprakların ne şekilde paylaşılacağı konusunda Fransa'ya görüşme teklifi yapıldı.

Her iki ülkenin Dışişleri Bakanları olan Sykes ve Picot'un başlattığı görüşmelere daha sonra Rusya da katıldı. Böylece İtilaf Devletleri olarak anılan üç devlet İngiltere, Fransa ve Rusya aralarında Osmanlı topraklarını paylaştılar. Buna göre ilk önce Ortadoğu'da bir Arap Devleti kurulacaktı. İngiltere'nin koruyuculuğu altındaki civar Arap halkları bu devlet çatısı altında toplanacaktı. Suriye ve Kiliya Fransa'ya bırakılacak, Kayseri, Sivas ve Elazığ'a kadar uzanan hat üzerinde de bu ülke kontrol merkezleri oluşturabilecekti. Filistin'e özerklik verilecek, Ortadoğu'nun kalan kısmı, Irak ve Basra Körfezi de İngiltere'ye bırakılacaktı.

¹⁵ Durmuş Yılmaz, *Misak-ı Milliye Göre; Musul, Konya 1995*

Rusya'ya Doğu Anadolu da da bir nüfuz bölgesi verilecekti, bu bölge Van, Bitlis ve Muş'u içine alacak şekilde tayin edilecekti.¹⁶

Ortadoğu'da kurulacak Arap devletinin her ne kadar bağımsız olacağı kararlaştırılmışsa da, İngiltere ve Fransa'nın kurulacak devletin topraklarını da kendi nüfuz bölgeleri dahilinde ikiye bölecekleri hususu antlaşmada belirtilmişti. Gizli antlaşmanın bu hükmüne göre, Akka-Kerkük çizgisinin kuzey kısmı Fransa'nın, güney kısmı da İngiltere'nin nüfuz bölgesi olarak kabul ediliyordu.¹⁷

İngiltere krallık vaadiyle kandırarak Osmanlı Devletine karşı ayaklandırmayı başardığı Şerif Hüseyin'e de alternatif bir isim bulmuştu . Bu da Necd Emiri İbn. Suud idi. Her iki Arap liderini gerektiğinde birbirine karşı kullanmak ve böylece siyasetini daha sağlam ve esnek temeller üzerine oturtmak İngiliz Hariciyesinin öteden beri önemseydiği bir uygulama idi. İbn Suud İngiltere ile bir antlaşma imzalayarak Basra Körfezi'nin güney kıyılarında devlet kurduğunu ilan etti. Bunu duyan Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti ne karşı daha hasmane bir tutum içine girdi ve o da Arabistan da bağımsızlığını ilan etti. İngiltere Şerif Hüseyin'in devletini hemen tanıdı.

5.İngiltere'nin Musul Üzerindeki Emelleri :

a. Bölgenin İngiltere Açısından Ekonomik ve Siyasi Önemi:

II. Abdulhamit döneminden beri Musul bölgesini içine alan Mezopotamya zengin ekonomik potansiyeli ile başta İngiltere olmak üzere büyük güçlerin ilgisini çekmiştir. Almanların Berlin-Bağdat demiryolu projesi ile Mezopotamya'ya artan ilgisi, İngiliz Dışişleri'nin de gözünden kaçmayacak ve 1907 yılında hazırlanan bir raporda etkin sulama teknikleriyle bölgenin dünyanın en önemli tahıl ambarlarından biri olabileceği ve bölgede bulunan petrolün işlendiği takdirde çok karlı bir yatırıma dönüşebileceği vurgulanacaktır.

Alman-İngiliz rekabeti yöredeki ticaret imkanlarını da geliştirmişti. Alman ticaret ve sanayi sektörleri Osmanlı pazarlarının büyük bir kısmına hakim olmalarına rağmen

¹⁶ Nejat Göyünç, *Atatürk ve Milli Mücadele*, Ankara 1987 s. 39

¹⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, c.I, İş Bankası Yayınları s. 126

Mezopotamya pazarlarının ihtiyacının % 65'ini karşılıyordu. Yöreye toplam değeri iki buçuk milyon sterlin olan İngiliz ihracatı ise çoğunlukla Manchester dokumalarından oluşuyordu. Bundan başka, İngiliz tüccarları Mezopotamya ile olan ticari ulaşımı da büyük ölçüde tekellerine almışlardı. 1859 yılında H.B.Lynch tarafından kurulan Fırat ve Dicle Yolları Kumpanyası her biri dört yüz tonluk kargo taşıyabilen iki buharlı gemi ile Mezopotamya taşımacılığında rakipsiz idi.

Mezopotamya ve –özellikle- Musul, aynı zaman da Büyük Güçlerin Orta Doğuda petrol arama ve işletme imtiyazları için birbirleriyle yarıştıkları bir bölgedir. 1871 gibi erken bir tarihte bölgenin zengin petrol kaynaklarına sahip olduğu hususu Mezopotamya'da araştırma yapan bir Alman uzmanlar heyeti tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirildi. II. Abdulhamit yöredeki sondajlara hız verdirerek 1888 ve 1889'da yayınladığı iki özel fermanla, Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrolün Hazine-i Hassa'ya bağlandığını açıkladı.¹⁸ Musul'da bulunan petrolün varlığı büyük güçlerin dikkatini çekecektir. Berlin-Bağdat demiryolu yapımını üstlenen Almanların ağırlıkla temsil edildiği Anadolu Demiryolu Şirketi zaten 1888 imtiyazıyla hattın geçtiği arazide bulunabilecek hammadde kaynaklarını çıkartma ve işletme yetkisini Babıali'den almıştı. 1904'te ise Anadolu Demiryolları bu imtiyazı Deutsche Bank'a aktardı. Ancak, Almanlar la yapılan antlaşmalar İngilizleri de harekete geçirdi. İran'da 1901 yılında petrol imtiyazını elde eden William Knox D'Arcy de İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçisinin teşviki ve desteğiyle Osmanlı'larla görüşmeye başladı. 1907 yılından itibaren sürdürülen bu görüşmelere Shell ve Royal-Dutch Şirketi de ilgi gösterdi. Ne var ki, 1908 de ki ihtilali takiben Mezopotamya'daki petrolün II.Abdulhamit'in özel mal varlığından ayrılıp Maliye Nezareti'ne bağlanmasıyla, D'Arcy ile yapılan temaslar sonuçsuz kaldı.¹⁹ Bu arada Shell ve Royal –Dutch gurubu yılmadı ve bir alt kuruluşu olan Anglo-Saxon Oil Company aracılığıyla Osmanlılar la müzakerelere devam etti. Öte yandan, Amerikan sermaye çevreleri de Musul petrollerine ilgi duymakta ve Amiral Chester, Anadolu'da demiryolu ve hammadde imtiyazı elde etmek üzere Osmanlı Hükümeti ile sürekli temas etmekteydi.²⁰

İttihat ve Terakki döneminde petrol pazarları hayli hareketlendi. 1912'de Mezopotamya ve diğer Osmanlı vilayetlerinde petrol imtiyazları sağlayıp, işletmek amacıyla

¹⁸ Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi*, İstanbul 1987, s. 12

¹⁹ Şükrü S.Gürel, *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri* Ankara 1977, s. 54-58

²⁰ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s. 12-13

Almanya doğumlu İngiliz bankacısı Sir Ernest Cassel tarafından kurulan Turkish Petroleum Company, D' Arey gurubunun % 50, Deutsche Bank'ın ve Anglo-Saxon Company'nin % 25'er pay ile katıldıkları bir ortaklık oldu. Londra da paraf edilen bu antlaşmanın imzalanmasından beş gün sonra Alman ve İngiliz büyükelçileri Bâbıâliye, Turkish Petroleum Company'ye Musulda petrol imtiyazı vermek için baş vurdular. 28 Haziran 1914'de Sadrazam Sait Halim Paşanın yazılı cevabı ile istenilen imtiyaz elde edildi. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte Turkish Petroleum Company'nin imtiyazı uygulama aşamasında sürüncemede kalmıştır.

İngilizler, daha Osmanlı Devleti savaşa katılmadan önce Mezopotamya'ya yönelik bir askeri hareketin hazırlıklarını bitirmişlerdi. Harekatın hedefleri bu gün dahi İngiliz tarihçileri tarafından tartışılmakla birlikte, Türklerin 29 Ekim 1914'de Odessa'yı bombalamalarından iki hafta önce, Hindistan istila gücü 15 Ekimde hareket ederek, 23'ünde Bahreyn'e ulaşmıştı.²¹ Körfezdeki Arap Şeyhlerini işbirliği protokolleri ile bağlayan bu güç, Basra'ya asker çıkartmaktan çekinmeyecekti. 5 Kasım'da Osmanlı Devletine harp ilan eden İngilizler bu kuvveti 15.000 kişiye çıkartarak, General Barret'in kumandasına verdiler. Basra'yı işgal eden İngiliz birlikleri Mezopotamya'ya doğru 70 kilometre ilerlemeyi de temin ettiler. Bunun üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa, güvendiği adamlarından Süleyman Askeri Beyi yarbaylığa terfi ettirerek, olağanüstü yetkilerle Irak'a göndermeyi uygun buldu. Gönüllüler toplayıp, Mezopotamya'yı savunmaya girişen bu cesur Osmanlı Subayı ile İngilizler, güçlerini takviye ederek savaştılar. Osmanlı askerlerinin gayretlerine rağmen 29 Eylülde Küt, İngilizlere teslim oldu.²² Yenilgiyi kendine yediremeyen Askeri Beyin intiharından sonra cepheye gelen Nurettin Paşaya ricat emrini vermekten başka çare kalmayacaktır. Ne var ki, Müttefik Osmanlı-Alman Ordusu 1915'de güçlü bir hamle yaparak İngilizleri önce Selman-ı Pak'da yenilgiye uğratacaklar ve yılın sonuna doğru Halil Paşa, İngiliz Ordu Kumandanı General Townshend'in esir alınmasını sağlayarak Küt'ü yeniden kurtaracaktı. Öte yandan, İngilizlerin müttefiki Rusya, İran üzerinden bir operasyonla Mezopotamya cephesindeki gelişmeleri kendi lehlerine çevirmek istemişse de Ali İhsan Paşa'nın direnişi bu plana geçit vermemiştir.

²¹ Gnkur. ATASE Bşk. İran-Irak Cephesi 1914-1918 Ankara, 1974 s. 44

²² Fahri Belen, XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul 1973, s. 54

Böylece, Irak da yeniden Türk hakimiyeti sağlanmış oluyordu. Ne var ki İngilizler, Arapları isyana tahrik etmeye devam edeceklerdi. Cihat'ın ilanı ile güçlendirilmeye çalışılan Türk Arap münasebetlerine darbe vurmak ve cephede yenemedikleri Osmanlıları içerden yıkmak gayesiyle İngilizler Mekke Şerifi ile müzakerelere giriştiler. 1916 yazında Arap İsyanı patlak verdiğinde ülkedeki şaşkınlığı fırsat bilen İngilizler, ikmal yaparak Bağdat'a doğru ileri harekate giriştiler. 10 Şubat 1917'de Küt, İngilizlere bırakılacak, 11 Mart 1917'de ise Bağdat teslim edilecekti. İngiliz Ordularına Musul yolu açılmıştı.

Diğer yandan, İnci Dünya Savaşı İngiltere'nin petrole olan ihtiyacını had safhaya çıkarmaya yetecekti. Donanma için petrol, askerlerin kanı kadar önemliydi. Londra, savaş mekanizmasının işlemlerini sağlayan bu hayati maddenin temini için aslında Amerika'ya fazlaca bağımlı olmak istemiyordu. Bu ilişki, onun diplomatik emellerine ulaşmada ayak bağı olabiliyordu. Çünkü, Washington'un emperyalist yayılcılığına karşı tavrı alacağından İngiliz Dışişleri kuşkuluydu ve bu endişelerinde ne kadar haklı olduklarını da Başkan Wilson'la ilerde yapacakları görüşmelerde daha iyi anlayacaklardı. Bu çerçevede İngiltere, ciddi bir petrol siyaseti, hatta stratejisi oluşturmaya karar verdi. Sonra Londra petrol arzı için ticari şirketlerin kaprislerini çekmeyi hiçte arzulamıyordu. Londra ilk aşamada D'Arcy'yi himayesi altına alacak, yada başka bir deyişle, şirketin hissesinin büyük bir kısmını satın alacaktı. Fakat bu yakın ilişki D'Arcy'nin rakibi Shell ve Royal Dutch'I gücendirecekti. % 60 Hollanda sermayesi olan bu şirket içindeki Alman sermayesinden dolayı İngilizlerce uzak tutuluyordu.²³

İngiltere için petrol siyasetini, devletin diğer savaş amaçlarından ayırarak mütalaa etmek mümkün değildi. Stratejik ve siyasi hedeflerini de kapsayacak şekilde bir program vücuda getirmek üzere 1915'de Sir Movrice Bunsen başkanlığında Asya Türkiye'sini İnceleme Komisyonu kuruldu. 30 Haziranda İngiliz Hükümeti'ne sunulan raporu incelediğimizde İngiltere'nin Asya Türkiye'sindeki ve bu arada Musul'daki petrol de dahil olmak üzere bütün ekonomik imtiyazlara sahip çıkması devletin vazgeçilmez hedeflerinden biri olmuştur.²⁴ Ancak, söz konusu hedeflerin müttefiklerce koordine edilmesi gerekiyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında sürdürülen görüşmeler sonucunda imzalanan (1916) ve

²³ Marian Kent, *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920* Londra, 1976, giriş bölümü.

²⁴ Jukka Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920* Londra 1969 s. 22

tarihe müzakerecilerin adı ile geçen Sykes-Picot-Sazonov Antlaşması'nda Mezopotamya İngiltere'ye verilirken Musul'da Fransa'ya bırakılıyordu. Bu konuda akla gelen soru, İngiltere'nin hangi nedenlerle Musul'un Fransa'ya bırakılmasına razı olduğu hususudur. İngiltere adına Fransızlar' la Osmanlı'yı paylaşma plânlarını müzakere eden Savaş Bakanlığı danışmanlarından Albay Sir Mark Sykes'e göre bu sorunun cevabı, Musul'un hem İngiltere, hem Fransa, hem de Araplar tarafından cazip bir yöre olmasında aranmalıydı. Kaldı ki Fransa'nın himayesindeki Levanten bankerler, yatırım yaptıkları Suriye demiryollarının İran'daki hatla birleşmesini istiyorlardı. Bu aşamada Sykes, problem yaratmaksızın, İngiltere'nin Kerkük'le yetinmesini, karşılığında Musul'u Fransa'ya terk etmeyi uygun bulmuştu. Gerçi Hindistan Müstemleke Nezareti, Musul'un kaybını, İngiltere adına ciddi bir fedâkarlık olarak nitelendiriyordu, ama yine de bu taviz devletin ilgili kurumlarında fazla soruna yol açmayacaktı.²⁵

Sykes-Picot Antlaşması'nın onaylanmasına rağmen, petrol meselesi İngiltere'nin gündeminden çıkmayacaktı. 1915'de Londra, İngiltere'nin petrol talebini karşılayan şirketleri birleştirmeyi tasarlamaya başlayacaktı. Amaçlanan, hükümetin kanatları altında tek bir şirketin kurulmasıydı. İlgili şirketlerle ilk aşamada mutabakat sağlanamamakla beraber 1917 yılı profesör John Cadman'ın başkanlığında bir petrol ünitesi ihdas edilmesine şahit olacaktı.²⁶ İki yıl sonra ise, yeni bir komite kurularak, dizginler Sömürgeler Bakanı Walter Long'un eline verilecekti. Lord Harcourt'un müdürlüğünde birleştirilen Kraliyet Petrol Siyaseti Komitesi ise petrolle ilgili bütün çalışmalarda genel koordinatörlüğü devr alacaktı.²⁷ Bu grup, önce Shell ve Royal Dutch ile müzakerelere girişecekti. Ne var ki harp bitecek, fakat pazarlıklarda bir uzlaşma sağlanamayacaktı.

b. Savaş Sonrası İngiltere nin Bölgedeki Etkinliği :

İngiltere ve müttefikleri savaşı kazanmışlardı. Cephelerde, özellikle Çanakkale ve Mezopotamya' daki askeri başarılarına rağmen Osmanlılar, kader birliği ettikleri Almanların savaştan çekilmesiyle, İngiltere ile Mondros'ta mütareke imzalayacaklar ve İngilizlerin Osmanlı toprakları üzerindeki tasarrufları karşısında çaresiz bir hâle düşeceklerdi. Böylece Londra için savaşı uzatan, kendisine nice asker, cephane ve mâli sıkıntılara mal olan Osmanlı

²⁵ Marian Kent, *a.g.e.*, s. 133

²⁶ Marian Kent, *a.g.e.*, s. 133

²⁷ Marian Kent, *a.g.e.*, s. 140

Devleti'ne karşı intikamcı bir siyaset takip etmesi imkanı doğacaktı. Whitihall, itiraf etmekten kaçınmadıkları cezalandırıcı bir barış antlaşmasını Türk'lere tatbik ettirip, Osmanlı İmparatorluğu'nu kendilerine bağlı yapay devletçiklere ayırştırmak suretiyle ülkenin esas sahiplerini yabancı hegemonyası altında esarete sürüklemek istiyordu. Bu amacına uygun olarak, tehditle de olsa, Saray' ve Bâbıâli'ye hakim olmuş; bu kanalla Osmanlı sivil ve askeri ileri gelenleri, çeşitli bahanelerle harp divanlarında yargılatarak Malta'ya sürdürmüştü. Meclisi dağıttırması, amaçlarına ulaşmasında yararı olur düşüncesiyle batı da Yunanlıların İzmir'den başlayarak, doğuda ise Ermenilerin Anadolu'yu işgallerini temin etmişti. Ancak Osmanlı Türkiye'sinin nihai taksimnin şekillenmesi milletlerarası oluşumlara, daha da önemlisi galiplerin kendi arasındaki pazarlıklara bağlıydı.

Mezopotamya, taksim edilmesi düşünülen Osmanlı İmparatorluğu'nda müttefiklerin en fazla dikkatini çeken yöreydi. Musul ise, galiplerin gözünde Yukarı Mezopotamya dahilinde kalmaktaydı. Ne var ki, Musul'un sınırlarının kapsadığı alan, İngiliz dış politika yapımcılarına bakılırsa, Güney Kürdistan'ın bir parçasıydı. Bu itibarla, öncelikle bir Kürdistan siyaseti oluşturulmadan Musul'un kaderinin kesin çizgilerle belirlenmesi mümkün değildi.

Londra'nın siyasi görüşüne göre Büyük Kürdistan, Anadolu topraklarına kadar sarkıyordu. Ne var ki, Whitehall'un Orta Doğu uzmanlarının açısından Kürdistan'ı Türkiye'den ve tabii yine onların tasarladıkları Ermenistan'dan ayıracak coğrafi sınırların nerelerden geçeceği belirsizdi. Ayrıca 1919'da Kürdistan yaratmak uğruna yoğun çaba gösteren İngilizlerin bu siyasetlerinden aynı yılın sonunda büyük ölçüde vazgeçtikten sonra resmi yazışmalarında bölgeye ilişkin atıflarını Musul şeklinde yapmaya başlamışlardır.²⁸

Diğer tereddüt odağı da muhakkak ki, İngiliz dış politikasını üretenlerin sorumlu oldukları bölümlerden kaynaklanan fikir ayrılıklarıdır. Dışişleri yetkililerinin gözünde Musul, müttefikler arasındaki umumi ilişkilerin, devletler arası ihtilâfların bir boyutuydu. Sykes-Picot Antlaşması ile Fransa'ya terk edilen Musul'un, dış siyasette en az düzeyde soruna sebep olacak çerçevede halledilmesi öngörülüyordu.

²⁸ Mim Kemal Öke, a.g.e., s. 17

Yalnız, aynı dışışleri, müttefiklerin yanı sıra, harbi kazanmak için Arap'lara da bazı vaatlerde bulunmuşlardı. Arap İstiklâli ile Mezopotamya'nın, hele Musul'un İngiliz himayesine alınması nasıl bağdaştırılacaktı?

Delhi'deki otoriteler ise, Mezopotamya ve Musul üzerinde nihai karar merciinin kendileri olduğu iddiasındaydılar. Ancak Hindistan'daki Müslüman'ların tepkileri de dikkate alınmalıydı. Hindistan Müstemleke Bakanlığı'nın bürokratları, kelimenin tam anlamıyla sömürgeciydiler; Mezopotamya'nın Musul'u da kapsayacak bir şekilde Hindistan'laştırılmasını savunuyorlardı.

15 Ekim 1918'de Bağdat'tan yazan İngiltere'nin siyasi ajanı; petrol, kömür, tahıl ve tütün zenginlikleriyle Musul'un öneminin Londra'nın bilgisi dahilinde olduğuna işaret ediyordu.²⁹ Aynı memur, Osmanlı'larla mütareke yapıldığı takdirde, Musul'un kesinlikle İngiliz askeri işgali altına alınmasında ısrar edilmesini vurguluyordu. Musul ile Bağdat'ın arasının, Bağdat ile Basra'nın yakınlığı kadar olduğunu ifade eden ajan, Hindistan Müstemleke Bakanlığı'na, 1910'da Bağdat Valisi olarak Nizam Paşanın merkezileştirme gayretlerini hatırlatıyor ve Irak'ın İngiltere'nin eline geçtiği andan itibaren aynı idari düzenlemeleri gerçekleştirmenin ve Musul'un Irak'la iş birliğine girmesine yönelik tedbirlerin alınmasının zorunlu olduğunu kaydediyordu. Ajana göre Musul, Bağdat Vilayeti'nin pazarıydı. Ayrıca, Erbil, Bağdat'ı besleyen bir tahıl ambarıydı. Bu işlevin yanı sıra Musul, Avrupa'ya da tahıl ihraç eden bir yöre olarak Irak ekonomisine katkıda bulunuyordu. Demek ki, ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, Musul Vilayeti'nin Mezopotamya'nın yönetim sistemi kapsamına alınması, İngiltere'nin hayati çıkarlarının icaplarındandı.

27 Ekim 1918 de gönderdiği bir telgrafta da aynı ajan, müttefikleriyle birlikte Majestelerinin hükümetin bağımsız bir Ermeni ve onun yanı sıra bir Kürt Konfederasyonu kurmayı amaçladığını sandığını belirtiyor ve birincisinin gerçekleşebilmesi için, ikincisinin tesisinin vazgeçilmez bir şart olduğunu iddia ediyordu. Söz konusu iki devlet ancak Musul'a egemen yabancı bir güç tarafından yaratılabilir ve kontrol edilebilirdi. Musul'daki Fransız çıkarlarının daha ziyade dini olduklarına dikkat çeken ajan, bu vilayetin Suriye'nin değil Irak'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu savunuyordu. Ona göre, Musul'un kuzey sınırı, Güney Doğu Anadolu'yu kapsıyor ve Ermenistan'ın güneyi ile hudut oluyordu. Fransız'ları aradan

²⁹ Abdülkadir Çay, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Ankara 1985, s. 48

çıkartmak için ajan, Güney Anadolu ve Musul'daki kabileleri İngiltere'nin yanına çekecek şekilde faaliyetlerde bulunmak üzere-talimat verdiği takdirde-şu anda bölgede bulunan bir düzine adamıyla derhal tertibat aldırabileceğini vurguluyordu.

Hatta ajana bakılırsa Sir Percy Cox'la -İngiltere'nin istihbaratından sorumlu subayı-, bir görüşme yapan Şerif Paşa da -eski Osmanlı Stockholm sefiri-Musul'a çağrıldığı takdirde kendisi bu yöredeki mahalli liderlerin İngiltere'nin safına geçmesine yardım edebilirdi. Bağdat'taki ajanların bu önerisi kabul edilecek ve siyasi ajanları Musul'da toplamaya başlayacaklardı. Görevlerinin ordunun ilerleyebilmesi için yerli halktan lojistik destek kazanmak olduğu ifade edilmektedir. Bu arada bölgedeki aşiret reislerinden biri olan Şeyh Mahmut'un Süleymaniye'ye İngiltere'nin temsilcisi olarak yerleştirilmesi kabul edilmiş ve ihtiyaç duyulduğu takdirde Kerkük de dahil olmak üzere diğer merkezi yörelerde de ajanlarca benzeri görevlendirmelerin yapılması uygun bulunmuştur. Ajanlar yöre halkını, İngiltere'nin bu bölgede yayılmacı emellerinin bulunmadığı yolunda ikna edecekler ve İngiliz denetimi altında kabileler arası bir konfederasyon oluşturmaları için, onlara destek olacaklardı.³⁰ Söz konusu talimata göre kabileler, Osmanlı döneminde olduğu gibi vergilerini muntazaman, fakat bu defa İngiliz askeri otoritelerine ödemeye devam edeceklerdir.

Nihayet, Türklerle bir ateşkes imzalanmadan önce, Musul'un İngilizlerin hakimiyetine geçebilmesi için İngiltere Genelkurmayı yöreye bir askeri güç yollamaya karar verdi. Harekât emrinde, yöre halkının İngiliz düşmanı bir eğilime sahip olduğu bildiriliyor, bununla beraber Kürtlerle Arapların ilişkilerinin gerginliğine de dikkat çekiliyordu. 17 Ekimde General Marshall, Musul'u almak üzere ilerlemeye başlarken, 23' ünde de İngiltere, Fransa ile akdettiği 1916 Antlaşması'nın hükümlerinin yöre şartlarının değiştiğini belirterek uygulanmasının mümkün olmadığını bildiriyordu. Bu arada Irak'tan gelen Albay T.E. Lawrance da Londra'da Doğu Komitesi'ne gözlemlerini aktarmış ve Arap Meselesi ile ilgili açıklamalarının yanı sıra, Musul'un da Mezopotamya hudutları dahilinde sayılmasının uygun olacağını öğütlemişti. Mezopotamya'ya yeni atanan sivil Komiser Binbaşı A.T. Wilson da Lawrence'la aynı fikirdeydi. Hem Bağdat'taki ajanlarının, hem de Lawrance'ın tespitlerini değerlendiren Hindistan Müstemleke Bakanlığı Müsteşarı *"böylesine pratik bir teklif için vaktin henüz erken olduğunu"* görüşündeydi. Zaten 26 Ekimdeki bir rapordan, Hindistan

³⁰ Mim Kemal Öke, a.g.e., s. 19

Müstemleke Bakanı Sir Edwin Montagu'nun da, Musul vilayetinin alacağı nihaî şeklin tartışılmasını yersiz bulduğu anlaşılmaktadır.

Fakat bu arada, Doğu Komitesine aynen Bağdat'ta olduğu gibi, askeri şartların elverdiği ölçüde sivil idareye geçilmesi Lawrance tarafından tavsiye edilmektedir. Yine de Montagu 1916 Syks-Picot Antlaşmasına göre Musul'un "A" Sahası'nın Musul'un kapsamına alınmasının Fransız Hükümeti ile bir takım sıkıntılara sebep olabileceği gerçeğini de göz ardı etmemektedir. Zaten, Fransızlar Musul üzerinde bazı tasarruflarda bulunacaklarını ifade etmekten çekinmemişlerdi. Ne var ki, raporu kaleme alan Hindistan Müstemleke Bakanlığı'ndan Sir John Shuckburg'a bakılırsa, eninde sonunda bu yöreye ilişkin bazı yeni düzenlemeler yapılmasının gerektiğini kabul ederek Musul'un İngiltere'nin nüfuz sahasına girmesine muhalefet etmeyecekti.³¹ Fakat Fransa'nın Londra Elçisi Paul Cambon'un, Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a notu, Shuckburg'un hiç olmazsa bu aşamada ne kadar yanıldığının göstergesi olmuştur. Buna göre Cambon, iki ülke arasında yeni düzenlemeler yapılincaya kadar, 1916 Antlaşmasına uyulmasını talep ediyordu. Fransa'nın tepkisini dikkate alan İngiliz Dışişleri, Bağdat'taki komiserine, Fransız çıkarları ile çelişecek herhangi bir olay yaratılmaması, Irak'taki sivil idarenin Musul'u da kapsayacak şekilde genişletilmemesi ve General Marshall'ın işgâlini takiben yörenin askeri yönetim altında bulundurulması talimatını vermiştir.³²

Savaş sırasında İngiltere tarafından oluşturulan Doğu Komitesi, Londra'da toplanarak konuyu ele alır. Toplantıdaki görüş, nihaî çözüme zemin hazırlaması açısından bir siyaset çekirdeği oluşturmaları doğrultusundadır. Uzun görüşmelerden sonra bu aşamada Mezopotamya'da mahalli bir yönetimin kurulması uygun bulundu. Ne var ki, böylesine güçlü bir yönetimin kadrolarını oluşturacak mahalli liderlerin eksikliği kuvvetle hissedildiği için, İngiltere bu yöreyi genişçe bir şekilde denetimi altına almaya mecburdur. Yine de toplantıda, halkın Körfezden Musul'a kadar aynı bayrak altına girmek isteyip istemediği ve kurulması düşünülen mahalli yönetimin başına getirilecek Arap liderlerinin kim olabileceği hususunda ne düşündüğü tespit edilmeliydi. Bu amaçla Albay Wilson'a talimat gönderilir. Bağdat'ta Sivil Komiserlik görevini yüklenen Albay Wilson, biyografisini kaleme alan Malowe'un da haklı olarak belirttiği gibi XIX. yüz yıl sömürgecilerindendir³³ ve Mezopotamya'da güçlü bir

³¹ Gnkur. ATASE Bşk., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c.3, s. 38

³² Mim Kemal Öke, a.g.e., s. 20

³³ John Marlowe, *Late Victorian: The Life of Sir A. Talbot Wilson*, Londra 1967, s. 21

İngiliz idaresinin kurulmasını düşünmektedir. 14 Aralıkta Wilson Londra'ya gönderdiği rapor da büyük ölçüde kendi görüşlerini yansıttığı tartışılmaz. Wilson, halkın Musul'da dahil olmak üzere parçalanmamış bir Mezopotamya görmek istediğini fakat lider olarak Şerif ailesinden birinin seçilmesinin yörede hoşnutsuzlukla karşılanacağını vurgular. Wilson'un raporunu inceleyen Doğu Komitesi, herhangi bir kesin karar almadan dağılır. Böylece Musul'un yönetim şekli bir süre daha milletlerarası dalgalanmalara bırakılacaktır.

Öte yandan, İngilizlerin Musul üzerindeki emellerine, Fransa beklentilerin aksine hiç de anlayışlı davranmayacaktır. Bu konuda yeni müzakerelere açık olduklarını beyan etmelerine rağmen Fransızlar, Sykes-Picot'un ruhuna ve lafzına uygun bir tavırdan vaz geçmeyeceklerini, ya da bir başka deyişle, Musul'un kendi çıkar bölgesinin dışında bırakılmayacağını belirtirler. Bu tavır İngilizleri yörenin idaresi açısından sıkıntıya sokmuştur. İngilizler için bu durumda geçici yönetimin askeri karakterini korumak en uygun çözüm yolu idi. Hindistan Müstemleke Bakan Yardımcısına göre, Musul'un yeniden Türklerin eline geçmesine engel olunmalıydı. Askeri harekâtın bu sonucu vereceği umuluyordu. Ancak bununla birlikte Fransa'yı da Musul'a sokmamanın yolları aranmalıydı. Bakan, bizzat sivil komiser Albay Wilson'un raporuna düştüğü notta *“önümüze çıkan ilk fırsatta her gayreti gösterip Fransızları Musul'dan dışlamalıyız”* diyordu.

c. Askeri Gelişmeler ve İşgalin Başlangıcı :

1918 Kasımın başından itibaren General Marshall ileri harekâta başlayacak ve Savaş Bakanlığı'na bildirdiği şekliyle Musul'daki taktik noktalarını işgal edip, Alman konsoloslüğün da kışlayacaktır. Ancak General Marshall yöredeki Türk Komutanı Ali İhsan Paşa'dan bazı itirazlar geldiğini dile getirmekte ve kendisine yardımcı olunması için hükümet tarafından uyarılması gerekli olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, zaman kaybedilmeksizin Ali İhsan Paşa'ya, mütarekenin 7. Maddesi doğrultusunda yöreyi boşaltma emri verilmelidir. Paşa bu komuta uymazsa Musul'un zorla işgal edileceği hususu Osmanlı Hükümetine bildirilmelidir. Öte yandan 31 Ekim 1918'de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Ali İhsan Paşa'ya 31 Ekim öğleden sonra yürürlüğe girmek üzere Osmanlı ve İngiliz tarafları arasında bir antlaşma imzalandığını ve buna uyulması gerektiğini bildirmişti.³⁴ Aynı gün Ali İhsan Paşa,

³⁴ La Question da Mossoul de la Signature du Traite d'armistice de Moudros (İstanbul 1925) s.8 (Belge no.2)

General Marshall'a İngilizlerle olan çatışmaların sona erdiği haberini aldığını, böylece arada kalan yörenin tarafsız bir tampon bölge olarak kabul edilmesini belirterek, görüşmelere hazır olduğunu iletmiştir.³⁵

İngilizlerin ise aldıkları emir uyarınca ileri harekâtlarını durdurmayacakları ve amaçlarının Musul'u işgâl etmek olduğu belliydi. General Marshall, mütarekenin alelacele imzalandığından şikayetle, ateşkes hükümlerinin Mezopotamya'nın işgâlini ön gördüğünü, fakat coğrafi bir terim olarak Mezopotamya'nın Musul'u da kapsayıp kapsamadığının açıkça belirtilmediğini de kaydetmişti.³⁶ Üstlerinden açıklama isteyen General Marshall'a Hindistan Müstemleke Nezareti olumlu cevap verecek ve buna dayanarak General Cassels, ateşkes imzalamasına rağmen, ilerlemeye başlayacaktır.³⁷

Bu arada Ali İhsan Paşa da Babiâli ile telgraflaşmış ve Sadrazam Ahmet İzzet Paşa kendisine *"Mütâreke metninde Musul'un boşaltılmasını ve teslimini ön gören herhangi bir madde olmadığını, düşman işgal isteğinde ısrar edip, saldırıda bulunursa, karşılık vermeden Kuzeye çekilmesi"* talimatını vermiştir.³⁸ 2 Kasım 1918'de General Cassels, Musul'u ablukaya alır ve ateşkes hükümlerince Türk garnizonunun teslimini ister. Bu talebe karşılık Ali İhsan Paşa, buradaki birliklerinin garnizon oluşturmadıklarını bildirerek, İngiliz teklifini reddeder. Bu sefer devreye General Marshall girecektir. Öte yanda ise Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 16. maddede geçen garnizon kelimesinin, Irak'taki askeri kapsamadığını, sınır konusundaki çözümün ancak diplomatik yolla halledilebileceğini bildirecektir. Ali İhsan Paşa da aldığı bu talimata uyarak, General Marshall'a İstanbul'un görüşünü iletir.

Ali İhsan Paşa'nın direndiğini gören General Marshall, durumu İstanbul'daki Yüksek Komiserlikte görevli Amiral Calthorpe'a telleyerek, sorunun çözülmesi gereğine işaret eder. Fakat, bu arada zamanın Türkler lehine ilerlediğini bilmektedir. Amiral Calthorpe'un Babiâli ile müzakereye oturması, hatta görüşmeler sırasında Londra'ya danışması ile mütâreke sonrasında hayli zaman geçecek ve devletlerarası hukuk ilkelerine göre, böylesine bir süre aşımından sonra gerçekleştirilecek İngiliz işgâli geçersiz sayılabilecektir. Telaşlanan General Marshall, inisiyatifi eline alır. Türklerin baskısı sonucu Musul'daki Ermenilerin şehri terk

³⁵ a.g.e., s.9, (Belge no.4)

³⁶ Arnold Wilson, *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties (A Personal and Historical Record)*, (Oxford, 1931), s.17

³⁷ Arnold Wilson a.g.e., s.9, (Belge no.4)

³⁸ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.23

etmeye başladığını iddia ederek Ali İhsan Paşa'ya uyarıda bulunur. Amacı bellidir. Antlaşma, herhangi bir huzursuzluk halinde yenenlere, asayişini temin etmek için mübadele (ve tabî ki işgal) hakkını vermektedir. İngiliz kumandanı, böylesine bir bahane icat ederek, Musul'a girmeyi tasarlamakta idi.

Ali İhsan Paşa, iddiaları kolaylıkla yalanladı ve şehirde huzurun korunmasına yönelik gerekli tedbirlerin alınmış olduğunu bildirdi. Söz konusu bahane yeterli olmayınca General Marshall daha etkili bir yol seçerek 7 Kasım 1918'de Ali İhsan Paşa'yı tehdit etti. Buna göre 15 Kasım 1918 öğleye kadar Musul, Osmanlı birlikleri tarafından boşaltılmadığı takdirde dökülecek kanın hesabını Ali İhsan Paşa ödeyecektir. 8 Kasım 1918'de şehrin boşaltılmasına başlanır. Ali İhsan Paşa, 15 Kasım 1918'e kadar İstanbul'un İngiliz'lerle masaya oturup, yörenin geleceğine ilişkin olarak geçici de olsa diplomatik bir çözüm bulunabileceğini ummuştur. Çekilmenin başladığı 8 Kasım 1918 günü Musul Valiliği'ne İngiliz Bayrağı çekilir. Aynı gün, Ali İhsan Paşa'da İstanbul'a İngilizlerin tehdidini bildirecektir. Artık, İngilizler, şehre hakim olmaya başlamışlardır. 9 Kasım 1918'de Ali İhsan Paşa, General Marshall'ın kendisinden Türk birliklerinin bütün silah ve teçhizatının teslimini istediğini, bu arada bütün mâli kaynak ve levazımata el koyduklarını, bunun *"Musul'un boşaltılması değil, teslimi demek olduğunu"* Harbiye Nezareti'ne tellemiştir. Bu başvuru cevapsız kalacaktır. 11 Kasım 1918'de İngilizler, şehirdeki Türk mülkî erkânını tasfiye ederler.³⁹

Bu gidiş karşısında Ali İhsan Paşa, 26 Kasım'da General Franshaw'a bir telgraf çekerek isteklerine artık baş eğmeyeceğini bildirir. 15 Kasım 1918 tarihinden itibaren Musul tamamen İngilizler tarafından işgal edilmiştir.⁴⁰ İngiliz askeri ve siyasi ajanları şehre hakim olmuştur. İşgali yaşayan bir İngiliz askerî yetkilisi yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında bu başarının üstlerinden cevap beklemeden karar verip, bu kararı cesaretle uygulayan General Marshall'a ait olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, İstanbul ile Londra arasındaki müzakereler zaman alabilir, belli bir süre sonra-ara açıldığı için- İngiltere ilerleme emrini veremezdi. Hele Türk erkânı, hatta birlikleri kendilerine jandarma süsü vererek, şehirde kalmakta diretselerdi; İngilizler, onları şehirden çıkartamazdı. Bu sebeple, Albay Wilson, konu ile ilgili raporunda General Marshall'ın İngiltere'ye çok önemli bir hizmette bulunmuştur. Bu katkısı, ateşkesin ihlaline rağmen Musul'un işgalini sağlamakla da ölçülemez. Çünkü, Musul'un

³⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.29

⁴⁰ Rifat Uçarol, a.g.e., s.561; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri* (1918-1926), Ankara 1978, s.289

Mezopotamya'nın bir parçası olduğunu zor kullanılarak da olsa Türklere kabul ettirmiştir ki, General Marshall'ın yarattığı fiili durumun oluşturduğu hukuki gerçek, bundan sonraki Musul meselesinin seyrini daha başlangıçta İngiltere lehine etkileyecek, hatta sonuçlandıracaktır.⁴¹

Ali İhsan Paşa İngilizlerin gayelerini gayet iyi teşhis etmiştir.⁴² Ona göre İngilizlerin esas niyeti Ermenilerin göz koyduğu altı şark vilâyetini işgâl etmek ve yöreye kendi himayelerinde muhtariyet vermektir. Dahası, İngilizler belki de kuzeye çıkış yolu arıyorlardı. Hedefleri Kafkasya'ya uzanarak, Batum ve Bakü'yü işgal ederek, buradaki petrol tesislerinden istifade etmektir. Bu endişelerinden hareketle Ali İhsan Paşa, ilkin, VI. Ordu'nun menzil ambarlarında bulunan silah ve cephaneyi yöre valileri ile yazışarak Güneydoğu da kurulan Müdafaa-yı Hukuk cemiyetleri ile mahalli milis teşkilâtlarına dağıtmıştır. Kendisi de direnişçi örgütlenmeye fiilen katılıyordu. Ali İhsan Paşa, Enver Paşa ve İttihatçı arkadaşlarının Türkiye'yi kurtarmak için yurtdışında gayret gösterdiklerini tahmin ediyor ve onların girişimleriyle, Kafkasya'dan askeri bir harekâta kalkışılacağını umuyordu. Söz konusu mücâdele bayrağı açılınca, güneydoğudaki milisler de bu harekâta katılacaklardı. Ancak, İngilizler, Paşa'nın bu yöndeki çalışmalarından hiç de hoşnut değillerdi. İstanbul'a baskı yapıp, onun merkeze alınmasını istemişlerdi. Daveti münasip bir bahane ile geçiştiremeyen Ali İhsan Paşa, kısa süre içinde VI. Ordu komutanlığından da alınmıştı. Ne yapması hususunda tereddüt geçiren Paşa, meseleyi İstanbul'daki devlet adamları ve kumandanlarla görüşmek üzere bindiği trende Haydarpaşa'ya ulaşmadan İngilizlerce yakalanarak Malta Adası'na sürgüne gönderilmişti.⁴³

Musul'un işgâlinin çeşitli safhalarını topluca değerlendiren Selahattin Tansel, şöyle yazmaktadır: *“Sözün kısıtı, İngilizler, birkaç gün önce imzaladıkları bir mütârekeye saygı göstermediği ve Osmanlı Hükümeti de gereğinden fazla korkak davrandığı için, Musul terk edildi.”*⁴⁴

B. MİSAK-I MİLLÎ VE MUSUL

1. Misak-ı Milli'nin İlanı:

⁴¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.25

⁴² Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c.V: *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, Ankara 1951, s.5-7

⁴³ Ali İhsan Sabis, a.g.e., s.8-25

⁴⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c.I Ankara 1973, s.42

Son Osmanlı Mebuslar Meclisi, 12 Ocak 1920'de toplandı. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde temelleri atılan Misak-ı Milli, Mustafa Kemal başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından hazırlanan metin esas alınarak, Meclis-i Mebusan'ın 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda Ahd-ı Milli olarak bütün mebuslara imzalatıldı. 17 Şubat 1920 tarihli açık oturumda da basında yayınlanması ve bütün yabancı parlamentolara bildirilmesi kararlaştırıldı.⁴⁵

Osmanlı Meclis-i Mebusan üyeleri, devletin bağımsızlığa ve milletin güvenilir bir gelecekte haklı ve sürekli bir barışa kavuşabilmesinin, aşağıdaki esaslara tam olarak uymakla sağlanabileceğini ve bu esaslar dışında kalacak bir Osmanlı Devleti'nin devam ve varlığının imkânsız olduğunu kabul ve tasdik etmişlerdir.

a- Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1919 tarihli mütarekenin yapıldığı esnada düşman halklarının özgürce verecekleri oylara göre bölgenin geleceğinin belirlenmesi gerekeceğinden, sözü edilen mütareke hattı içinde ve dışında dini, soyu, istekleri bir olan ve birbirine karşılıklı saygı ve sevgi duyguları taşıyan; sosyal haklarıyla çevre şartlarına uymuş bulunan Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tamamı fiilen, hükmen ve hiçbir sebeple ayrılık kabul etmez bir bütündür.

b- Halkının serbest oylarıyla anavatanına katılma kararı vermiş olan elviye-i selâse (Kars, Ardahan, Batum) için icap ederse tekrar serbestçe oylamaya başvurulmasını kabul ederiz.

c- Türkiye ile yapılacak barışa kadar ertelenen Batı Trakya'nın hukukî durumu da orada oturanların özgürce kullanacakları oylara göre belirlenmelidir.

d- İslam Halifeliği'nin, Osmanlı Sultanı'nın ve Hükümeti'nin merkezi olan İstanbul şehri ile Marmara denizinin güvenliği korunmalıdır. Bu esas saklı kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaretine ve ulaşımına açılması hakkında biz ve diğer bütün ilgili devletlerin oybirliği ile vereceğimiz karar geçerlidir.

⁴⁵ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 1982, s.154

e- İtilaf Devletleri ile hasımları ve bazı ortakları arasında yapılan antlaşmalardaki esaslar çerçevesinde azınlıkların hukuku, çevre ülkelerde bulunan Müslümanların da aynı haklardan yararlanmaları şartıyla tarafımızdan güvence altına alınacaktır.

f- Her ülke gibi siyasi, adli ve mali işlerimizi geliştirmemize yarayacak daha etkili ve düzenli bir yönetim sağlamak için bizim de hayat ve geleceğimizin temel şartı olarak tam bağımsızlık ve hakimiyete ihtiyacımız vardır. Bu sebeple; siyasi, adli ve mali gelişmemizi engelleyen kayıtlara karşıyız. Borçlarımızın ödenmesi de bu ilkelere aykırı olamaz.⁴⁶

Misak-ı Milli' nin ilanı İngilizlerce olumlu karşılanmadı. Bunu 16 Mart 1920' de İstanbul' u işgal ve Meclis-i Mebusan' ın dağıtılması fiiliyle açıkça ortaya koydular; ancak Anadolu' da Mustafa Kemal Paşa' nın önderliğinde başlayan Milli Harekatın bir sonucu olarak, gerek İstanbul' dan katılan mebuslar, gerekse diğer bölgelerden gelen murahhaslardan oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920' de Ankara' da kuruldu. T.B.M.M. Hükümeti de Misak-i Milli' yi aynen kabul etti.⁴⁷

2. Misak-ı Milli'ye Göre Musul'un Durumu:

Türk yurdunun bölünmezliğini sağlamak amacıyla son Osmanlı Meclis-i Mebusan-ı tarafından 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumda kararlaştırılan Misâk-ı Milli'nin birinci maddesi, Türkiye'nin güney sınırlarını tespit etmektedir. Misâk'ın birinci maddesinde; "Osmanlı Devleti'nin özellikle Arap çoğunluğunun yerleşik olduğu (30 Ekim 1918 tarihli ateşkesin imzalandığı sırada) düşman işgali altında kalan bölgelerin geleceği, haklarının serbestçe açıklayacakları rey sonucu belirlenmesi gerekir; söz konusu antlaşma çizgisi içinde din, soy ve amaç birliği bakımından birbirlerine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı-İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü, ister bir eylem, ister bir hükümle olsun, hiçbir nedenle birbirinden ayrılmayacak bir bütündür" şeklinde yaklaşım açıktır. Buna göre mütareke hattı esas alındığında Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin ve diğer tarafta Hatay bölgesinin Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğu kesindir.

⁴⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 4.Devre 11.İnikad, 17 Şubat 1336/17 Şubat 1920, s.114

⁴⁷ Mehmet Gönübol-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938*, İstanbul 1963, s.6-9

Antlaşma anında Türk Ordusunun Gayyare’de bulunmaktaydı. Sadece Kerkük Sancağı 31 Ekim tarihi itibari ile İngiliz kuvvetlerinin eline geçmiş olarak belirtiliyorsa da Nejat Kaymaz, General Sedat Doğruer’in eserine dayanarak “Kerkük’ün de savaşın durması gereken saatten sonra İngilizlerin eline geçmiş olabileceği” ihtimalinin kuvvetle muhtemel olduğuna işaret etmektedir.⁴⁸ Esasında bu durumun ihtimal olmayıp kesin bir gerçeği ifade ettiğini Mustafa Kemal Paşa’nın tespitlerinden anlamak mümkündür. Mustafa Kemal Paşa daha Misâk-ı Milli ilan edilmeden önce Ankara’ya gelişinin ikinci günü Ziraat Okulunda yaptığı 28 Aralık 1920 tarihli konuşmada haksız işgali dile getirerek Musul’un mütâreke anında Türk ordusunun elinde bulunduğunu ifade etmiş, İngiliz işgalini İstanbul’un işgalinde olduğu gibi haksız ve Mütâreke hükümlerine uymayan bir teşebbüs olarak değerlendirmiştir.

3. İngiliz İşgali Karşısında Musul Halkının Tutumu:

Aslında İngilizler 15 kasım 1918 tarihinden itibaren Musul’u işgal etmişlerse de, bölgeye hakim olamamışlardır. Bölgedeki aşiretleri kontrol altında tutma konusunda ciddi sıkıntıları olmuştur. Kerkük ve Süleymaniye halkı İngiliz himayesine sıcak bakmamışlar,⁴⁹ tam aksine rahatsızlık duymuşlardır. Müslüman kabileler İngilizlere vergi vermemek için direnmişler, sık sık sokak kavgalarına girişmişlerdir. Yöre halkının ekseriyeti kesinlikle Türk tarafında yer almışlardır.⁵⁰ Musul halkı, Ankara’da ilk T.B.M.M. ‘nin açılışıyla güçlenen Milli Mücadele hareketine destek vermiştir. Hatta bölgede bulunan Araplar dahi İngilizlere karşı, Mustafa Kemal Paşa ile işbirliğini düşünmüşlerdir. Mim Kemal Öke İngiliz belgelerine dayanarak Musul’da ki Arap ve Kürt’lerin, İngiliz himayesindeki Faysal’a değil de Anadolu’ya dayanmayı tercih ettiklerini ifade etmektedir.⁵¹

Musul halkının bu arzuları karşısında Ankara Hükümeti duyarsız kalmamıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Mayıs 1920 tarihinde T.B.M.M.’nde yaptığı konuşma, Musul konusundaki düşüncesini ve uygulaması gereken politikayı açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

⁴⁸ Nejat Kaymaz, “Misak-ı Milli Üzerine Tartışmalar”, VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, c.III, TTK Yay. Ankara 1983, s.1956

⁴⁹ Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s.399-401

⁵⁰ Mim Kemal Öke, Kerkük-Musul Dosyası, İstanbul 1991, s.15-16

⁵¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.31

4. Musul'un İşgali Karşısında T.B.M.M. ve Mustafa Kemal Paşa'nın Tutumu:

M. Kemal Paşa ve Ankara Hükümeti, ortaya bu kararlığını Lozan Konferansı'na kadar geçen süre içerisinde çeşitli vesilelerle göstermiştir. İngilizlerin Ocak 1921'de Erbil ve Revanduz arasında bulunan ve Türk'leri destekleyen Sürücü Aşiretine saldırımları üzerine M. Kemal Paşa, Milli Müdâfaa Vekaleti'ne çektiği telgrafla Revanduz bölgesine asker gönderilmesini istemiştir.⁵² Bu görev Kaymakam ve Milis Yarbay Özdemir Bey'e verilmiş, Özdemir Bey kuvvetleriyle başlangıçta bölgede oldukça başarılar elde etmiş ancak daha sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Özdemir Bey'in Revanduz'da kazandığı başarı, bölgedeki halk ve aşiretler üzerindeki nüfuzu, Türk Genelkurmayı'nı Musul'un kurtarılması için bazı askeri tedbirlerin alınmasına sevk etmiştir. Dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa 7 Eylül 1922 tarihli yazısıyla Elcezire Cephesi Kumandanlığı'ndan, Musul'a taarruz için gerekli hazırlıkların yapılmasını dahi istemiştir.⁵³

Görüldüğü gibi Ankara Hükümeti, Daha Lozan Konferansı'nın başlamasından önce Musul'un gerekirse silâh yoluyla kurtarılması için İngilizlere karşı bir askeri harekâtı göze almıştır.⁵⁴ Ancak Türk kuvvetlerinden bir kısmının batı cephesine kaydırılmak zorunda kalınması ve daha sonra konferansın başlaması, bu isabetli düşüncenin gerçekleşmesine engel olmuştur.

Gerek ateşkes hükümlerine göre, gerekse ateşkes hattını esas alan Misâk-ı Milli'ye göre Musul Vilâyeti Türk sınırları içerisindedir. Musul'un Misâk-ı Milli sınırları içinde bulunması tarihi ve askeri bir gerçektir.

5. Türk-İngiliz Birliklerinin Çatışmaları:

1922 gerek Türkiye, gerekse İngiltere için Musul'la dolu bir yıldır. Irak kuvvetleri ile de desteklenen Mezopotamya'daki İngiliz birlikleri Türkiye'ye karşı ilan edilmemiş bir savaş başlatırlar. Hava kuvvetleri de taarruzda yoğun olarak kullanılmıştır.⁵⁵ İngiltere Hükümeti, saldırıda kullanılan takviye birliklerinin Musul'a süresiz olarak yerleştirildiğini açıklar.

⁵² Türk İstiklal Harbi, c:IV, Güney Cephesi, Gnkur.,Bas., Ankara 1966, s.267

⁵³ Kamuran Gürün, Savaşın Dünya ve Türkiye, Ankara 1986, s.390-391

⁵⁴ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 36, Eylül 1970, s.33

⁵⁵ Gnkur. ATASE Bşk., Türk İstiklal Harbi, c:IV: Güney Cephesi, Ankara 1966, s.267

Musul'daki operasyon İstanbul'daki Kürt Derneklerinde tepki ile karşılanmıştır. Kürt Derneği yetkilileri derhal Yüksek Komiserliğe başvurmuş, fakat görüşme talepleri reddedilmiştir. İngiliz taarruzu farklı görüşte olan Kürt Derneği üyelerinin birleşmesini sağlamıştır. Kürt Kulübünden biri İngiliz temsilcisi Ryan'ı ziyaret edip gelecekte endişe duyduklarını aktarmıştır.⁵⁶

İngiliz'ler Türk taarruzundan hemen önce iki cephede Türkleri sıkıştırmak üzere eski müttefikleri Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı bir saldırıya geçme tasavvuru içinde olmadığını anlayınca, Fransa ile temas kurarak Türk birliklerinin doğuya nakli sırasında kullanılan demiryolu ulaşımının Suriye hududu içinden geçmesine engel olunması çağrısında bulunmuşlardır.

Öte yandan, Milis Yarbay Özdemir Bey, bir Binbaşı ,altı üsteğmen, altı teğmen, altı asteğmen, bir Subay namzedi ve bir hesap memurundan oluşan kadro ile, aşiretler arasına girerek, Fransız ordusundan Türklere kaçmış Tunuslu ve Cezayirli erlerle 22 Haziranda Revanduz'a ulaştı ve 31 Ağustosta 1922'de İngilizlere karşı saldırıya geçti. 16 Ağustos 1922'de küçük bir Türk grubu Neodest'e kadar sızmış, bu arada ikinci bir grup Nalkiven Ovasına üçüncüsü de Savran'a sarkmıştı. Milis Kerim Fettah Bey, adamlarıyla birlikte bu üçüncü gücün başında bulunuyordu. İngilizler bu sınır çarpışmalarına misilleme olarak Yendize, Bole ve Golan'ı havadan bombalayacaklar ve bu harekatı 22 Ağustos 1922'ye kadar sürdürmüştür. İngilizlerin istihbarat raporuna bakılırsa, aşiretler Türklerle bir olmuşlardı.⁵⁷ Özdemir Bey'in de Kerim Fettah Beyle beraber hareket ettiği kaydediliyordu. 5 Eylül 1922'de ise hazırladıkları raporda Savaş Bakanlığı, *"Raina'daki Türk-Kürt işbirliği ve başarısının sonuçlarının İngiltere açısından ciddi ve vahim olduğunu"* vurguluyordu. 31 Ağustos'ta Derbent Muharebesi ile İngilizlere karşı kesin bir zafer kazanan Özdemir Bey, 18 Eylül 1922'den itibaren de Şaklava ilçesine girerek, Musul'la irtibatı sağlamıştır.⁵⁸

Anadolu'daki zaferleri ile Türklerin kendilerine güvenleri gelmiş ve bu da ister istemez Musul hattındaki diğer aşiretleri İngiliz'lere karşı cesaretlendirmişti. Süleymaniye, Kerkük ve Musul ahalisi vergi ödemeye başlamışlardı. Şehir meclislerine üye seçimleri

⁵⁶ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.82

⁵⁷ Gnkur. ATASE Bşk. Türk İstiklal Harbi, c.IV, s.270-278

⁵⁸ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.81

boykot edilmekteydi. Gösteriler düzenleniyor, İngiliz ve Arap güvenlik kuvvetleri ile halkın çatışması günlük hayatın bir parçası haline gelmişti.

Musul'daki askeri durum gözden geçirildiğinde İngilizler, ya buradaki birliklerin takviye edilmelerinin, yada bölgeden tamamen çekilmelerinin uygun olduğunu anlamışlardı. Takviye asker gücü yapılması zor görünüyordu. Geride kalan kuvvetler Musul'u Türklere karşı savunmaya yeterli olamazdı. Bu itibarla, ortada çekilmekten başka çare görünmüyordu. Verilen karara göre İngilizler, düşmana belli etmemek kaydıyla aşamalı olarak geri çekileceklerdi. Nihayet, bir süre sonra İngilizler Süleymaniye'yi terk ettiler. Artık Süleymaniye Türklerin eline geçmişti. Aşiretler şehre girmişlerdi; sokakta bayram yapıyorlardı. İngiliz Sömürgeler Bakanı Churchill, bölgedeki Yüksek Komiserleri'ne, eğer Faysal bu hareketlerin anlamını sorarsa, ona başkentteki Arap milliyetçilerinden duydukları kaygının sonucunda alınmış bir protesto hareketi olarak açıklanması talimatını vermişti. Gerçekte İngiliz Savaş Bakanlığı kabineye sunduğu bir muhtıradan ne Irak ordusunun, ne de bölgede bulunan İngiliz hava ve kara kuvvetlerine bağlı birliklerin, Türkler tarafından desteklenen aşiretleri durduramayacağını vurguluyordu.

Bu zor duruma süratli bir çözüm bulunması İngiltere'nin hayati çıkarlarındandı. İngiltere, Süleymaniye'den patlak veren ayaklanmayı bastırabilmek üzere Şeyh Mahmut'u bir kere daha devreye sokmak istedi.⁵⁹ 12 Eylül 1922'de Şeyh Mahmut'u İngiliz Siyasi Komiserliği Bağdat'a çağırıp, Süleymaniye'yi geri almak üzere harekete geçmeyi kabul ederse, kendisine Iraklıların para, silah ve cephane yardımı yapabileceklerini söyleyerek, bir süre önce uzlaşamadıkları bu liderle yeniden uzlaşmaya çalıştılar. Şeyh Mahmut ise onlara Faysal'dan hoşlanmadığını, Kralın Arap Hükümeti'nin aşiretler üzerinde baskı rejimi kurduğunu açıkladı. İngilizler Kralla ara bulabileceklerini ve eğer bu görevi kabul ederse, kendisine İngiliz Hava Kuvvetleri'nin destek olacağını da açıkladılar. Mahmut, görevi kabul edecek, fakat kendisine eşlik edilmesini istemeyecektir. İngiltere askeri ve diplomatik sebeplerle kendisinin halledemediği hareketi, Şeyh Mahmut'a yaptırmıştır.

⁵⁹ Bülent Demirbaş, **Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu**, İstanbul 1995, s.38

Bu arada Şam gazeteleri de aşiretlerin başarılarından bahsetmeye başlamıştı. Feta-el Arap gazetesi Kuzey Irak'taki Müslüman ayaklanmasının ülke dışına taşıdığını, Türk Lider Abdülkerim Bey'in İngilizlere savaş ilan ettiğini ve Süleymaniye'yi aldığını yazıyordu.⁶⁰

Abdülkerim Bey'e diğer aşiretlerinde katıldığını kaydeden gazeteye göre, İngiliz-Arap birleşik güçleri bu ayaklanmayı bastırmakta etkisiz kalmaktaydılar. İngilizler çevreyi havadan bombardıman dahi etmişler, buna karşın, aşiretler yirmi kadar uçak düşürmüşlerdi.⁶¹

Londra'ya ulaşan raporları ve gazete kupürlerini inceleyen İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bölge halkının bu söylentilerden etkilenebileceğini dikkate almıştır. Nitekim Ekimin sonuna doğru Türklerle aşiretler Musul hududundan Irak içerisine doğru akınlar düzenlemeye devam ettiler ve İngilizler' in deyimiyle bunlar kesin ve hayati darbeler olarak Arap Devletini etkilemekteydi. Londra, bu akınlara karşı yine havadan bombalama metodu ile karşı koymayı denedi. İngiliz Dışişlerine göre, Musul Meselesi bir çözüme bağlanmadıkça, İngiltere'nin bu istikrarsızlığa gerek ekonomik gerekse askeri açıdan daha fazla katlanması mümkün değildi. 31 Ekim 1922 tarihli bir raporda da, Kürt Lider Barzani'nin aşiretlere katıldığı ve İngilizlerin bir ayı aşkın süredir Musul'u havadan bombalamalarına rağmen aşiretlerin ilerlemelerini durduramadıkları kaydediliyordu.

Şeyh Mahmut'un devreye girişi aşiretleri bölmüştü, bir kısmı Türklerle birlikte İngilizlere karşı mücadeleyi sürdürmeyi yeğlerken, diğerleri de Mahmut'a yanaşıp İngilizlerin iyi niyetine sığınmayı ve bu yolla yerel muhtariyetler elde etmenin mümkün olabileceğini düşünmeye başlamışlardı. Şeyh Mahmut Süleymaniye'ye girer girmez adetâ bir hükümdar gibi davranmaya başlamış ve kendi liderliğinde büyük bir devlet kurduğunu ilan etmişti. Şeyh Mahmut'un bu bilinçsiz tavırları aşiretleri olduğu kadar, Musul'daki Türkleri de rahatsız etmeye başlamıştı. Kimse ne onun kurduğu devletin, ne de şahsının hakimiyeti altında kalmak istemiyordu.⁶²

⁶⁰ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş* (M. Tayan Sorgun) İstanbul 1972, s.216

⁶¹ Halil Paşa, a.g.e., s.217

⁶² Mim Kemal Öke, a.g.e., s.84-88

6. Türk-İngiliz Birliklerinin Çatışmaları Sonucu Gelişen Olaylar:

Irakta' ki gelişmelere ilişkin gizli bir istihbarat raporunda da belirtildiği üzere öncelikle Sevr'in imzalanması, daha sonra ise Lozan'da yeni bir barış antlaşmasına ilişkin müzakerelerinin başlamış olması; Avrupa'daki bu olayları takiben Mustafa Kemâl'in Musul üzerindeki demeçleri ve yörede bir plebisit yapılacağı söylentileri halkın aklını karıştırmış ve yukarıda belirtildiği gibi çeşitli tepkilere yol açmıştı.

İngiltere'nin Türklere karşı daha yakın davranmasıyla birlikte Musul'un Ankara'ya bırakılabileceği eğilimi de ağırlık kazanmaya başlamıştı. Mustafa Kemâl, Anadolu'daki başarıları ile kısa zaman içerisinde Musul halkının göz bebeği ve oluvermişti. Bu arada Irak'taki Arap milliyetçileri gelişmelerden tedirgindiler; Ankara'ya karşı sert çıkamadığı için Kralı ve hükümeti âcizlikle suçluyorlardı. Aslında Araplar arasında da Mustafa Kemâl'in bir yandan İstanbul'a hâkim olduğu, diğer taraftan da müttefiklerin kendisine dış geçiremedikleri kabul ediliyordu. Bu sebeple Arap milliyetçileri, Mustafa Kemâl Musul'a yönelirse, bu savaşın kendileri için bir hezimetle sonuçlanacağını düşünüyor ve endişeleniyorlardı.

Gelişmeleri değerlendirmek ve bir çıkış yolu bulmak üzere İngiliz Kabinesi 8 Aralıkta 1922'de Irak Komitesi adı altında bir kurulu Londra'da Avam Kamarası'nda topladı. Yüksek düzeyli bu toplantıda önce Lozan'da bulunan İngiliz Lord Curzon'un Londra'ya yolladığı telgraflar okundu.

Lord Curzon, İngiltere için en iyi tercihin mevcut sınırı muhafaza etmek olduğunu düşünüyor, bu temin edilemediği takdirde Musul'un kuzeyinde bir hat çizerek sınır boyundaki aşiretlerle meskûn bölgeyi Türkiye'ye bırakmayı adeta ehven-i şer ikinci bir tercih olarak gösteriyordu. Musul üzerindeki Türk taleplerinin ne kadar ciddi olduğunun araştırılması gereğini kaydederek, eğer Ankara ile kalıcı ve gerçek bir barış arzulanıyorsa, o takdirde Ankara'nın isteklerinin dikkate alınması gerektiğini belirtiyordu. Donanma bakanı ise Musul petrollerine mutlaka sahip çıkmalarını öneriyordu.

Lord Curzon'un Türklere bırakmayı düşündüğü arazi parçasında petrol bulunmamaktadır. Ancak, yine de bu kuşak petrole çok yakın bir toprak parçası olduğundan

savunulması güç olabilirdi. Petrol bölgesinin korunması için hava kuvvetlerince yöredeki hava kuvvetlerinin sur'atle takviyesi öngörülmekteydi. Lord Curzon'un tavsiye ettiği taviz Irak Komitesince uygun bulunmadı. Gerekçe olarakta öne sürülen, Türklere ellerini verseler kollarını kaptıracakları kaygısıydı. Görüşmeler çıkmaza girerse ne olacaktı? Bu takdirde, Hindistan Musul'a hiçbir surette takviye gönderemeyeceği gibi, kendisi takviyeye muhtaç bir duruma düşecekti. Fakat Hava Kuvvetleri Türklerle muhtemel bir savaşın sadece Musul'da kalmayacağını, tırmanarak Boğazlara da sıçrayacağını öngörüyordu. Ancak Irak Komite'si yine de inisiyatifi Lord Curzon'a bırakmaya kararlıydı.⁶³

Bu arada Türk tarafı da gelişmeleri gözden geçirmekte ve politikasını belirlemekteydi. İngilizler, konferans öncesi Türklerle olan gerginliği fazla tırmandırmamak için ne Irak ordusunu cepheye sürmüşler, ne de Hindistan'dan kuvvet getirtmişlerdi. Hava kuvvetlerine güvenmişler ve önceleri Şeyh Mahmut'u daha sonra da bölgedeki diğer aşiret liderleri olan Seyyid Taha'yı ve Simko'yu kullanmışlardı. Ancak, aşiret liderlerinin sınır muharebelerinde yetersiz kaldığını fark ettiler. Kaldı ki, aşiretlerin çoğu kaderlerini Özdemir Bey'le birleştirmişlerdi.

Özdemir Bey'in kazandığı başarılar üzerine Musul ilinin kurtarılması için Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın 7 Eylül 1922'de Doğu ve El-Cezire komutanlarına çektiği telde Musul'un silahla alınacağı belirtiliyordu. El-Cezire cephesi bütün kuvvetiyle Dicle'nin iki tarafından Musul yönünde taarruzu planlanmaktaydı. Doğu cephesi ise, Van, Hakkari ve Iğdır sınır kıtalarından teşkil edilen, dağ bataryaları ile takviye edilen bir piyade tümeni, bir süvari tugayı, aşiret süvarileri ve yerli halkla takviye edilerek Özdemir Bey müfrezesiyle birlikte İmadiye, Süleymaniye hattı üzerinden Musul-Kerkük'e taarruzla görevlendirilecektir. El-Cezire cephesi kıtalarının 10 Kasım 1922'ye kadar Siirt-Diyarbakır-Mardin-Cizre çevresi içinde toplanması ve Doğu cephesinden gönderilecek kuvvetler gelince harekâta geçilmesi emri verildi. Ancak, 25 Aralık 1922 tarihli yeni bir emirle toplanma bölgesi Şırnak,Cizre,Midyat olarak değiştirildi. Bu sıralarda Lozan Konferansı'nın sonuçlanmaması ihtimâli belirlediğinden Boğazlar ve Batı Anadolu'da kuvvetli bulunulması gerekiyordu. El-Cezire cephesi emrine gönderilecek uçak bölüğünün Genelkurmay Başkanlığı'nın 23 Aralık tarihli emriyle Batı cephesine verilmesi bildirildi.⁶⁴

⁶³ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.88

⁶⁴ Gnkur. ATASE Bşk. Türk İstiklal Harbi, c.IV, s.282-284

C. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI:

1. Dış Politika ve Diplomasi :

Dış politika, devletin dış çevreye yada dış dünyaya karşı genel tutumunu, bu dünya ile bağlantılarını, iç ve dış amaçlarına ulaşmak ve beklentilerini gerçekleştirmek için kabul ettiği ve izlediği yoldur.

Bir devletin iç siyasal yapısının niteliği, ekonomik ve toplumsal ihtiyaçları, ülkeye sürekli olarak yönelen dış tehlikeleri algılama derecesi ve en nihayet uluslararası sistemin yapısı o devletin dış politika stratejisini tespit etkin faktörlerdir.

Bunlar haricinde, bir devletin uyguladığı dış politika ile söz konusu devletin coğrafi konumu, doğal kaynakları ve topoğrafik özellikleri arasında çoğu kez bir bağlantı vardır. Örneğin; Türkiye'nin coğrafi konumu çok farklı bir yerde olsaydı, uyguladığı dış politika da muhtemelen farklı olacaktı. Esasında, dış politika da, tüm politikalar gibi bir güç ve iktidar mücadelesidir. Güç, her zaman dış politikada ilk amaçtır.⁶⁵

Buna rağmen, dış politikanın salt güç kavramı ile anılması hem eksiktir, hem de uygulayıcıları yanlış yollara sürükleyebilecek niteliktedir. Bu nedenle dış politika konusunun toplum bilimlerindeki yeni gelişmeler göz önüne alınarak iç ve dış tüm etkin faktörler açısından ele alınması gerekir.⁶⁶

Halk arasında diplomasi kavramı genellikle dış politika ile eş anlamda kullanılmaktadır. Halbuki diplomasi dış politikanın içeriğinden çok, bunun yürütülmesi biçimi ile ilgilidir. Modern anlamda diplomasi 12. Yüzyılda İtalya'da doğduğu kabul edilmektedir. İtalya'da görülen diplomasi uzun süreli bir faaliyet niteliğinde değil, kısa süreli amaçların gerçekleştirilmesi için başvurulan bir yöntem idi. İlk kez Rönesans dönemi

⁶⁵ Mehmet Gönübol, Uluslararası Politika, İlkeler, Kuramlar, Kurumlar, Ankara 1979, s.5

⁶⁶ Mehmet Gönübol, a.g.e., s.25

İtalya’ında başlamış olan diplomatik temsilcileri sürekli görevlendirme uygulaması kısa zamanda Avrupa’nın diğer ülkelerince de benimsenmiştir.⁶⁷

Dış politikada önemli faktör, ulusun çıkarıdır. Ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış durumlar birbirini etkiler. İç ve dış politikanın mümkün olduğu kadar aynı doğrultuyu izlemesi, devlet yönetiminde hedeflenen bir durumdur.

2. Türk Dış Politikası:

Türk Dış Politikası’nın bir Osmanlı İmparatorluğu dönemi, bir de Cumhuriyet dönemi vardır. Osmanlı Devletinin dış politikasının, çöküş döneminde onur kırıcı durumlara düşmesine rağmen, önemli bir geçmişi vardır. Osmanlı Devleti’nde dış politika icra edilirken devlet daima önemli görülmüş ve görkemli bir şekilde temsil edilmiştir.⁶⁸

Bâb-ı Âli’nin 1720 de Paris’e gönderdiği ilk özel elçi 28.Çelebi Mehmet Efendi ile III. Selim zamanında 1793’te İngiltere’ye gönderilen Yusuf Agâh Efendi⁶⁹ Osmanlı Devletinin ilk büyükelçileridir.

Osmanlı Devleti’nin o zamana kadar dışarıya sadece geçici elçi göndermesinin çeşitli nedenleri bulunuyordu.

Bu nedenlerin en önemlisi, bu tür bir diplomasi yürütülmesini, Osmanlı İmparatorluğu’nun, diğer devletlere olan üstünlüğünün bir işareti şeklinde yorumlanmasıydı.

Osmanlı İmparatorluğunun dağılması ve Cumhuriyetin Mustafa Kemal Atatürk tarafından zor şartlar altında kurulması, uluslararası ilişkiler açısından önemli bir olaydır. Atatürk Dönemi dış politikası bütün zorluklarına rağmen başarılı olmuştur. Takip edilen kararlı dış politika ile dünyada söz sahibi olunmuş ve önemli sorunlar çözülmüştür. Türk Dış Politikasının gücü Atatürk’ün şahsından kaynaklanmaktaydı. Bu dönem aktif, dinamik dış politika devresi ve taviz verilmeyen bir dönem olup, ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

⁶⁷ Mehmet Gönlübol, *a.g.e.*, s.108

⁶⁸ Kâmuran İnan, *Dış Politika*, İstanbul 1993, s.43

⁶⁹ Ercüment Kuran, “Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçinin Siyasi Faaliyetleri, 1773-1821” Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968, s.15

a. Genel Durum :

1914 yılında başlayarak, 1918 yılında sona eren, Birinci Dünya Savaşı, insanlığın o zamana kadar gördüğü en büyük savaşı. Bu savaş sonunda bazı devletler yıkılmış, yerine yenileri doğmuş, bazı devletler ise parçalanmış veya önemli ölçüdeki topraklarını kaybetmek durumunda kalmışlardı. Birinci Dünya savaşına Almanya-Avusturya gurubu yanında katılan Osmanlı İmparatorluğu, savaş sonunda yenik düşen devletler arasında yer almıştır.

30 Ekim 1918 tarihinde, Osmanlı Devleti ile Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olan İtilâf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı Mebusan ve Ayan Meclisleri'nin gizli oturumlarında Mondros Mütarekesi'nin şartlarını açıklamasını takiben, 31 Ekim 1918 günü öğleden sonra Mondros Mütarekesi yürürlüğe girmiştir.⁷⁰ İtilaf Devletleri adına İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Visamiral Calthorpe ile Osmanlı Hükümeti adına Bahriye Nazırı Rauf Orbay başkanlığındaki Osmanlı Murahhasları arasında imzalananmıştır.⁷¹

Mondros Mütarekesi'ne iştirak eden Osmanlı Hükümeti temsilcileri şunlardır;

Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlığında, Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, 8. Ordu Kurmay Başkanı Sadullah Bey ve Saray Başkâtibi Ali Fuat Bey'in oğlu (delegâsyon kâtibi) Ali Beyden teşekkül etmişti.⁷² İngiltere ise, antlaşma müzakerelerine Fransa ve İtalya'yı karıştırmayarak, konuyu kendisi çözümlemiştir.⁷³

Üç gün süren ön görüşmeden sonra Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı Heyeti, 29 Ekim 1918 tarihinde Ege Denizin de Limni Adasının güney kıyılarında küçük bir liman kenti olan Mondros da demirli Agememnon isimli İngiliz Savaş Gemisinin Bordosuna

⁷⁰ Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, c.I, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara 1962, s.33

⁷¹ Sözleşme metni için bkz. Seha L. Meray ve Osman Olcay, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler), Ankara 1977, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s.1-5

⁷² Y.Tegin Kurat, "Bir İmparatorluğun Son Nefesi Mondros", Belgelerli Türk Tarihi Dergisi, c. 7-8, Sayı 48, İstanbul 1978, s.40

⁷³ Tevfik Bıyıklioğlu, "Mondros Mütareke Antlaşması", VI. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1967, s.577

çıktı ve ertesi gün antlaşma imzalandı.⁷⁴Bu antlaşma tarihe imzalandığı yerin adı olan Mondros Mütarekesi olarak geçmiştir. Antlaşmanın imzalanması ile 600 senedir devam etmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'na artık bitmiş gözüyle bakılıyordu.⁷⁵

b. Mondros Mütarekesi :

Aslında, Mondros antlaşması, bir ateşkes antlaşmasıydı. Ancak bir ateşkes antlaşmasından daha çok bir paylaşma antlaşması özelliği taşıyordu. Ateşkes antlaşmasının amacı; barış antlaşması imzalanıncaya kadar silahların susması demektir. Fakat İtilâf Devletleri geçici sözleşmeler başlar başlamaz, bu amacın dışına çıkarak önerilerini tepeden inme buyruklar şeklinde bildirmeye başladılar. Öyle ki, bir ateşkes antlaşmasından daha çok paylaşma antlaşmasını andırır tekliflerinde direnmeleri, İtilâf Devletleri açısından Osmanlı Devleti'nin artık sonunun geldiğinin belirtileriydi. Nitekim İtilâf Devletleri'nin aşırı istekleri sadece çok önemsiz birkaç noktada yumuşatılmış, sonunda 30 Ekim 1918 de bu ağır koşullu antlaşma imzalanmıştır. 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin bütün toprakları, Birinci Dünya Savaşının galip devletleri olan İtilâf Devletleri tarafından taksim edilmiş, bütün egemenlik hakları sınırlandırılmıştı.⁷⁶

Gerek Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını tümünden sınırlayıcı hükümleri ve gerekse askeri ve ekonomik hükümleri bakımından, Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti'nin, İtilâf Devletlerine kayıtsız şartsız teslimi belgesi niteliğindeydi. Britanya İmparatorluğu, antlaşma konuşmalarına Fransa ve İtalya'yı karıştırmayarak sorunu, kendilerine göre halletmişlerdi. Fakat buna rağmen, Mondros'taki görüşmeler Osmanlı tarafında yanlış izlenimlere yol açmıştı. Şöyle ki; İngiliz Murahhaslarının görüşmeler sırasında, Türk Murahhaslarına karşı göstermiş oldukları aşırı nezaket ve iyimser tavır, Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinin yanılgılarına neden olmuştur. Özellikle, antlaşma imzalandıktan sonra Amiral Calthorpe'un, Osmanlı yetkililerine gönderdiği gizli mektubunda, antlaşma koşullarından doğabilecek muhtemel problemlerin çözümüyle ilgili olarak verdiği cömertçe sözler, Türk Murahhaslarının antlaşma koşullarını bir başarı gibi göstermelerine

⁷⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 2. Baskı, Çev: Metin Kırıatlı, Ankara 1984, s.239

⁷⁵ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 1980, s.6

⁷⁶ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 1982, s.81-84

sebebiyet vermiştir.⁷⁷ Nitekim, Mondros'tan dönen Osmanlı Heyetinin başkanı Rauf Orbay, 1 Kasım 1918 tarihinde gazetecilere verdiği demeçte; *"Yaptığımız mütareke umudumuzun üstündedir. Devletin bağımsızlığı, saltanatın hukuku, milletin onuru tümüyle kurtarılmıştır"* demiştir.⁷⁸ Fakat İngiltere tarafından verilen bu sözlerin hiçbirisi, zaman içerisinde yerine getirilmeyecekti.

(1) Mondros Mütarekesi'nin Uygulamaya Konması :

Mondros Mütarekesi'nin, imzalanmasından kısa bir süre sonra, 13 Kasım 1918 tarihinde İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan gemilerinden teşekkül eden 61 parçalık İtilâf Devletleri filosu, İstanbul'a gelmiş ve bir kısım kuvvetlerini karaya çıkartmıştı.⁷⁹ Öte yandan İngiliz kuvvetleri antlaşmanın 1. maddesi uyarınca, Çanakkale Bölgesindeki mevzileri işgal etmişlerdir. Yine antlaşmanın 7. Maddesine dayanarak 1 Kasım 1918'de, Türk Ordusu Kumandanlarının direnmesine rağmen, Musul Bölgesine girmeye kalkmışlardır. 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın bu saldırıyı şiddetle protesto etmesine rağmen, İngiliz askeri kuvvetleri ilerlemeye devamla 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmişlerdir.

İtilâf Devletleri, *"Müttefiklerin kendi güvenliğini tehlike altında gördükleri her yeri işgal edebilecekleri"* ifadesi uyarınca ülkenin çeşitli bölgelerine asker çıkarmışlardır. Bu çerçevede İngilizler Güneydoğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'i, Fransızlar Adana'yı, İtalyan'lar da Antalya'yı işgal ettiler. Başkent İstanbul da bu üç devletin yüksek komiserlerinin denetimi altında bulunuyordu. Bu arada İngiliz Generali Cassel Musul'a gelerek 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa ile görüşüp Musul'un İngilizlere teslimini talep etmiştir.⁸⁰ Boğazlardaki istihkamların İtilâf Devletlerinin eline geçmesi, Osmanlı Devleti'nin memleketi koruyabilmesini imkânsız hale getirmişti. Bu nedenle Irak ve Suriye cephelerinde İtilâf Devletlerine karşı olan direnme zayıflamıştı. Ayrıca İtilâf Devletleri, Mondros Mütarekesine koydukları Mezopotamya, Kilikya v.s. gibi eski coğrafya isimlerinin açık,

⁷⁷ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Türk Dış Politikası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, 2. Baskı, Ankara 1987, s.8; Tevfik Bıyıklıoğlu, *"Mondros Mütarekesi Antlaşması"*, VI. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1967, s.577

⁷⁸ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976, s.18-19

⁷⁹ *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, c.V, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara 1962, s.10

⁸⁰ *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, c.I, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara 1962, s.81

sınırların kesin olmamasına dayanarak, bu bölgenin kuzey sınırını devamlı olarak daha kuzeye iterek daha geniş bir yörenin işgali yoluna gitmişlerdir.⁸¹

Yine Mondros Mütarekesi'ne istinaden Osmanlı Orduları Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Halbuki Osmanlı Orduları 1918 yılında Kafkasya'da Bakü Şehrine kadar ilerlemiş durumdaydı.⁸²

(2) Mondros Mütarekesi'ne Karşı Kamuoyundaki Tepkiler :

İtilâf Devletleri'nin işgali ile ilgili olarak 23 Kasım 1918'de Fransız Generali Franchet d'Esperey İstanbul'a gemi ile gelmiş ve İstanbul'da bulunan azınlıkların sevgi gösterileriyle karşılanmıştı. Fakat Fransız General bu karşılanışı sönük bularak, 8 Şubat 1918 günü Avrupa'dan İstanbul'a ikinci gelişinde Bizans İmparatorlarını taklit ederek beyaz bir atın üzerinde şehre girmiş ancak bu durum, kamuoyunda çeşitli protestolara sebebiyet vermişti. Nitekim 9 Şubat 1918 tarihli Hâdisat Gazetesinde Süleyman Nazif , *"Kara bir gün"* adlı makalesinde bu olayı protesto ederek, şöyle demektedir:

"Her toplumun hayat safhalarında bir çok yükseliş ve düşüş safhaları vardır. Fransız kralı I. Fransuva'yı, Şarlken'in hapsettiği yerden kurtarmış ve defalarca Viyana'yı kuşatmış bir milletin kader defterinde böyle acı bir satırda yazılı imiş. Her durum değişkendir. Bir güzel söz vardır; sen sabret, çünkü nasıl olsa zaman sabretmez,"

Bu makale üzerine Fransız Generali, Süleyman Nazif'in önce kurşuna dizilmesini sonra da Malta Adasına sürülmesine emretmiştir.⁸³ Türkiye'de teşkilatlanmış bir milliyetçi kuvvet henüz mevcut olmadığından, İtilâf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin ordu ve silahtan tecriti için giriştikleri teşebbüslerde bir direnme ile karşılaşmamışlardır.

1919 yılı içerisinde İngiliz kuvvetleri Anadolu'nun güney-doğu bölgesinde Urfa, Maraş, Adana bölgelerini ve diğer bazı Anadolu şehirlerini Mondros Mütarekesi hükümlerine göre işgal etmişlerdi. Bilahare Suriye ve Klikeya'yı Fransızlara teslim etmişlerdi. 1919 yılının Nisan ayında ise, İtalyanlar St. Jean de Maurianne gizli antlaşması gereği, İtalya'ya verilmesi

⁸¹ Mehmet Gönübol-Cem Sar, *Olaylarda Türk Dış Politikası*, Bölüm 1, Beşinci Baskı, Ankara 1982, s.6

⁸² Mehmet Gönübol-Cem Sar, a.g.e., s.6

⁸³ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene (1892-1922)*, 1955, s.215

kararlaştırılan Antalya Bölgesini işgal etmişlerdi. Fakat Rusya'nın antlaşmayı onaylamamış olması, St. Jean de Maurienne Antlaşmasının yürürlüğe girmesini hukuken hükümsüz bırakmıştı.⁸⁴ Eski Helen İmparatorluğunu Anadolu'ya kadar genişletmek hayalini yaşatan Yunan Başbakanı Venizelos, İtalyan'ları kendi isteklerine boyun eğmeye zorlamaya başlamışlardı. Venizelos'un bu baskıları sonucu Müttefikler, Yunanlıların İzmir'i işgaline izin vermişlerdir.

İtilâf Devletleri tarafından Osmanlı Devletini parçalama teşebbüsüne karşı kamuoyunda en büyük tepki 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle başlamıştır.⁸⁵

3. Milli Mücadelenin Başlaması :

Birinci Dünya Savaşından sonra uluslararası alanda yeni bir düzen kurmak ve Avrupa'nın geleceğini kararlaştırmak üzere, Paris'te 18 Ocak 1919'dan itibaren Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ile İngiliz, Fransız ve İtalyan Başbakanları arasında toplantılar yapılmaya başlanmıştır. Bu toplantılarda ele alınan konulardan biri, Birinci Dünya Savaşı sonrasında mağlup devletlerden ayrılacak olan bölgelerin statülerinin tespiti idi. Birinci Dünya Savaşındaki düşman devletlerden ve bu arada Osmanlı Devletinden ayrılacak bölgelerin, kurulması düşünülen Milletler Cemiyetinin manda rejimine dahil edilmeleri Güney Afrika Birliği Başbakanı General Sumuts'un teklifi üzerine Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson tarafından esas itibarıyla kabul edilmişti. Manda sistemi Paris Barış Konferansının kararlarına hakim olan 5 devletin de (Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) tasvibinden geçmişti. Barış Konferansının 30 Ocak 1919 tarihli toplantısında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacak ülkeler hakkında şu karar alınmıştı: *"Müttefik ve Müsterek Devletler, Ermenistan, Suriye, Irak, Kürdistan, Filistin ve Arabistan'ın Osmanlı İmparatorluğundan kâmilten ayrılmasına mutabık kalmışlardır. Bu husus Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kısımları hakkında verilecek karardan hariçtir."*⁸⁶ Konferansın bu kararı 1919 yılında başlayan Milli Mücadele Hareketi sebebiyle uygulanamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkeler ve bu ülkelerin tâbi olacağı rejim Lozan Antlaşması ile kesin olarak tespit edilebilmiştir.

⁸⁴ Arnold J. Toynbe, *Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını 1999, s.83

⁸⁵ Mehmet Gönübol-Cem Sar, a.g.e., s.6

⁸⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, İstanbul 1938, s.34

Yunan Başvekili Venizelos, Paris Barış Konferansının 3 ve 4 Şubat tarihli toplantılarında Anadolu üzerindeki isteklerini açıklarken Trakya'nın ve Anadolu'da Meis Adasından itibaren kuzeye, Marmara Denizine doğru çıkan bir hattın (Boğazlar bölgesi hariç) batısındaki arazinin Yunanistan'a verilmesini talep etmiştir. Öte yandan İtalyanlar bu bölgenin büyük bir kısmının 26 Nisan 1915 tarihli Londra ve 17 Nisan 1917 tarihli St. Jean de Maurienne gizli antlaşmaları ile kendilerine vaadedilmiş olduğunu iddia etmişlerdi. İngilizler ise, Londra Antlaşması ile yalnız Antalya'nın İtalya'ya vadedildiğini, St. Jean Maurienne Antlaşmasının, Rusya'nın değişen durumu karşısında geçerli sayılamayacağını ileri sürmüşlerdi. Paris Görüşmelerinde İngilizler, Batı Anadolu'nun İtalyanlar yerine Yunanlılar tarafından işgal edilmesini tercih ettiklerini açıkça belirtmişlerdi. Konferanstaki görüşmeler sonunda, İtalyan temsilcisinin muhalefetine rağmen, Fransız ve İngiliz temsilcisinin desteği ve Amerikan temsilcisinin muvafakati ile şu karar alınmıştır: Yunanistan Anadolu'nun işgaline katılırsa bu Devlete Ayvalık, Soma, Kırkağaç, Alaşehir ve Kuşadası verilecektir; Yunanistan Anadolu'nun işgaline katılmaz, ya da Anadolu büyük bir devletin himayesi altına konulur ise bu yerler bu büyük devletin işgal bölgesi dışında bırakılacaktır.

Öte yandan konferansa katılan Ermeni temsilcileri de Anadolu'nun bütün Doğu Bölgesi ile, Diyarbakır, Maraş, Adana ve İskenderun da dahil olmak üzere bütün güney ve güney-doğu bölgelerinin Türkiye'den ayrılarak 20 yıl süre ile büyük devletlerin ortak himayesi altına alınmasını istemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğuna bağlı Arap bölgelerinin tasfiyesi konusu görüşülürken Fransız temsilcisi, gizli anlaşmalarla Fransa'ya bırakılmış olmasına rağmen, Musul'un bazı şartlarla İngiltere'ye bırakılmasını kabul etmiş, buna karşılık Suriye'nin Fransa'nın nüfuzu altına konulmasını talep etmişti.

Paris Barış Konferansında üzerinde en fazla durulan meselelerden biride Boğazların statüsünün tesbiti olmuştur. Aslında, Konferans toplanmadan önce İngiltere, Boğazlar Bölgesinin ve kurulması düşünülen Ermenistan'ın Amerika Birleşik Devletlerinin mandası altına konulmasını teklif etmiş, ancak Amerika Birleşik Devletleri Senatosunun muhalefeti üzerine bu teklifin gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştı. Konferansın 29 Nisan 1919 tarihli oturumunda, Avrupa'da gizli antlaşmalar gereğince İtalya'ya bırakılması gereken yerlerin bu devlete verilmemesi üzerine İtalyan temsilcisi konferansı terk etmesine rağmen 5 Mayıs

toplantılara yeniden katılmak üzere Paris'e dönmüştür. Arada geçen süre içinde, Konya'da bulunan bir İtalyan taburuna ilâveten, bir İtalyan savaş gemisi İzmir'e gelmiş ve 29 Nisan 1919'da Antalya ve Marmaris'e İtalyan birliklerinin çıkmış olması, Müttefik Devletleri, özellikle de İngiltere'yi, endişelendirmişti; zira bu devletler İzmir ve havalisini İtalyanlara bırakmak istemiyorlardı. Bunun üzerine İngilizlerin teşviki ile Yunanlılar 15 Mayıs 1919 günü, Mondros Mütarekesi hükümlerini açıkça ihlâl ederek, İzmir ve civarını işgale başladılar. Bundan iki gün sonra da İtalyanlar Kuşadası'na asker çıkardılar. Yunanlıların İzmir'e asker çıkarması sırasında, Doğu Anadolu'dan farklı olarak, Batı Anadolu'da bu harekate karşı gelebilecek büyük Türk birlikleri bulunmuyordu. Buna rağmen mahalli halk teşkilâtlanarak işgal kuvvetlerine karşı direnmeye başlamıştı. Batı Anadolu'nun İtalya yerine, küçük ve zayıf bir devlet olan Yunanistan tarafından işgaline izin verilmiş olması, Paris Konferansındaki İngiliz başarısının bir sonucu olarak saymak gerekir; bu şekilde İngiltere Batı Anadolu'nun, askeri ve ekonomik açıdan kendisine tabi ve muhtaç bir devletin işgaline terk edilmesini sağlamış oluyordu. İngiliz Başbakanı Lloyd George Paris Konferansının 21 Mayıs 1919 tarihli oturumunda, Anadolu'nun Yunanistan ve Ermeni işgalinin dışında kalan kısımlarının artık parçalanmamasını, yada bağımsız kalmasını, veya Amerika Birleşik Devletleri'nin mandası altına konmasını teklif etmişti. Bu tarihten kısa bir süre sonra Osmanlı Sadrazamı Damat Ferit Paşa Konferansa davet edilmişti. Damat Ferit Paşa Konferansta yaptığı konuşmalarda, Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni Devletinin kurulmasına esas itibariyle muhalefet etmemiş, buna karşılık Osmanlı İmparatorluğuna bağlı Arap ülkelerinin, özellikle kutsal şehirlerin bulunduğu Hicaz'ın, muhtar birer vilayet şeklinde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmasını sağlamaya çalışmıştır. Başka bir deyimle, Türk unsuru ile meskun bölgelerde bir Ermenistan devletinin kurulmasına muhalefet edilmemiş, buna karşılık, Arap ülkelerinin İmparatorluk sınırları içerisinde kalmasına çaba gösterilmiştir. Bu davranış, o sırada Anadolu'da başlayan milliyetçi hareketin amaçları ile ters düşmüştür.

Anadolu'da Milli Mücadele hareketi, Osmanlı Devleti tarafından, Doğu Anadolu'ya III. Ordu Müfettişi olarak gönderilen Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla başlamıştır. 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a gelen Mustafa Kemal Paşa, o esnada İstanbul hükümetinin bir askeridir.

Mustafa Kemal, Samsun'a gelmesinden kısa bir müddet sonra, Anadolu'da ki Türk birliklerini teşkilâtlandırmış, bir ordu meydana getirmiş, bir de Facto hükümet kurmuştur. Bu arada yeni Türk Devleti'nin dış politika hedefleri tespit edilmiştir.⁸⁷

Esasında işgaller karşısında, Osmanlı Devletinde çeşitli görüşler ve bu görüşler doğrultusunda çeşitli cemiyetler kurulmuştu.⁸⁸ Değişik merkezlerde,

- 1) Amerikan himayesini isteyen Wilson Prensipleri Cemiyeti,
- 2) İngiliz desteğinin sağlanmasına uğraşan İngilizleri sevenlerin kurduğu İngiliz Muhripler Cemiyeti,
- 3) Bunlar haricinde ise, bir kısım aydınların bölgesel kurtuluş yollarına başvurarak, kurdukları dernekler vasıtası ile başlattıkları, kendi çaplarında teşkilâtlanma hareketleri vardı.

Mustafa Kemal bu görüşlerin hiç birine katılmamıştır. Mustafa Kemal işgal kuvvetlerine karşı direnmek ve bağımsız bir Türkiye'nin ortaya çıkmasını temin için önce sivil ve askeri teşkilâtı kurmakla işe başlamıştır. Asayiş durumunu memleketin içlerinde tetkik etmek gerekçesiyle 25 Mayıs'ta Havza'ya giden Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümetine güvensizliğini, İstanbul Hükümeti'nin niyet ve teşebbüsleriyle milletin arzu ve çıkarlarının örtüşmediğini ilk defa Havza'da ilân etmiştir. 3 Haziran 1919 tarihinde Samsun, Erzurum, Ankara ve Diyarbakır'da ki kolordu kumandanları ile mahiyetindeki valiliklere çektiği şifreli telgraflarda "*Arzuyu Milli ile Hükümeti hazıranın içtihadında mutabakat olmadığı*" açıkça bildirdi. Padişahın ve Sadrazam Ferit Paşa'nın milli istiklâlin korunması yolunda çaba göstermeleri amacıyla, ulusça teşvik edilmeleri ve bununla ilgili her türlü uyarma ve duyurma girişimlerinde bulunulmasını, mahiyetindeki Kolordu Komutanlarından ve valilerden talep ediyordu. Bu bildiriye, Mustafa Kemal'in ilk siyasi çıkışı ve kendi politikasının⁸⁹ açıklanması olarak vasıflandırabiliriz.

Bildiride özellikle Paris Barış Konferansı'ndaki Osmanlı Devleti temsilcilerinin davranışları eleştirilmiş, Ermenilere muhtariyet verilmesini ve İngiltere'nin himayesi için yapılan tekliflerin kabul edilmemesi gerektiği de belirtilmiştir.

⁸⁷ Mehmet Gönübol, *Uluslararası Politika, İlkeler, Kurumlar, Kurumlar*, Ankara 1979, s.8

⁸⁸ Mehmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, c.I, 1970, s.324

⁸⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1919-1922)* İstanbul 1971, c.II, s.29

4. Mustafa Kemal Paşa'nın Politikasına Karşı İtilâf Devletlerinin Tepkisi :

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da ki bu çıkışı, başından beri ona güvenmeyen İngilizleri iyice kuşkulandırmıştır. Bu nedenle, 6 Haziran 1919'da İngilizler İstanbul Hükümeti'nden Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a derhal dönmesini talep ettiler. Yine aynı gün Fransız Generali Milne, Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılmasını istedi.⁹⁰

Bu gelişmelerle ilgili olarak, İstanbul'da ki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, Lord Cuzon'a çektiği telgrafta,

“Samsun’a varışından beri, Mustafa Kemal Paşa'nın milliyetçi akımın merkezi haline geldiğini ve kendisinin tehlikeli bir kişi olduğunu” belirtmekteydi.

İtilâf Devletleri'nin bu talebi üzerine Mustafa Kemal, Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından İstanbul'a defalarca çağrıldı. Fakat çağrılarının hepsi de Mustafa Kemal Paşa tarafından reddedilmiştir. 2 Temmuz 1919 günü İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılmasını bir defa daha istemiştir.⁹¹ Bu baskılar sonucunda Mustafa Kemal, 8 Temmuz 1919'da Osmanlı Devleti'ndeki görevinden ve askerlikten ayrılmak zorunda kalmıştır.⁹²

5. Amasya Tamimi :

İngilizlerin bu dikkatli takibi devam ederken Mustafa Kemal Paşa, 12 Haziran 1919 günü maiyetiyle beraber Amasya'ya gelmiş ve Hükümet Konağında konuşlanmıştır. Buradaki çalışmaların da, ulusça direnişin örgütlenebilmesi için gerekli hazırlıkları yoğunlaştırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, ilk defa Amasya'da halkın karşısına çıkmış, halkı silkinmeye ve kişiliğini bulmaya davet etmiştir. İlk direniş hareketinin başlangıç noktasının Amasya olduğunu söyleyebiliriz. 19 Haziran 1919 günü Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Rafet Bele ve Mustafa Kemal toplanarak karşılıklı görüş alışverişinde bulundular. Erzurum'daki XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın görüşü de telgraf yardımıyla alınıyordu. Bu

⁹⁰ Tevfik Bıyıkoglu, *Atatürk Anadolu'da*, 1969, s.83

⁹¹ Jaeschke Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, 1971, s.134

⁹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, 1961, s.36

toplantı sonunda alınan kararlar “**AMASYA TAMİMİ**” adı altında kamuoyuna duyuruldu. 22 Haziran 1919’da Mustafa Kemal, Amasya Tamimi’ni dikte ettirmiş ve Anadolu’daki bütün mülki ve askeri makamlara iletmiştir. Amasya Tamiminde yer alan kararlara göre,

- 1) Vatanın toprak bütünlüğü, milletin istiklali tehlikededir;
- 2) İstanbul Hükümeti yetkilerini kullanamamaktadır;
- 3) Milletin istiklalini, gene milletin azim ve kararı kurtaracaktır;
- 4) Milletin sesini duyurabilmek için her türlü etki ve kontrolden uzak bir milli heyet oluşturulmalıdır;
- 5) Anadolu’nun en emin yeri olan Sivas’ta milli bir heyet kurulmalıdır;
- 6) Her ihtimale karşı keyfiyetin milli bir sır halinde tutulması ve
- 7) Her vilayetten üçer delegenin acele olarak yola çıkması gerekir.

Amasya Tamimi, halk üzerinde çok olumlu bir etki bırakmış, büyük coşku ile karşılanmıştır. Buna karşın Amasya Tamimi, İstanbul Hükümeti’nde büyük bir huzursuzluk yaratmış, hükümet ve işgalciler Mustafa Kemal Paşa’nın ayaklanma bayrağını açtığını söylemeye başlamışlardır.⁹³ Mustafa Kemal Paşa, büyük bir asker olmakla beraber, zamanın siyasetine vakıf olmadığı için, yeni görevinde asla başarı kazanamadığı gerekçesiyle Dahiliye Nezareti, Mustafa Kemal’in azli ve derhal tevkifi için gereken kararı çıkartmıştı.⁹⁴

Azil kararı kendisine tebliğ edilmeden önce, Mustafa Kemal Paşa 9 Temmuz 1919 tarihinde askerlikten istifa etmiştir.

6. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Belirlenen Türk Dış Politikası :

a. Erzurum Kongresi :

9 Temmuz 1919 Mustafa Kemal Paşa için hüzünlü bir gündür. Çünkü çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalmıştır, sivil hayatta ilk günüdür. İtilâf Devletleri, Erzurum Kongresi’nin gerçekleşmemesi yönünde ellerinden geldiği kadar çaba gösteriyorlardı. Aynı gün İngiliz Kontrol Subayı Rawlinson, Erzurum Kongresi’nin

⁹³ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul 1982, s.136

⁹⁴ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı:14, s.12-13

toplanmaması talebiyle Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ancak bu istek Mustafa Kemal Paşa tarafından kesinlikle reddedilmiştir.⁹⁵

Erzurum'da bulunan XV. Kolordu oldukça büyük bir askeri güce sahipti. XV. Kolordunun başında Mustafa Kemal'in çok yakın arkadaşı Kazım Karabekir Paşa bulunuyordu. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmesine rağmen ordusuyla beraber yine onun emrinde olduğunu 9 Temmuz günü Mustafa Kemal Paşa'ya ve kamuoyuna duyurmuştu. Bu nedenle burada başlatılacak olan ulusal girişimin başarıya ulaşma şansı yüksekti. Bunun yanı sıra Doğu Anadolu büyük bir Ermeni tehdidi altındaydı. İngiliz ajanları Türk sınırları dışında Kurulmuş Ermenistan'ı, Doğu Anadolu topraklarına saldırtmayı düşünüyordu. Bunu sağlayabilmek için o yörede gizlilik içerisinde ön çalışma yapmaya başladılar. Bu çalışmalar sonucunda bölgede amaçlarına ulaşabilmek için sağlam bir örgüt kurulması gerekiyordu.

Bu arada Osmanlı Hükümeti Paris Barış Konferansındaki başarısızlığı ve aşağılanması Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinin daha da genişlemesine sebebiyet vermişti. Erzurum'da bulunan M. Kemal Paşa Amerikan mandası ile ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır.⁹⁶

“Milli arzuya tabi ve uygun olmayan kararların hiçbir değer ihtiva etmediği ve milli arzunun içtimainı beklemeden hiçbir meselede yetkili görünmemiz uygun değildir.”

İtilâf Devletlerinin, aksi yöndeki yoğun çalışmalarına rağmen 23 Temmuz 1919 günü Erzurum Kongresi açılmıştır. Erzurum Kongresi temsil ettiği fikir ve prensipler ve sağladığı yetkiler bakımından Milli Mücadele Hareketi'nin tarihi bir çıkış noktasıdır. Erzurum Kongresi 14 gün sürmüştür. Bu kongrede; bir ulusun başka bir devlet tarafından yönetilmesi anlamına gelen manda ve himaye reddedilmiştir. Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, savaştan sonra *“toprak katılmayacak”* ilkesini ortaya atmıştı. Bu ilkeyi görünüşte çiğnemek istemeyen İtilâf Devletleri savaştan bir süre sonra kurulan Cemiyet'i Akvam tarafından bu hakkın kullanılmasını istemişlerdir. Bu kurum, doğrudan doğruya yöneticilik yapamayacağından dolayı, hakkını üyesi olan bir devlete bırakacaktı. Dolayısıyla manda ve himaye müessesesi yine yürürlükte olacaktı.

⁹⁵ M. Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 1966, c.I, s.44-45

⁹⁶ T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler*, 1981, s.173-174

Erzurum Kongresinde alınan kararlardan biride; bir hükümetin teşkili istenilmekte ve hükümet heyetinin milli iradeye dayanması gerektiği belirtilmektedir. Türk Ulusunun iradesine dayanmayan hiçbir iktidarın kabul edilemeyeceği hususu yeniden doğuşun da habercisiydi.

Alınan kararlarda Osmanlı Hükümeti ile ters düşülmemesi hususuna itina edilmiştir. Bu husus Atatürk'ün ince politikasını ortaya koyması bakımından önemlidir. Şöyle ki; bir yandan ulusun üstünlüğü ilkesini yerleştirmeye çalışırken, diğer taraftan yüzyıllardan beri süregelen yapısal özelliklere şimdilik dokunmamıştır.

Erzurum Kongresi'nde Doğudaki bütün direnme hareketleri birleştirilerek, Heyet-i Temsiliye oluşturulmuş ve bu kurulun başkanlığına Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir.

Erzurum Kongresi Heyeti, Amerika Başkanı Wilson'a bir muhtıra göndermiştir.⁹⁷ 1 Ağustos 1919 tarihli muhtırada; *“Reis Cenapları! 600 senelik bir saltanata ve 1500 senelik bir hayata malik olan Türk Milleti prensiplerinizi sayesinde ihya olduğu bir sırada imhadan başka bir mâna ifade etmeyen kararlara boyun eğmeyecektir.”* Wilson Prensipleri gereğince, Anadolu'nun Türklere ait olması gerektiğini, kurtuluşları için savaştan Türklerin bu amacı elde etmeden, tavsiye ve ihtarları kabul etmeyeceklerini, eğer dünyayı barışa kavuşturmak gerekiyorsa, derhal Anadolu'nun boşaltılması gerektiği muhtırada belirtilmiştir.

Erzurum Kongresi adına ilân edilen beyanname 10 Ağustos 1919'da Erzurum'da binlerce nüsha basılarak yurdun her tarafına gönderilmiştir. Erzurum Kongresinde yalnız önemli bazı kararlar alınmakla kalınmamış, aynı zamanda bazı esaslar da ilân edilmiştir. Örneğin, manda ve himayenin kabul edilmeyeceği gibi... Erzurum Kongresi sonunda yayınlanan on maddelik bildiriye Milli Mücadelenin anayasası olarak kabul etmek mümkündür.

Diyebiliriz ki; Milli Mücadelenin amacı Erzurum Kongresi'nde ana hatlarıyla saptanmıştır. Erzurum Kongresinde çalışmaların hedefinin *“İrade-i Milliye müstenit bir şûray-ı milli tesisi ve kuvvetini irade-i milliye'den alacak bir hükümetin teşkili”* olduğu

⁹⁷ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960, s.100

belirtilmiştir. Diğer bir ifadeyle, hükümetin oluşturulması istenilmekte ve bu hükümet heyetinin milli iradeye dayanması gerektiğine karar verilmekteydi. Kongre çalışmaları sonunda bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildirinin dış politika ile ilgili esasları aşağıda özetlenmiştir⁹⁸:

- 1) Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür.
- 2) Yabancı müdahalesi karşısında Osmanlı Hükümeti'nin düşmesi halinde, yabancılara imtiyazlar verilmeyecektir.
- 3) Manda ve himaye kabul edilmeyecektir.
- 4) İstanbul Hükümeti memleketin bağımsızlığını temine muktedir olmadığı takdirde, bunu sağlamak amacıyla bir geçici hükümetin kurulması gerekir.

Kabul edilen hususlar, Milli Mücadelenin temel hareket noktalarıdır.

Yoğun çabalara ve özel taleplerine rağmen, Erzurum Kongresi'ni engelleyemiyen İngilizler, olayları çok yakından izliyorlardı. Nitekim Albay Rawlinson, 11 Ağustos 1919'da İngiltere Harbiye Bakanlığına verdiği raporda⁹⁹ ***“Mustafa Kemal ile görüştim. Sonuç olarak görüşüm şu, böyle bir ayaklanmanın başarı sağlaması için fırsat var”*** demiştir. 29 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Paşa ve maiyeti Erzurum'dan Sivas'a hareket etmiştir. Daha önce yayınlanan Amasya Tamimi'nde ulusun kendi kararını verebilmesi için yurdun her yerinden gelecek temsilcilerle Sivas'ta bir kongre toplanması öngörülüyordu. Mustafa Kemal Paşa bu kongrenin toplanabilmesi için var gücüyle çalışıyordu. Yine yoğun bir şekilde engellemeler söz konusu idi.

b. Sivas Kongresi :

Mustafa Kemal 2 Eylül 1919'da Erzurum'dan Sivas'a geçmiş, Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da toplanmıştır. Çalışmalarını 11 Eylülde tamamlamış olan kongrede, Erzurum'da kabul edilmiş olan esaslara dayanan fakat bütün ülkeyi kapsayan ***“Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti”*** kurulmuştu. Böylece ülkenin direniş güçleri tek bir örgüt altında birleştirilmiştir. Cemiyet toplantı halinde bulunmadığı sırada, Sivas Kongresi'nce tayin

⁹⁸ Salahi R. Sonyel, “1919 İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet” Türk Kültürü Dergisi 1969, s.85

⁹⁹ Salahi R. Sonyel, a.g.e., s.85

edilmiş bulunan Heyet-i Temsiliye Cemiyet adına hareket edecekti. Heyet-i Temsiliye, Mustafa Kemal'in yönetimi altında içerde ve dışarıda milli güçleri temsil etmiş ve bağımsızlık mücadelesini yürütmüştür. Sivas Kongresinin 11 Eylül de yayınladığı bildiride, Erzurum Kongresi tarafından yayınlanan bildirinin dış politika ile ilgili esasları, önemsiz bazı değişikliklerle aynen kabul edilmiştir.¹⁰⁰

Kongre görüşmeleri sırasında bütün vilâyetlerle iletişim kurulmuş, Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinin hepsinin Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlanması ve Heyet-i Temsiliye tarafından verilecek emirlerin yerine getirilmesi sağlanmıştır. Alınan kararların Osmanlı Hükümeti tarafından uygun görülmemesi nedeniyle İstanbul ile münasebetler kesilmiştir. Heyet-i Temsiliye'nin Kongre adına verdiği talimattan sonra, bütün vilâyetlerin askeri ve mülki makamları İstanbul ile ilişkiyi kesmişler, böylece İstanbul Hükümeti ülkesiz bir yönetim durumuna düşürülmüştür. Bu gelişme üzerine, Heyet-i Temsiliye Ferit Paşa'nın işten el çektilmesi ve Padişaha Meclis-i Mebusan'ı toplaması için baskıda bulunmaya başlamıştır. Bu teşebbüsler başarılı olmuş ve 2 Ekim 1919'da Ferit Paşa kabinesi düşmüş, yerine Ali Rıza Paşa kabinesi gelmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, yeni sadrazam Ali Rıza Paşa'ya 3 Ekim 1919'da telgraf çekerek, *"Yeni Hükümet Erzurum ve Sivas Kongresinde belirlenen ilke ve amaçlara uyduğu takdirde ona yardımcı olunacaktır."* demiştir.¹⁰¹

7. Misak-ı Milli'de Dış Politika Hedeflerinin Tesbiti :

Erzurum Kongresinde yabancı bir devletin mandası yada himayesinin kabul edilmeyeceği belirtilmiş olduğu halde, Sivas Kongresinde bu mesele, bazı kimselerin üstlenmesiyle, yeniden enine boyuna görüşülmüş, fakat neticede bir defa daha reddedilmişti. Mustafa Kemal ile yeni İstanbul Hükümeti arasındaki görüşmelerin olumlu bir sonuç vermesi üzerine, Ali Rıza Kabinesi İstanbul da Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına karar vermiş ve bunun için seçimler yapılmıştı. Seçimler sonunda, Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti taraftarları Meclis-i Mebusan da çoğunluğu sağlamıştı.

¹⁰⁰ Mehmet Gönübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara 1982, s.10

¹⁰¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s.195

Meclisi Mebusan ilk toplantısını 12 Ocak 1920 de yapmıştır. Düşman devletlerinin işgal ve tehdidi altında çalışan bu Meclisin en önemli çalışması 28 Ocakta Misak-ı Milli'yi kabul etmesidir. Böylece Mustafa Kemal'in önderlik ettiği hareketin amaç ve ilkeleri Osmanlı Devleti'nin yasama organı tarafından da teyit edilmiş oluyordu. Misak-ı Milli, önce Erzurum Kongresinde kabul edilen, daha sonra Sivas Kongresinde genişletilerek yinelenen ilkeleri kapsamakta idi. Bu belgede Milli Mücadele hareketinin iç ve dış amaçları belirtiliyordu. Gerçekten, Misak-ı Millide tespit edilen ilkeler yalnız Milli Mücadele yıllarında değil, bağımsızlığın kazanılmasındaki devrede de Türk dış politikasının temelini teşkil etmiştir.

Müttefik Devletlere karşı Türk Milletinin direneceğini hissettiren Misak-ı Milli, aslında bu devletlerin arzularına boyun eğmiş bulunan İstanbul Hükümetinin politikasının reddedildiğini de belirtiyordu. İslam dünyasına öncülük yapmak iddiasında bulunan çok uluslu bir İmparatorluk yerine, tek sesli bir devlet kurulacaktı. Yeni Türkiye'nin kuvveti de burada idi. Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür. Onun muhtelif kısımları birbirinden ayrılamaz. Yabancı müdahalesi karşısında Osmanlı Hükümeti'nin düşmesi halinde millet birlikte savunmada ve direnmede bulunacaktır; yabancılara siyasi egemenliğimizi ve toplumsal dengemizi bozucu imtiyazlar verilmeyecektir.

Misak-ı Millinin kabulünden sonra, Müttefik Devletler Anadolu'da başlayan milli hareketi önlemek ve hazırlanmakta olan barış şartlarını kolaylıkla kabul ettirebilmek için İstanbul'a savaş gemilerini göndererek 16 Mart 1920'de şehri resmen işgal etmişlerdir. Milliyetçi olarak tanınan kimseler tevkif edilerek Malta'ya sürgüne gönderilmiş, Meclis-i Mebusan kapatılmıştır. Aynı gün Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliye'si adına Müttefik Devletlerin bu davranışını işgal devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri nezdinde protesto etmiş¹⁰² ve 19 Mart 1920'de, bütün vilâyetlere ve Kolordu Komutanlıklarına gönderdiği bir bildirge ile, olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da toplanması için gerekli seçim hazırlıklarının yapılmasını bildirmiştir. Bu tamim üzerine yapılan seçimler sonunda, 23 Nisan 1920'de, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanmış ve 24-25 Nisanda Mustafa Kemal Meclis ve Hükümet Başkanlığına seçilmişti. Böylece, Ankara Hükümeti, Anadolu'nun Müttefiklerin ve Yunanlıların işgali altında bulunmayan kısımlarını yönetmeye başlamıştı. Yunanlıların Anadolu'ya çıkmaları

¹⁰² Nutuk, c.I, s.298

Türk milliyetçiliğini uyandırdığı gibi, Müttefiklerin İstanbul'u işgali de Anadolu'da *de facto* bir hükümetin kurulmasına yol açmıştır. Ankara Hükümetinin kurulması, Osmanlı İmparatorluğunun 24 Nisan 1920 de San Remo da Müttefikler tarafından taksim edilmesi ile aynı tarihe rastlamaktadır. Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Osmanlı Padişahının hür iradesinin bulunmadığını, Müttefiklerin bir esiri olduğunu, bu nedenle yabancı devletlerle giriştiği müzakerelerin Türkiye'yi bağlayamayacağını bildirmişti. İstanbul işgal altında kaldığı sürece, Türk halkını yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisinin temsil edebileceği Ankara Hükümeti tarafından işgal kuvvetlerine bildirilmişti.

Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Milli Mücadele Hareketinin tasarlanması ile 23 Nisan 1920 de Ankara da Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulması arasında geçen süre zarfında, işgal kuvvetleri ve diğer devletlerle milliyetçi güçler arasındaki ilişkiler Heyet-i Temsiliye adına bizzat Mustafa Kemal tarafından yönetilmiştir. Bu devrede Mustafa Kemal, işgal kuvvetleri ve Amerika Birleşik devletleri ile temas kurmaya çalışmış ve milliyetçi hareketin programını bu devletlere kabul ettirmeye gayret etmiştir. Öte yandan, Mustafa Kemal, Müttefik Devletlere karşı İstanbul Hükümetiyle ortak bir politika izlenmesini sağlamak amacıyla, İstanbul Hükümetinin temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya'da görüşmeler yapmıştır. Milliyetçi hareketin İstanbul Hükümeti tarafından zımnen tanınması ile sonuçlanan bu görüşmelerde, Salih Paşa milli mücadele ilkelerini prensip itibari ile tasvip etmiş ve Müttefik Devletlerle Osmanlı Devleti arasında akdedilecek Barış Konferansına Heyet-i Temsiliye'nin temsilciler göndermesini kabul etmişti.¹⁰³ Bununla beraber, Salih Paşa, herhalde Müttefik Devletlerinin baskısı yüzünden, bu esasları İstanbul Hükümetine kabul ettirememişti.¹⁰⁴ Bu yüzden, Milliyetçi hareketle İstanbul Hükümetinin dış politikalarının ahenkleştirilmesi mümkün olmamıştı.

1920 yılının başında, bir yandan Misak-ı Milli'nin Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmesi, diğer yandan da Fransız İşgal Kuvvetlerine karşı güney cephesine fiili mukavemetin başlaması, Müttefik Devletleri endişelendirmeye başlamıştı. Gerçekten, güneydeki çarpışmalar sonunda Fransızlar Ankara Hükümeti ile temas etmek ve görüşmeye girişmek mecburiyetinde kalmıştı. Suriye Fevkalâde Komiseri Muavini Başkanlığı altında Ankara'ya

¹⁰³ Nutuk, c.I, s.173 vd.

¹⁰⁴ TTK Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, c.IV, İstanbul 1932, s.41-42

gelen bir Fransız heyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında 30 Mayıs 1920 de 20 günlük bir mütareke imzalanmıştır.

Yeni Türk Devleti ile Fransız Cumhuriyeti arasında yapılan bu mütareke siyasi ve hukuki bakımlardan önem taşımaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Müttefik devletler tarafından henüz tanınmamıştı. Bu devletler Türk Milletinin mukadderatı ile ilgili konularda İstanbul hükümeti ile temas ediyorlardı. Fransa, İstanbul Hükümeti yerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile görüşmelere girişmek ve adı geçen Hükümet ile bir mütareke antlaşması yapmakla, Ankara Hükümetini *de facto* tanımış oluyordu.¹⁰⁵ Mustafa Kemal mütareke görüşmeleri sırasında Fransız kuvvetlerinin Türk ülkesini terk etmeleri talebinde bulunmuştur. Fakat Fransız temsilcileri bu konuda yetkili olmadıklarını ileri sürerek, bu teklifi kabul etmemişlerdi.¹⁰⁶ Bundan sonra mütarekenin imzalanmasından 20 gün geçmediği halde, 18 Haziranda, Fransız'lar Zonguldak'a asker çıkardılar. Bu olay, Fransızlarla mücadelenin tekrar başlamasına sebep olmuştur. Fransızlar, Mütarekenin Türkiye'nin yalnız güney bölgesine inhisar ettiğini iddia etmişler, Ankara ise, bütün ülkeyi kapsadığını ileri sürmüştür.

1920 yılının ilkbaharında, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından bir buçuk yıl geçtiği ve Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan ile aylar önce barış yapılmış olduğu halde, Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın esasları henüz kararlaştırılmamıştı. Bunun başlıca sebebi, Müttefikler arasında Türkiye'ye karşı takip edilecek siyaset hakkında görüş ayrılıklarının belirmiş olması ve savaştan yenilgiye uğrayarak çıkan devletlerin silahlarını derhal bırakmalarına rağmen, Anadolu da, hatta Rumeli de, hâlâ silahlı bir direnmenin mevcudiyetiydi.¹⁰⁷

Anadolu'da ulusal direniş hareketi güçlenmeye başladıktan sonra, başta İngiliz'ler olmak üzere galip devletler, Osmanlı Devleti ile yapılacak olan barış antlaşmasını kabul ettirmek için İstanbul Hükümeti üzerinde baskı yapmaya başlamışlardı. 16 Martta İstanbul'un resmen işgal edilmesi üzerine İngilizler baskılarını arttırmışlar ve milliyetçi hareketi bir dereceye kadar anlayışla karşılayan Salih Paşa Kabinesi yerine, Padişaha tamamen bağlı

¹⁰⁵ Nutuk, c.II, s.15-17

¹⁰⁶ Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, c.IV, s.60-61

¹⁰⁷ Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, İstanbul 1942, s.42

Damat Ferit Paşa'yı 5 Nisan da Sadrazam yaptırmışlardı. Birinci Dünya Savaşını resmen sonuçlandırmak için Paris'te toplanacak olan Barış Konferansı'na İstanbul Hükümetini eski Sadrazam Tevfik Paşa başkanlığında bir heyet temsil edecekti. Müttefik Devletlerin İstanbul Hükümetini Barış Konferansına dâvetlerinden 8 gün sonra, Mustafa Kemal Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulduğunu bir nota ile bütün Avrupa devletlerine bildirmişti. Buna rağmen, Müttefikler bu notayı göz önünde bulundurmada İstanbul Hükümeti ile barış yapmakta ısrar etmişlerdi. Paris'te Tevfik Paşa'ya teklif edilen barış şartları yalnız Osmanlı ülkelerini değil, Türk ülkesini de parçalar nitelikte idi. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu tekliflere karşılık, 18 Haziran 1920 tarihli toplantısında Misak-ı Milli'ye sadık kalacağına ve Türk topraklarının parçalanmasını kabul etmeyeceğine dair yemin etmiş ve bu hususu bütün devletlere duyurmuştu. Ancak, Ankara'nın bu girişimi Osmanlı Temsilcileri tarafından Sevres Antlaşmasının, 10 Ağustos 1920 tarihinde Paris'te imzalanmasına engel olamamıştı. Aynı gün İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri bir Üçlü Antlaşma imzalayarak, Fransa ve İtalya'ya Anadolu'da geniş nüfuz bölgeleri tanımışlardı.

8. T.B.M.M.'nin Kuruluş Dönemindeki Dış Politika Gelişmeleri :

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dış politikasını belirlerken şu üç unsur hedef olarak saptamıştır.¹⁰⁸

- 1) Diğer ülkelerden, yeni Türkiye'nin davasına maddi, manevi destek sağlaması;
- 2) Yeni Türkiye'yi dünyada mümkün olduğu kadar büyük boyutlarda tanıtmak;
- 3) İsteyen her Devletle ilişki kurulması.

İlk zamanlar T.B.M.M. 'nin diğer devletler tarafından tanınması imkansız gibi gözükmekteydi. Fakat, özellikle askeri başarılar sağlandıkça, T.B.M.M. Hükümeti diplomasi alanında ilerlemeler kaydetmiştir. Zira, uluslararası ilişkilerde tanıma, diğer bir deyimle iki devletin varlıklarını karşılıklı olarak kabul etmelerinin ve aralarında her türlü ilişkinin kurulabilmesinin bedeli başarıdır. Denilebilir ki, tanınmanın temelinde başarı ve güç yatmaktadır.

¹⁰⁸ Ahmet Mumcu, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi c.I, Ankara 1986, s.36

T.B.M.M.'nin açılışında bir gün sonra, Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa seçilmiş ve çalışmalarına hemen başlamıştır. 24 Nisan 1920 'de de M. Kemal Paşa, mütarekeden, Meclisin açıldığı güne kadar olan siyasi gelişmeleri özetleyerek¹⁰⁹, Milli hakimiyetin her şeyden evvel belirmesi maksadıyla Meclis-i Âli'nizin selahiyeti fevkalade ile toplanmıştır. Seçimlerin ivedilikle yapılması, Meclis-i Âli'nizin şekil ve mahiyetinin, milli iradeye samimiyetle kuvvetle dayandığını göstermiştir.¹¹⁰

25 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Mustafa Kemal Paşa milleti birlik ve beraberliğe davet ederek, düşman yalanlarına inanılmamasını isteyen bir beyanname yayınlamıştır. T.B.M.M. bir yandan gücünü her yerde gösterebilmek için yurt için otoriteyi sağlayacak tedbirler almaya başlamış, diğer taraftan da İstanbul'da ki hükümeti yasal olmayan bir kuruluş olarak nitelendirmiştir. Alınan bir kararla, İstanbul Hükümeti'nin yaptığı her işlem yok sayılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 30 Nisan 1920'de Avrupa ülkelerinin dışişleri bakanlarına birer yazı göndererek T.B.M.M.'nin açıldığını ve bu varlığı tanımalarını istemiştir.¹¹¹ Doğaldır ki, dünya çapında tanınmak kolay değildir. T.B.M.M. açıldığı zaman, dış dünyada büyük bir yalnızlık içindeydi. Mustafa Kemal Paşa dış dünya ile ilişkiler kurmayı ve bu ilişkilerden ülke yararına sonuçlar elde etmeyi öncelikle yapılacak işlerin başında görmüştür. Bu nedenle, T.B.M.M. Hükümeti bu yolda çok yoğun çalışmalar yapmak zorunda kalmıştır. T.B.M.M.'nin siyasi ilişki kurduğu ilk devlet Sovyetler Birliği olmuştur. Şöyle ki, 26 Nisan 1920 tarihinde M. Kemal Paşa, Sovyet Hükümetine bir mektup yazarak harp malzemesi yardım talebinde bulunmuş, ayrıca Moskova'ya bir heyet göndermek isteğini belirtmiştir.¹¹² Bu mektup Ankara ile Sovyetler Birliği arasındaki resmi dayanışmaların başlangıcı olmasına rağmen, tanıma anlamında değildir. Mustafa Kemal Paşa, T.B.M.M.'nin açılışından sonra dış politika konusunda tek yetkili olarak görüşmeler gerçekleştirmiştir. 30 Mayıs 1920'de T.B.M.M. ile Fransız Hükümeti arasında 20 günlük bir ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma önemlidir, zira bu imzayla Fransa T.B.M.M.'nin savaşıyan taraf olduğunu kabul etmiş olmaktadır.

¹⁰⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi; Zabıt Cerideleri, Devre I c.I, s.8-30

¹¹⁰ a.g.e., s.30-32

¹¹¹ Salahi R. Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasetimiz, Ankara 1977, s.658

¹¹² Salahi R. Sonyel, a.g.e., s.662

a. Sevr Antlaşması :

Osmanlı İmparatorluğu'nu kesin surette tarih sahnesinden silmeyi gaye edinen Sevr Antlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti'ne dikte ettirilmiştir. Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde başlayan devrimin ortaya koyduğu gerçek durum karşısında, uygulama alanı bulamayan¹¹³ bu antlaşmanın bazı hükümleri şunlardır:

- 1) Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Anadolu'nun küçük bir parçasından ibaret kalacaktır;
- 2) Çanakkale ve İstanbul Boğazları, gerek barış ve gerekse savaş zamanında bütün devletlerin ticaret ve savaş gemilerine açık tutulacak; Boğazlar kurulacak olan uluslararası bir Boğazlar Komisyonu tarafından yönetilecektir.
- 3) Yabancıların hukuk güvenliğini temin için Kapitülasyonlar genişletilerek yeniden yürürlüğe konulacaktır.
- 4) İzmir ve Ege bölgesinin büyük bir kısmı, Ege adaları (On iki ada hariç) ile Doğu Trakya'nın tamamı Yunanistan'a verilecektir.
- 5) Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Suriye'yi Fransa; Irak ve Fistin'i İngiltere alacaktır.
- 6) Antalya, Konya ve kuzeyde Edremit'e kadar uzanan bölgeyi İtalyanlar alacak,. Libya ve On iki ada İtalyanlara bırakılacaktır.
- 7) Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan ile onun güneyinde özerk bir Kürdistan Devleti kurulacaktır.¹¹⁴ Musul ise İngiliz mandaterliği altında kurulması planlanan özerk Kürdistan'ın içerisinde bulunacaktır.¹¹⁵

Sevr Antlaşması, Hicaz ve Yugoslavya dışında bütün müttefikler ve Damat Ferit Paşa'nın önderliğindeki İstanbul Hükümeti'nin delegelerince imzalanmıştır. Bu antlaşma Müttefiklere göre savaş haline son verecekti. Ancak antlaşma barışı değil beraberinde savaşı getirdi. Antlaşmanın imzalandığı gün bütün ülkede milli matem ilân edilmiştir. İstanbul'daki gazetelerin tamamı siyah çerçevelerle çıkmıştır. Şehirde bütün eğlenceler yasaklanmış, dükkanlar kapatılmış, bütün camilerde ülkenin kurtuluşu için dualar edilmiştir.

¹¹³ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s.74

¹¹⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s.415-416

¹¹⁵ Coşkun Üçok, *Siyasi Tarih (1787-1960)*, Ankara 1980, s.234

b. Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet Münasebetleri :

Milli Mücadele Hareketinin iki cephesi vardır. Bu cephelerden biri askeri diğeri de siyasi idi. Askeri cephesi üç bölümden oluşur. Türkler işgalcilere karşı; 1. Doğu cephesinde Ermenilerle, 2. Batı cephesinde Yunanlılarla, 3. Güneyde Fransızlarla çarpışmak zorunda kalmışlardı. Bu cepheler haricinde ayrıca yurdun çeşitli yerlerinde Milli Harekete düşman unsurlarla mücadele etmek gerekiyordu. Milli Mücadele Hareketini hazırlayanlar diğer açıdan da yeni Türk Devleti'nin siyasi ilişkilerini düzenlemekle meşgul oluyorlardı. Bu nedenle Ankara Hükümeti Milli Mücadelenin diplomatik cephesine önem vermiştir.

Milli Mücadele sırasındaki Türk-Sovyet münasebetleri iki devlet arasında o döneme kadar mevcut olan ilişkilerin en ilgi çekici safhasını teşkil etmektedir.

1917 yılı Çarlık Rusya'sı yıkılmış, Bolşevik nitelikli yeni rejim ülke içinde henüz tam anlamıyla yerleşmemiş idi. Bu nedenle, Osmanlı Devletinin Batı kapitalizmi tarafından parçalanmak istenmesi, Rusya'nın yeni rejimi için tehlikeliydi. Ruslar Anadolu Hareketini ilgiyle izlediler. Çünkü Anadolu Hareketi kendilerini tehlikeden kurtarabilecek bir nitelikte idi. T.B.M.M. açıldıktan sonra Rusya'nın yeni devlete ilgisi arttı. Bir süre sonra Sovyetler Birliği Misak-ı Milli'yi kabul ettiğini belirtti.

Doğu Cephesinde Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordunun başarıları neticesinde, Gümrü Antlaşması, ayrıca Batı Cephesinde Yunanlıların durdurulmasının olumlu bir sonucu olarak 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Moskova Antlaşması olarak da adlandırılır.¹¹⁶

Moskova Antlaşmasıyla, T.B.M.M. tarafından tanınmayan antlaşmaların Sovyet Hükümeti tarafından da tanınmayacağı ve taraflardan birine zorla kabul ettirilen milletlerarası bir belgenin diğer devletçe de kabul edilmeyeceği belirtiliyordu. Ayrıca Sovyetler Misak-ı Milli'yi onaylıyorlar, Sevr antlaşmasını tanımıyorlardı.

¹¹⁶ Toktamış Ateş, *Ulusal Kurtuluş Savaşında Türk Dış Politikası, Türk Dış Politikasında Sorunlar*, İstanbul 1989, s.7

Moskova Antlaşmasıyla ilk kez bir büyük devlet Ankara Hükümetini tanımış ve anlamış oluyordu. Bu Ankara Hükümeti için, önemli bir siyasal adımdı. Türk-Sovyet Antlaşmasından sonra, Sovyetlerin Milli Mücadeleye yaptıkları yardım birden bire ivme kazanmıştır.

c. Milli Mücadele Döneminde Türkiye ile Diğer İtilaf Devletleri Arasındaki İlişkiler:

Milli Mücadelede İtilâf Devletlerinin tutum ve davranışlarında zamanla oluşan değişimlerin sebebi en açık bir şekilde Ankara Hükümetinin varlığını kan ve ateşle ispat etmesiyle açıklanabilir.¹¹⁷ Gerçekten de daha 10 Ocak 1921'de Yunanlılara karşı kazanılan I. İnönü Zaferi, Batılıların Anadolu'daki gerçeği daha yakından görmelerine sebep olmuş ve bundan sonra Batılıların Anadolu'ya olan ilgisi artmıştır.

Anadolu'da Kurtuluş Savaşının başarıyla yürütülmesi ve T.B.M.M. ile Sovyetler Birliği arasında bir yakınlaşma ve işbirliğinin gerçekleşme yolunda olması, Batılı Müttefiklere, Anadolu'daki fiili ve etkili hükümeti görmezlikten gelemeyeceklerini anlatmaya başlamıştı.

Bu arada, Büyük Millet Meclisi Devletinin varlığını ve niteliğini tespit eden Teşkilâtı Esasiye Kanunu 20 Ocak 1921'de kabul edildi. Yeni Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun getirdiği temel hükümler başlıca üç madde de toplanır:

- 1) Hâkimiyet, bilâkeyt-ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.
- 2) İcra kuvveti ve teşri selâhiyeti, milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'ne tecelli ve temerküz eder.
- 3) Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti*" ünvanı taşır.

Mustafa Kemal, bu maddelerin kabulünden on gün sonraya rastlayan, Londra Konferansı davetine verdiği cevaba, yeni Teşkilâtı Esasiye Kanunu maddelerini ekleyerek gönderdi Konferansa gerek Osmanlı gerekse TBMM delegeleri iştirak ettiler. Ankara

¹¹⁷ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 1982, s.226

Heyeti'nin Başkanı Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, İstanbul Hükümeti delegelerinin Başkanı da Sadrazam Tefvîk Paşa idi.¹¹⁸

Konferansa katılmadan önce Ankara Hükümeti'nin Başkanı Fevzi Çakmak, Tefvîk Paşa'ya gönderdiği 30.1.1921 tarihli telgrafında şöyle demektedir;

“ Bizim gönderdiğimiz delegeler kurulunun, bütün Türkiye'yi temsil edecek tek kurul olduğunu da İtilâf Devletleri'ne bildireceksiniz”.

23 Şubat 1921'de başlayan görüşmelerde, İngiliz Başbakanı Lloyd George'un amacı iki Türk heyetini birbirine düşürmektir. Konferansı açar açmaz sözü Tefvîk Paşa'ya verdi. Hasta olduğu için oturduğu yerden konuşabileceğini de söyledi. Tefvîk Paşa üzüntülü ve titrek bir sesle şöyle demiştir;

“Söz milletın asıl vekillerine aittir. Binaenaleyh Anadolu Heyeti'ne söz verilmesini teklif ve rica ederim.”

Böyle der ve susar. Konferansın bitimine kadar hiç konuşmaz. Tefvîk Paşa, bu hareketi ile müzakerede birliği sağlamış oluyordu. Bekir Sami Bey;

“Paşa Hazretleri! Milletimize karşı bu tarihi günde ibraz buyurduğunuz teveccüh ve hakperverlikten dolayı, heyetimiz zatınıza ve millet namına arzı şükran eder”. diyerek onun elini öptü. Tefvîk Paşa bundan çok duygulanmıştı;

“Estağfurullah, ben de bu büyük milletın aciz bir ferdi olmakla müfitehirim”. dedi

Konferansa sunulan öneri, Sevr Antlaşmasının biraz değiştirilmiş şeklinden başka bir şey değildi. Kabul edilemezdi. Böylece konferans birkaç gün içinde dağıldı.¹¹⁹ Bu arada Bekir Sami Bey kendisine yetki verilmemiş olmasına rağmen İngiltere, İtalya ve Fransa ile ikili antlaşma imzalamıştır.

¹¹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s.493

¹¹⁹ Ahmet Mumcu, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Ankara 1986, c.I, s.125

Bekir Sami- Briand Antlaşması adını alan antlaşmaya göre; Güney cephesinde çatışmaya son verilecek, bu bölgedeki Türk kuvvetleri silahtan tecrit edilecek buna karşılık güney bölgesinde Fransızlara bazı yetkiler tanınacak, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerinin kalkınması için Fransızlar yardım yapacaktır. Tabi ki bu antlaşma Misâk-ı Milli'ye aykırı olduğu için Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmemiştir. Bekir Sami Bey de Mustafa Kemal'in isteği üzerine Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmek zorunda kalmıştır.

Konferanstan bir sonuç alınamamasına rağmen Misâk-ı Milli'nin batılı devletlerin kamuoyuna tanıtılması sağlanmış; konferans esnasında müttefikler arasındaki görüş ayrılıkları da iyice belirginleşmiştir.

Taarruza geçen Yunanlıların II. İnönü Zaferiyle bir kez daha püskürtülmesi sonucu, İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri, Türk-Yunan çekişmesinde tarafsızlıklarını ilan ettiler. Bu arada İtalya,II. İnönü Zaferinde sonra 1921 Hazirandan itibaren Antalya Bölgesinden çekilmeye başlamıştır. Böylece, İtalyan işgali sona ermiştir.

23 Ağustos 1921 ile 13 Eylül 1921 tarihleri arasında 22 gün süren Sakarya Savaşının kazanılması, T.B.M.M.'nin özellikle dış politika alanında çok olumlu sonuçlar almasını temin etmiştir. Şöyle ki; İtilaf Devletleri arasındaki dayanışma sona ererken Fransa ile İtalya, İngiltere den iyice kopmuş, İngiliz-Yunan işbirliği de sona ermiş oldu.

10 Eylül 1921'de Yunan Ordusu'nun tam bir yenilgisiyle sonuçlanan Sakarya Zaferi Batıların Milli Mücadele'nin sonucu hakkında taşıdıkları tereddütlerin ortadan kalkmasına sebep olmuş ve Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması bu zaferden sonra sağlanmıştır.

30 Ağustos 1922 zaferi ve ardından 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesinin imzalanması sonucunda Anadolu'daki askeri mücadele sona ermiş, yerini taraflar arasındaki ikili ilişkilere bırakmış oldu. Ankara'nın bu aşamadaki temel amacı, diplomatik ve askeri ataklar sürdürülerek ulaşılmış duruma uygun siyasi ve hukuki bir çözümün sağlanmasıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

LOZAN KONFERANSI'NDA MUSUL MESELESİ

A. LOZAN KONFERANSI ÖNCESİ MUSUL İLE İLGİLİ BEKLENTİLER

1. Türk Tarafında Yaşanan Gelişmeler:

Mustafa Kemal Paşa, 28 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya gelişinin ertesi günü vermiş olduğu konferansta, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin, Türk kuvvetlerinin hakimiyetinde bulunan yerlerin milli sınırlarımız dahilinde olduğunu ifade etmiştir. Hatta Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirtilen yeni Türkiye'nin güney, güneydoğu sınırlarını ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasındaki sınırlar ile ilgili kısmı şöyledir:

“Osmanlı İmparatorluğu'nun muharebeden evvelki hududu malumunuzdur. Harbi Umumi'nin neticesi bir takım fedakârlık ihtiyarına devletimizi mecbur kılıyor, buna nazaran devlet için milli bir yeni hudut kabul ettik. Bu hudut beyannamemizin birinci maddesinde musarrahtır. Teferruat itibariyle bilinmeyenler olabilir. Bittabi ma'zurdurlar. Bu hudut tahassul ederken işin içinde bulunduğumdan bunu da arz edeceğim:

Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hâkim bulunuyordu. Bu hudut İskenderun Körfezi cenûbundan Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasında Cerablûs Köprüsü cenûbundan Fırat Nehri'ne mülâki olur. Ordan Deyrizor'a iner; bedehu şarka temdîd edilerek, Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtivâ eder. Bu hudut ordumuz tarafından silahla müdafaa olduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt anasınırı ile meskun aksam-ı vatanımızı tehdit eder. Bunun cenûb aksamında Arapça mütekellim dindaşlarımız vardır. Bu hudut dahilinde kalan aksamı memâlikimiz cami'a-i Osmâniye'den layenfekk bir kül olarak kabul edilmiştir.”¹

¹ Nutuk, c.III, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1981, s.1186

Yukardaki ifade değerlendirildiğinde, Misâk-ı Milli'nin birinci maddesiyle, Türkiye'nin yeni sınırlarını, özellikle güney sınırını Mondros Mütarekesi'nin uygulamaya konduğu anda, orduların durumuna göre, "hatt-ı mütareke" olarak adlandırılan hattın teşkil etmesinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak Misâk-ı Milli'de sınırlarımızın geçtiği hat ayrıntılı ve açık bir şekilde kaydedilmemiştir. Özellikle Kerkük'ün durumu tam anlamıyla belirgin olmadığından, zaman zaman tartışılmaktadır. Hatta bazı kaynaklarda, 31 Ekim 1918'de ateşkesin uygulamaya konduğu gün, Kerkük, İngilizlerin eline geçmiş yerler arasında gösterilmiştir.² Bununla birlikte yukardaki metinde de görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Aralık 1918 tarihinde, Ankara'da verdiği konferansta, mütarekenin imzalandığı gün ordularımızın güneyde hâkim olduğu hat ve güney sınırimız oldukça ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Burada sınırimız İskenderun Körfezi'nin güneyinden, Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasındaki Cerablus Köprüsü'nün güneyinde Fırat Nehri'ne uzanan, oradan Deyrizor'a inen, doğuya doğru ise Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içeren bir hat olduğu ve Türkler ile Kürtlerin yaşadığı bu yerlerin vatanımız içinde yer aldığı açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca, her ne kadar mütarekeden önce Kerkük'ün işgal edilip edilmediği tartışmalı ise de, Misâk-ı Milli metninin birinci maddesindeki "mezkur hatt-ı mütareke dahil ve haricinde" tarzındaki kararlar burasının milli sınırlar içerisinde düşünüldüğünün sonucunu çıkarmak mümkündür.

T.B.M.M. milletvekilleri tarafından 28 Ekim 1922 tarihinde hazırlanan ve İcra Vekilleri Heyeti ile Hariciye Vekaletine gönderilen bir mazbatada:

"Musul, Süleymaniye, Kerkük, Türkiye'nin lâyenfekk eczâsından olup Misâk-ı Milli mûcibinde hakimiyetimiz altına alınacağı şübhesiz olduğundan bu dahi arz ettiğimiz sûretle hududun tashihi âmir ve mûcibtir." denilmek suretiyle Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ün Türkiye'nin ayrılmaz parçaları oldukları vurgulanarak Misâk-ı Milli gereğince söz konusu yerlerin hakimiyetimiz altına alınmasının ve hududumuzun buna göre düzenlenmesinin zorunluluğu bildirilmektedir.

² Gnkur..ATASE Bşk., Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, c.II, Ankara 1993, kroki:108

2. Lozan Konferansı Öncesi Musul İçin Savaş Düşünceleri:

Erkan-ı Harbiye-i Umûmiye Re'îsi sıfatıyla Fevzi Çakmak Paşa'nın, Hey'et-i Vükelâ Riyâseti'ne, Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne ve cephe kumandanlarına 18 Eylül 1922'de gönderdiği bir telgrafta; Musul mintikâsındaki Misâk-ı Milli hududumuzun gerekirse silahla temin edilebileceğini, ordumuzun aşiret ve yerli halktan oluşan birliklerle takviye edileceğini, İmadiye-Süleymaniye hattı üzerinden Musul ve Kerkük'e taarruz emrinin verilebileceğini ifade ederek, bu yönde hazırlıkların yapılmasını ve konu hakkında ilgili makamların süratle görüşlerini bildirmelerini istemiştir. Bu belgeden de, Bakanlar Kurulu, Genel Kurmay Başkanlığı ve Savunma Bakanlığı tarafından 1922 yılında Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Misâk-ı Milli sınırlarımız dahilinde düşünüldüğü, vatanımızdan koparılan bu toprakların ülkemize katabilmek için savaşın dahi göze alındığı, Türkmen Aşiretleri ile bölge halkının da Türk ordusuna destek vereceği, dolayısıyla bölge halkının Türk Devleti'nin bünyesinde yer almak istediği anlaşılmaktadır.

B. LOZAN KONFERANSI'NDA MUSUL MESELESİ'NİN TARTIŞILMASI

1. Lozan Konferansı Hazırlıkları:

Mudanya Mütarekesi'nden sonra sıra taraflar arasında imzalanacak barış antlaşmasına gelmişti. Lozan Barış Konferansı'nda, yalnız Yunanistan ile bir hesaplaşma bahis mevzu olmayıp, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nın galipleriyle bir hesaplaşma, hukûki ve siyasi yönden muhtelif uyuşmazlıkları çözümleme, yüzyıllardan beri süre gelen problemlere hâl çaresi aranmakta idi. Kısaca; çözümlenemeyen “Şark Meselesi” bu konferansın ağırlık merkezini teşkil ediyordu.³

Müttefiklerin İstanbul temsilcileri, 28 Ekim 1922'de Lozan'da yapılacak barış konferansına Ankara ve İstanbul Hükümetleri'nin temsilci göndermelerini istediler. İngiltere'nin amacının barış masasında Ankara Hükümeti'ni zayıf düşürmek olduğu açıktı. Bu durum karşısında 1 Kasım 1922 tarihinde Meclis'e verilen bir kanun tasarısının kabulü ile saltanat ve hilafet birbirinden ayrıldı ve saltanat kaldırıldı.⁴ Padişah Vahideddin, İstanbul'dan

³ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul 1982, s.259

⁴ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 1982, s.240-241

bir İngiliz gemisi ile Malta'ya kaçtı. TBMM, Vahideddin'in yerine hilafet makamına yine Osmanogullarından Abdülmecid Efendi'yi getirdi.

Lozan Barış Konferansı'na gidecek delegeler kurulunun seçilmesi gündeme geldiğinde Mustafa Kemal bu iş için İsmet Paşa'yı uygun gördü. Onun Garp Cephesi kumandanı olarak kazandığı zaferin barış görüşmelerinde kendini hissettirecek bir ağırlığı olacağını düşünüyordu. Fakat barış görüşmelerinde bir generalle temsil edilmenin sakıncalarını da düşünerek İsmet Paşa'ya diplomatik bir sıfat kazandırılması uygun bulundu. Bunu sağlamak için Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey istifa ederek koltuğu boşalttı. Meclis, İsmet Paşa'yı Dışişleri Bakanlığına getirdi ve Lozan'a gönderilecek murahhaslar heyetinde "Baş Delege" olarak görevlendirdi.

İsmet Paşa'nın yanında delege olarak Sinop Mebusu Doktor Rıza Bey (Nur) ile Trabzon Mebusu Hasan Bey (Saka) görevlendirildiler. Delegeler kuruluna yardımcı olmak üzere Lozan heyetinde 33 kişilik bir danışman ve sekreterler ekibi bulunuyordu. Aralarında Manisa Mebusu Celal Bey (Bayar), Adana Mebusu Zekai Bey (Apaydın), Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey (Tigrel) ile eski Maliye Nazırlarından Cavit Bey'in de bulunduğu heyette, Robert Kolej Müdür Yardımcısı Hüseyin Bey (Pektaş) ve Mühendislik Okulu Fransızca Öğretmeni Ermeni Hayım Naum Efendi'nin de bulunduğu tercümanlar; ayrıca Ali Fuat (Türkgeldi), Tefik (Bıykoğlu), Yahya Kemal (Beyatlı) ve Ruşen Eşref (Ünaydın) beyler de sekreter ve danışman olarak bulunuyorlardı.

Lozan Konferansı'nın başkanı İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon idi. Davetçi ülkeler İngiltere, Fransa ve İtalya; katılan ülkeler ise bu üç ülke ve Türkiye dışında Yunanistan, ABD, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya) ve Japonya idi. Boğazlar sorunu görüşülürken, Bulgaristan, Rusya, Ukranya ve Gürcistan temsilcileri de toplantılara katılmışlardır.⁵

Mezopotamya, sahip olduğu zengin petrol yatakları dolayısıyla, İngiltere'yi daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu bölge ile ilgilenmeye sevk etmişti. Ayrıca Musul ve havalisinin İran ile Mezopotamya arasında doğal bir geçiş noktasında bulunması, İngiltere'nin

⁵ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Ankara 1969, s.5

gerek bölgedeki etkinliğini sürdürmesi, gerekse Hindistan yolunun emniyetinin sağlanması bakımından büyük bir öneme sahipti.

İngiltere, bir yandan Musul'un Irak sınırları içinde kalmasına çalışırken, öte yandan da Sevr Antlaşmasının 64. maddesine göre özerk bir Kürdistan kurulması halinde Musul Vilayeti'deki Kürtlerin de bu devlete katılabileceğini kabul ediyordu.⁶ Bu şekilde, İngiltere'nin Yakın Doğu politikasının bir gereği olarak, bölgedeki Türk-Kürt-Arap unsurları sürekli bir çekişme içine itiliyor; bölgede ayrılık unsurları yerleştirilmeye çalışılıyordu. Bu politika çerçevesinde İngiltere, Lozan'da çıkarları açısından bu kadar önem taşıyan Musul'u, mandater devlet olarak bulunduğu Irak'ın sınırları içinde tutmaya çalışacaktır.

2. İngiliz Görüşü :

Musul sorunu, önceleri Türkiye ve İngiltere arasında ikili olarak görüşülmüş fakat sonuç alınamayınca, 23 Ocak 1923'deki oturumda Lozan Barış Konferansı'nın gündemine getirilmiştir. Lord Curzon konuşmasında 1921'de Emir Faysal'ın Irak Krallığı'na seçilmesinde Musulluların da oy kullandığını ve 1922 Ekiminde Irak ile İngiltere arasında yapılan antlaşmaya göre, her iki tarafın, Irak ülkesinden bir karış toprağın dahi verilmemesini kararlaştırdıklarını söyledi.⁷ Musul'un Türkiye'ye verilmeyeceği yolunda Arap halkına vaatte bulunulduğunu belirten Lord Curzon; Musul halkının da oy kullanmış olduğu plebisitte seçilmiş olan Irak Kralına ve Milletler Cemiyeti'ne karşı- Cemiyet'in rızası olmaksızın manda yönetimindeki Irak toprağı Türkiye'ye verilmeyeceği için-sorumluluklarının olduğunu söyledi. Musul, Kerkük ve Süleymaniye halkının büyük bir kısmı, yukarda bahsi geçen halk oylamasında Kral Fahd aleyhinde oy kullanmıştı.⁸ Bunu Musul ve Süleymaniye temsilcilerinden Şeyh Ahmed ve Seyid Hüseyin Efendilerin TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya çektikleri 9 Kasım 1922 tarihli telgraftan anlamak mümkündür. Telgrafta:

“Üç buçuk seneden beri hilâf-ı ahd İngilizler'in işgali altında bulunan sevgili yurdumuz Musul ve havalisinin İngiliz tayyarelerinin attıkları bombalarla tahrib edilmekte

⁶ Nihat Erim, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c.I, Ankara 1953, s.552

⁷ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s.276-277

⁸ Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, İstanbul 1983, s.40

olduğu ajansını kemâl-i teessürle okuduk. Yüzbinlerce kardeşimizin salâhını zât-ı sâmillerinden istirham eyleriz efendim."denilmekteydi.⁹

Lord Curzon Musul'daki etnik tablonun şöyle olduğunu öne sürdü:¹⁰

	<u>Kürt</u>	<u>Türk</u>	<u>Arap Hristiyan</u>	<u>Yahudi</u>
Süleymaniye	153.000	1.000	---	1.000
Kerkük	45.000	35.000	10.000	20.000
Musul	180.000	15.000	171.000	67.000
Erbil	77.000	15.000	5.000	9.000
Toplam	455.000	66.000	186.000	97.000

Lord Curzon, Musul'un ancak 1/12 sini oluşturan Türkler için, burasının Türkiye'ye verilmeyeceğini ileri sürerken, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Kürtlerin Türklerle aynı soydan geldikleri yolundaki Türk görüşüne de karşı çıkıyordu. Türkiye'nin burada plebisit yapılması yolundaki isteğini de, ne Arapların ne de Kürtlerin bunu istemediğini ve Kürtlerin plebisitin ne anlama geldiğini bilmedikleri gerekçesiyle reddediyordu. Üstelik bu bölgenin bütün iktisadi ilişkilerinin kuzeyle (Türkiye) değil, batı ve güneyle (Suriye ve Irak) olduğunu belirtiyordu.

Lord Curzon, Musul'da bulunan Hristiyanlar dolayısıyla da burasının Türkiye'ye bırakılamayacağını savunuyordu. Ayrıca Türkiye'nin Musul'u alması halinde Türk sınırının Bağdat'tan 60 km. uzaklıkta olacağını; bu durumun ise Irak'ın güvenliğini tehlikeye sokacağını söylüyordu.

Lord Curzon, Musul konusundaki İngiliz tezinin, buradaki petrolle hiçbir ilişkisi olmadığını öne sürüyor, fakat İngiltere'nin bir İngiliz şirketi olan Türk Petrol Şirketi'ne Osmanlı Devleti tarafından 28 Haziran 1914'de verilen imtiyazın devam edeceğine dair inancının tam olduğunu da belirtmekten geri kalmıyordu.¹¹

⁹ Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar 1 (1920-1923)*, Ankara 1981, s.442

¹⁰ Seha L. Meray, a.g.e., s.359-360

¹¹ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.278

Lord Curzon sonuç olarak, eğer iki devlet arasında anlaşma olmazsa, konunun en tarafsız ve en yetkili organ olarak Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini, burada verilecek karara her iki tarafın da razı olacağını biliyordu.

3. Türk Görüşü :

Musul konusu Lozan Barış Konferansı'na getirilmeden önce, Türk ve İngiliz heyetleri arasında görüşülmüştü. Lord Curzon Lozan'dan Londra'ya gönderdiği 27 Kasım 1922 tarihli raporda, İsmet Paşa'nın kendisine, Konferans masasında Musul ve Kürdistan konularında uzlaşmazlığa düşmektense, özel bir anlaşmaya varmayı uygun gördüğünü bildirmişti.¹² Bu rapora göre İsmet Paşa, Suriye ve Irak sınırlarının görüşülmesinin ertelenmesini istemiş, ayrıca Milletler Cemiyeti'ne katılma fikrine de karşı çıkmamıştır. İsmet Paşa daha sonra Musul'u istemiş ve gerekçelerini sıralamıştı. İsmet Paşa görüşmenin ilerleyen safhalarında, Anadolu'nun yoksul bir bölge olduğunu ve petrolü bulunmadığını oysa buna bir miktar sahip olmak istediğini belirtmişti. Lord Curzon ise bu düşünceyi makul karşıladığını ve incelemeğe değer bulduğunu raporunda dile getirmiştir.¹³

İsmet Paşa'dan sonra gelen ikinci delege Rıza Nur Bey de, 5 Aralık 1922 tarihinde Lord Curzon ile buluşarak, Musul Vilayetinin Türklere bırakılması halinde, İngilizlerle tatmin edici bir anlaşma yapılabileceğini hatta Sovyet Rusya'dan kopulabileceğini bildirmiştir.¹⁴ Rıza Nur Bey daha sonra, Musul Vilayetinin niçin Türkiye'ye verilmesi gerektiğini şu sebeplere bağlamıştır:¹⁵

- 1) Etnik-buna Lord Curzon kesinlikle karşı çıkmıştır,-
- 2) Tarihsel-yani Türkiye ile eskiden beri bağlantılı olması,-
- 3) İktisâdi-Asya Türkiye'sinin gelecekteki iktisâdi hayatını idame ettirme zorunluluğu,-
- 4) Mondros Mütârekesi'nin imzalandığı sırada Türklerin elinde bulunan bir toprak parçası olması dolayısıyla.

¹² Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.279

¹³ Kemal Melek, a.g.e., s.35

¹⁴ Mim Kemal Öke, Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926, Ankara 1992, s.92

¹⁵ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.280

Lord Curzon ise Musul'un Türkiye'ye verilmesiyle, Bağdat hatta bütün Irak'ın kaybedilebileceğini; bütün Arap dünyasının çöküşe uğrayacağını ve İngiltere'nin Şark Politikasının da iflas edebileceğini söyleyerek, Türk iddialarının kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Ancak daha sonra, Türk isteklerinin kısmen yerine getirilebileceğini de söylemekten geri kalmamış; Köy Sancağı ile Revanduz ve Süleymaniye'nin Türklere bırakılabileceğini, Musul, Amadiye, Erbil ve Kerkük'ün ise İngiliz mandasındaki Irak'ta kalacağını bildirmiştir. Ancak Lord Curzon aynı gün İsmet Paşa ile de görüşmüş ve İsmet Paşa'dan *"Misâk-ı Milli sınırları içinde bulunan Musul Vilayeti'ni almadan Ankara'ya dönmeyeceğim"* şeklinde bir cevap alınca, konuyu Ülke Sorunları Komisyonu'na götürmüş ve Musul sorunu Konferansın ana konularından birisi haline gelmiştir.¹⁶ İsmet Paşa, Konferansın 23 Ocak 1923 tarihindeki oturumunda Musul'un Türklere verilmesi gerektiğini şu sebeplere bağlayarak açıklamıştır:

a. Etnografik Nedenler :

Musul Vilayeti'nde yerleşik nüfus 485.000 civarındadır. Ayrıca 170.000 kişi kadar Kürt, Türk ve Arap göçebe aşiretleri de vardır. Fakat bunların mevsimlere göre yer değiştirmeleri yüzünden sayılarını kesin olarak hesaplamak mümkün değildir. İsmet Paşa, resmi son Türk istatistiklerine göre Musul'un yerleşik 485.000 kişilik nüfusunun dökümünü şöyle yapmıştır:

Kürtler	: 263.000
Türkler	: 146.000
Araplar	: 43.000
Yezidiler	: 18.000
Gayri Müslimler	: <u>13.000</u>
Toplam	: 485.000

İsmet Paşa, İngiliz istatistiklerinin doğruluğunun şüpheli olduğunu, kaldı ki ona göre bile Musul'un büyük çoğunluğunu Türkler ile Kürtlerin oluşturduğunu söylemiştir. İsmet Paşa etnik yapıyı nitelik yönünden incelerken; Yezidilerin de Kürt olduğunu, Musul Türklerinin Anadolu Türklerinden ayrı mütalâa edilemeyeceğini ayrıca Kürtlerin bir İngiliz

¹⁶ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.281

ansiklopedisi olan Encyclopedia Britanica'nın da belirttiği gibi "Turan" kökenli olduğunu söylemiştir.¹⁷

b. Siyasi Nedenler :

İsmet Paşa bu konuda İngiliz görüşlerini şöyle cevaplandırmıştır:

* Araplar azınlıkta olduğu için, Musul Vilayeti'nin Irak'a bağlanması mümkün değildir,

* Kürtlerin Türklerle yaşamak istemedikleri doğru değildir. TBMM Hükümeti Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümetidir. Çünkü Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcileri eşit haklarla TBMM'ne girmiştir,

* Türkiye, Irak'ta herhangi bir manda gerekliliğine inanmamaktadır. Ayrıca hukuken Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olan Irak'a ilişkin olarak bu amaçla yapılmış antlaşmaların hukukî bir dayanağı yoktur

* İngiltere'nin, Musul ve Irak'a el koyması ile ilgili gerekçeyi fetih hakkına bağlayışının da çağdaş anlayışa ve Wilson İlkeleri'ne ters düştüğü ortadadır. Kaldı ki, burası mütarekeden sonra ve onun bir ihlali olarak işgal edilmiştir ve bu nedenle de Türkiye'ye geri verilmelidir.

c. Tarihi Nedenler :

İsmet Paşa burada, Musul ve Bağdat'ın kuzeyine kadar uzanan bölgenin XI. yüzyıldan beri aralıksız Türklerin egemenliğinde kaldığını açıklamıştır.

d. Ekonomik Nedenler :

İsmet Paşa, coğrafyası, toprağın yapısı ve iklim bakımından Musul Vilayeti'nin Anadolu'nun bir parçası olduğunu savundu. Ayrıca, Anadolu'nun Suriye ve İran'ı birbirine bağlayan yolların kavşağında bulunduğunu; Musul Vilayeti'nin, Güney Anadolu ve Suriye ile ulaşımın sağlanması bakımından büyük bir önem taşıdığını söyledi. İktisadi açıdan da İngiltere'nin gerekçelerinin haklı olmadığını savunan İsmet paşa, Musul'u Akdeniz limanlarına bağlayan demiryolunun yapılmasıyla burasının Irak'tan çok Anadolu'ya

¹⁷ Bkz. Encyclopedia Britanica, Nakleden Ayhan Aydın, Musul Meselesi, İstanbul 1995, s.52

bağlandığını belirtti. İsmet Paşa Bağdat'ın Musul'un ürünlerine ihtiyacı olduğu yolundaki İngiliz görüşüne karşı da, Musul'un daha çok Türkiye'den (Diyarbakır'dan) gelen ürünlere bağlı bulunduğunu, Musul'un bu ürünlerin nakliyatında bir uğrak yeri niteliğinde olduğunu anlattı.

e. Askeri ve Stratejik Nedenler :

İsmet Paşa, Türkiye'nin önerdiği 'sınırın Bağdat'a çok yakın olacağı ve tehdit yönelteceği şeklindeki İngiliz görüşüne karşı, bir çok ülkenin başkentlerinin sınır üzerinde bulunduğunu ve bunun güvenliği tehdit edici bir unsur olmadığını savundu. Musul'u elde edemediği takdirde Irak'ın bir Türk saldırısı karşısında çökeceği biçimindeki İngiliz görüşünü de reddeden İsmet Paşa, Türk heyetinin önerdiği sınırın bir dizi dağlardan oluştuğunu ve bunun stratejik bir sınır olarak nitelendirilebileceğini izah etti. Üstelik Türkiye'nin komşularına saldırmayı düşünmediğini ve kendi başlarına bırakılınca yüzyıllardır burada kardeşçe yaşamış olan Türk ve Arap halklarının hiçbir vakit birbirlerine saldırmayı düşünmeyeceklerini öne sürdü.

İsmet Paşa konferansın daha sonraki safhalarında da, Musul meselesinin bir ülke sorununu yoksa bir petrol sorununu olduğu konusundaki Türk görüşünü ortaya koydu ve Türkler için her şeyden önce bir ülke sorununun söz konusu, olduğunu ancak Lord Curzon'un da kabul ettiği gibi, dünyanın petrole duyduğu ilginin de görmezlikten gelinemeyeceğini vurguladı. İsmet Paşa, Musul Petrolleri konusunda Türk görüşünün, dünyanın buradaki petrol yataklarından meşru bir biçimde yararlanmasını sağlayacak kolaylıkları göstermek olduğunu belirtti. Lord Curzon'un bu konudaki görüşlerine karşılık olarak, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce verilmiş imtiyazların hukuki geçerliliğinin özel bir incelemeye tabi tutulacağını ayrıca Türk heyetince, Musul petrollerini işletmek için başvuruda bulunan gurupların durumunu araştırmak üzere Londra'ya iki uzmanın gönderildiğini bildirdi.¹⁸

Konferansta tartışmalar bu şekilde devam ederken Lloyd George'un yerine İngiltere Başbakanlığına getirilen Bonar Law ile Lord Curzon arasında cereyan eden mektuplaşmadan, İngiltere'nin konuya hem birinci planda petrol açısından yaklaştığını, hem de İngilizlerin Musul'a karşı bir Türk saldırısından son derece korktuklarını anlamak hiç de zor değildir.

¹⁸ Seha L. Meray, a.g.e., s.343-366

Lord Curzon, Bonar Law'a gönderdiği mektupta: *“İsmet Paşa sadece Musul'u istemiyor, aynı zamanda petroleri de almak niyetinde. Çünkü Amerikalılar ile petrol üzerinde görüşmeler yapmaktadır.”*¹⁹ demiştir. İngiliz Başbakanı Bonar Law ise 28 Aralık 1922 tarihinde bu mektuba şöyle cevap vermiştir: *“Eğer Türkler Musul'u işgal eder ve konferans yarıda kesilirse halkımızın yarısı ve bütün dünya bizleri petrolden dolayı barışı baltalamakla itham edecektir. Bunun için petrol işini halletmek üzere Türkler ve diğer batılı dostlarımızı biraraya getirip Mezopotamya'daki Arap devletlerinin garantisini sağlamak gerekir.”*

Bir süre sonra görüş alışverişinde bulunmak için İngiliz Başbakanı Bonar Law, Lord Curzon'u Paris'e çağırır. Curzon yazdığı bir mektupta bu görüşme ile ilgili şu izlenimlerini belirtmektedir: *“Bonar'ı kavga gürültü koparmaktansa, Musul, Boğazlar ve İstanbul'u terk edip herhangi bir şeyden ve hatta her şeyden vazgeçmeye çok hevesli buldum.”*

Görüşmelerin sürdüğü sırada, İngiliz Başkanı da, İngiliz kamuoyu da, Musul için çıkacak bir savaştan yana değildi. Üstelik Türk delegeleri de petrol üzerinde uzlaşılabilirliğini ima etmişlerdi.

Konferansta Lord Curzon, yer yer sertleşen tutumuna rağmen hükümetinin ve kamuoyunun baskısı altındaydı. Ancak göstermeye çalıştığı kararlılık içinde bulunduğu ortama hiç uymuyordu.

İngiliz Başbakanı tarafından Lord Curzon'a gönderilen bir telgraf, İngilizlerin durumunu açıkça ortaya koyuyordu.

“Kanaatlerimi tam olarak bilmene rağmen muhtemel bir ihtilafı önlemek için kanaatimce hayati bir önemi olan iki şeyin mevcut olduğunu tekrarlamam belki iyi olur. Birincisi şudur ki; Musul için savaşa gitmemeliyiz, Sevr Antlaşması'ndan arta kalanı yürürlüğe koymak için Türklerle yalnız başımıza savaşmayacağız. Bu noktalar hakkındaki fikrim o kadar kesindir ki önceden kestirilemeyecek bir sebep dışında, hiçbir şeyin fikrimi değiştirebileceğini zannetmiyorum.”

¹⁹ Kemal Melek, a.g.e., s.36

Başbakan bu talimatı verirken, İngiliz delegasyonunun ve Lord Curzon'un da görüşleri aslında bundan farklı değildi.

İsmet Paşa konferansın Ocak ayındaki oturumunda yaptığı konuşmanın son kısmında, Musul'da plebisite başvurulması gerektiğini ve bunun İngiltere tarafından reddedilmesinin bile Musul konusundaki Türk tezinin haklılığını ortaya koyduğunu; sorunun Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine başvurmaya gerektirmeyecek kadar açık olduğunu da bildirdi.²⁰ Konferansın bu safhasındaki elektrikli havayı, İsmet Paşa'nın Lozan'dan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 23 Ocak 1923 tarihli şifre telgraftan anlamak mümkündür. Bu telgrafta, *"Bugün son derece buhranlı oldu. Curzon, bütün vesaitini bütün gün istimal etti. Musul'un siyasi muharebe günüdür. Konferansın mebadisinde de olmadığımızı bütün cihan efkâr-ı umumiyesine karşı, Musul yüzünden sulhu tehlikeye koyma mesuliyetinin ağır olduğunu iddia ile, sulh talep ettim. Curzon Cemiyet-i Akvâm'a müracaat etmeye karar verdi. Onun mahrem niyeti sulh projesinin heyet-i umumiyesini pazarlığa koymazdan evvel Musul meselesini halletmek idi. Çünkü müşkül vaziyete girdi ve ricat etti. Büyük müsademe akabinde, İspanya Sefiri'nin ziyareti münasebetiyle anladım ki, İtalya ve Amerika mahfilinde meserret var idi. Belki muzafferiyet günüdür. Zafer çok buhranlı günde olur fakat anlaşılmaz... Bilesiniz ki çok yorgunum, üç gecedir uyumadım. Bugünkü Musul müsademesini düşündüm. Curzon inkıta karşısında şimdilik ricat etti. Büyük ve mütemadi tertibat ve tehdidat yaptı. Çok yoruldum. Benim güzel Gazi Şefim beni bu kadar büyük bir imtihana niçin feda ettin.... İngiliz Musul yüzünden sulhü tehdit eder. Dehşetli propaganda ve mücadele gösterdik."*²¹ demiştir.

İsmet Paşa'nın konferansta açıkça ifade etmediği Türk tezine, Türkiye'nin hem iç, hem dış güvenliğini ilgilendiren Kürdistan konusunu da ilave etmek mümkündür. Türkiye, İngiltere'nin Türklere karşı Kürtleri kışkırttığını bilmekteydi. Musul'un Türkiye'den koparılıp, İngiliz mandasındaki Irak'a bırakılması halinde, İngiltere ileride Musul'daki Kürtlere özerklik verilmesini isteyebilir ve bu durumun Türkiye'deki Kürtlere de teşmilini talep edebilirdi. Halbuki, Musul Türkiye'ye katıldığı takdirde, bu bölgedeki Kürtlerin Türkiye yurttaşı olarak Türklerle aynı çatı altında yaşamaları sağlanabilirdi. İngiltere, Lozan Konferansı'nda Türkiye Müslümanları arasında dil ve ırk tefriki yaparak, özellikle Kürtleri ayrı tutmaya çalışmıştı. Türkiye ise daha Misâk-ı Milli'de, Arap olmayan Osmanlı Müslüman

²⁰ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.284-285

²¹ Bilâl N. Şimşir, Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923), Ankara 1981, s.464

çoğunluğunun oturduğu toprakları belirtirken, özellikle Kürtleri kastettiği gibi, Lozan'da da gayr-ı müslimler dışındakilere azınlık niteliği ve hakları tanımayı kesinlikle reddetti. İngiltere ise antlaşmaya hiç değilse “bütün azınlıklar” deyimini sokmaya çalıştı.²² Fakat sonunda anlaşmanın “Azınlıkların Korunması” bölümündeki 37 ilâ 45. Maddeler arasında “Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıkları” deyimine yer verildi.²³

4. Lozan Görüşmelerinin Sonucu :

Görüldüğü gibi Ankara Hükümeti, Musul konusunda direnmeye karalıydı. İsmet Paşa’ya 3 Şubat 1923’de gönderdiği talimatta, toplantının kesilmesi halinde, İngiliz halkının Musul petrolü için yeni fedakarlıklara sürüklendiğinin bütün dünyaya duyurulmasını ve Musul konusunda Amerikalıların desteğinin elde edilmesi yoluna gidilmesi isteniyordu. Ancak, İngilizler daha Lozan’a gelmeden evvel Amerikan desteğini elde etmişlerdi.²⁴ Üstelik 31 Ocak 1923’de konferansa sunulan anlaşma taslağının 3. maddesinde Türk-İrak sınırının, Milletler Cemiyeti Meclisi’nce bu konuda alınacak karara uygun olarak tesbit edilecek bir çizgi olması öngörülmekteydi. Halbuki Türkiye, üyesi olmadığı ve İngiliz egemenliğindeki Milletler Cemiyeti’nin işe karıştırılmasını istemiyordu. Fakat Musul meselesi sebebiyle, Lozan’daki görüşmeler, içinden gittikçe çıkılmaz bir hal alıyordu. Bu durumu gören İsmet Paşa, Türkiye adına müttefiklere sunduğu mektupta, anlaşma tasarısı hakkındaki görüşlerini belirttikten sonra, boğazlar konusundaki sözleşme tasarısını kabul edip, Musul meselesi hakkında ise şunları söylüyordu:

“.... salt barışın yapılmasına engel olmamasını sağlamak amacıyla, Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içinde yapılacak ortak antlaşmayla çözümlemek üzere Musul sorununun konferans programından çıkartılmasının yerinde olacağını düşünmekteyiz.”²⁵

Mustafa Kemal Paşa ise Musul’un Ali İhsan Paşa tarafından İngilizlere teslim edilmesini daha ilk adımda yapılan bir hata olarak görmekteydi. Bu konuda “... *Mütarekeden bir gün evvel 13.000 kişinin esir verilmesi, 50 kadar topun ziyarı, hakikatte kendisinin hâl*

²² A. Haluk Ülman, *Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)*, I c.21, No:3, Ankara 1968, s.246-248

²³ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, c.I, (1920-1945), Ankara 1983, s.95-98

²⁴ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.286

²⁵ Seha L. Meray, a.g.e., s.8-9

ve vaziyete muvafık olmayarak verdiği bir emirden mümbaistir. İşte bu hâl, Musul Vilayeti'nin ziyanını intac etti.....(yoksa) Musul da bizde kalırdı."²⁶ demekteydi.

Mustafa kemal 27 Şubat 1923'de TBMM'deki eleştirilere cevap verirken şöyle diyordu: *"...Fakat bugün Musul meselesini halletmek istediğimiz vakit, bu mesele karşısında yalnız İngilizler değil; Fransız,İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizlerle karşılaşacağız.... Musul meselesini bugünden halledeceğiz; ordumuzu yürüteceğiz, Musul'u bugün alacağız dersek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip, muharebenin hemen hitam bulacağına kani olmalıyız..."*²⁷ İngilizlerin Musul konusunda direnmelerinin sebebi; ya Ankara Hükümeti'nin kendilerine karşı bir harekâttan oldum olası imtina ettiğini²⁸ hissetmelerinden, ya da İsmet Paşa'nın konferans esnasında Ankara ile yaptığı gizli görüşmelerin şifresinin İngilizler tarafından çözülmesi ve TBMM'nin 23 Ocak 1923'deki gizli oturumunda, savaşın her ne pahasına olursa olsun önlenmesi yolunda aldığı kararın Londra'ya bildirilmesinden kaynaklanmış olabilir. Keza, böyle bir durum daha önce Çanakkale bunalımında da ortaya çıkmıştı. Sevr Antlaşmasına göre sınırları çizilmiş Boğazlar mıntıkasına giren Türk askerleri, İngilizlere karşı savaşımadan geri dönmüşlerdi.²⁹

Neticede İngiltere, Türk-Irak sınırının Milletler Cemiyeti Meclisince saptanmasını, Türkiye ise önce iki ülke arasında bir yıl içerisinde yapılacak ortak bir antlaşmayla çözümlmek üzere Musul konusunun konferans programından çıkartılmasını istemiş bulunuyordu. Daha sonra barış antlaşması tasarısına ilişkin olarak, İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'dan muvafakat aldıktan sonra yolladığı karşı önerileri, fazla bir değişikliğe uğramadan, Lozan Barış Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasında zikredilmiştir. Buna göre;

"Türkiye ile Irak arasındaki sınır, dokuz ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında dostça belirlenecektir. Öngörülen süre içinde iki hükümet arasında ortak bir görüşe varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak karara değin, Türkiye ve Britanya hükümetleri, kesin geleceği bu

²⁶ Nutuk, c.II, Ankara 1987, s.890-892

²⁷ A. Fuat Cebesoy, General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları, I. Kısım, İstanbul 1957, s.255

²⁸ Kemal Melek, a.g.e., s.44

²⁹ Kemal Melek, a.g.e., s.44

karara bağılı toprakların bugünkü durumunda herhangi bir değişiklik ortaya çıkaracak nitelikte, hiçbir askeri yada başka türlü harekette bulunmamayı, karşılıklı olarak yükümlenirler.”³⁰

5. Lozan Konferansı’ndaki Gelişmelerin T.B.M.M.’de Görüşülmesi ve Tartışılması :

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 3 Ocak 1923 tarihli oturumunda, Lozan’da Musul konusunda, bilhassa İngiltere baş delegeşi Lord Curzon’un İsmet Paşa’dan bu konuda görüşlerini sormasıyla başlayan müzakerenin değerlendirilmesi ve milletvekillerinin bu konuda aydınlatılmaları için görüşme açılmıştı. İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla Rauf Bey’in (Orbay) Musul’un Misâk-ı Milli sınırları içinde olduğunu bildiren konuşmasından sonra İzmit Mebusu Sırrı Bey (Bellioğlu) söz alarak şöyle demiştir:

“... Şimdi sözüm Musul’a gelmiştir. Musul’un dahi bizim öz vatanımızdan olması itibariyle bütün mülhakatıyla beraber bize verilmesi lâzım geldiğini söylemeye lüzum görmek tabii abesle iştigal demektir. Fakat onlara bu maksadımızı anlatmak nasıl kabil olacaktır? Curzon beyanatında “Musul ve havalisinin ekseriyeti ahalisi (halkının çoğunluğu) Kürttür” diyor. Ona demek lâzımdır ki zaten bizim davamız da budur. Biz Musul’u halkı Kürt olduğu için istiyoruz. Burası Kürt ve Türk vatanı olduğundan dolayı bize verilmesi lâzımdır demeli. Onlar burası Arap vatanı demiş olsalardı o vakit zemin-i münakaşa teşkil ederdi. Madem ki Curzon, kendi lisanında burasının Kürt ve Türk vatanı olduğunu söylüyor o halde kendi kendine ilzam edilmiştir (lazım olanı söylemiştir). Kendi ifadesiyle bizim davamızı ikrar eylemiştir. O halde meselenin başka münakaşaya değer yanı kalmamıştır...”³¹

Genç Mebusu Hamdi Bey oturduğu yerden *“Türkün ve Kürdün ayrı-gayrısı yoktur”* diyerek söze karışmıştır.

Muş Mebusu Osman Kadri Bey de *“Musul Türkiye’nin lâyenfekk bir cüzidir”* demiştir.

³⁰ İsmail Soysal, a.g.e., s.87-88

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, c.26, s. 141-149 Nakledilen Yer: Atatürk Araştırma Merkezi, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara 1998, s.156-173

Sırrı Bey'den sonra söz alan Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey de konuşmasında şöyle demiştir:

*"... O Musul meselesi ki, mesail-i hayatiyetimizin, âtimizin, istikbâlimizin emniyeti namına en mühim mesailendir (meselelerdendir). Lord Curzon madem ki Musul halkı Kürttür diyor, o halde Kürt halkının ekseriyeti Türkiye'dedir. Musul'un da Türkiye'ye ait olması icabeder. Efendiler, Musul Türkiye'nin cüz-i lâyenfekkidir (ayrılmaz parçasıdır). Musul vilayat-ı şarkiiyenin bir kapısıdır. Onu ayırmak felç etmektir. Binaenaleyh Musul bizimdir, bizim olacaktır, bizim kalacaktır. Son olarak şunu arz ediyorum ki, Musul vilayet-i şarkiiyenin (Doğu vilayetlerinin) eczasındandır (parçalarındandır). Cüz-i lâyenfekkidir. Musul'un ayrılmasına müsaade etmek, emin olunuz, vilayet-i şarkiiyenin âtisini, istikbalini taht-ı tehlikeye koymaktır. Bu vaziyete heyet-i celilenizin razı olmayacağına kanaatim vardır."*³²

Rize Mebusu Dr. Abidin Bey de aynı günkü oturumda şöyle diyordu:

*"... Efendiler,bizim sehpa-yı hayatımızdan birisi de Musul'dur. Arkadaşlar, Musul'da yüzbinlerce, milyonlarca dindaşımız ve aynı lisanla mütekellim (konuşan) kardeşlerimiz vardır. Biz Musul'un İngilizler gibi, gaz yağlarına aşık değiliz. Fakat onlar kendi malımız olduğu için, Lord Curzon'a elbette satacağız. Binaenaleyh Musul hudutlarımızın tamamından bir santimine kadar vermeyeceğiz. Ayrıca Revandız'a kadar da bizim olacak. İran'la aramızda hristiyan olmayacak."*³³

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 25 Ocak 1923 tarihli oturumunda yine Musul görüşmelerine devam edildi. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey söz alarak şunları söyledi:

"... Arkadaşlar, Kürt vatandaşlar bütün kanaatlerini bir umdede topladılar. O umde, o gaye Türklerle tevhid-i makedderattır (kader birliği). Çünkü esaretten kurtulmak, çünkü, varlıkları bu umdeye muhavveldir (bağlanmıştır, dönüşmüştür). Bugün Kürtler, Arnavutluğun, Suriye'nin, Irak'ın akıbetini görüp dururken hiçbir iğfalata (kötü düşünceye) gidemezler. Biz buradan Lord Curzon'a bağırıyoruz ki, biz Kürdistan'ın hakiki vekilleriyiz. Senden ve senin siyasetinden Musul'u istiyoruz ve alacağız. Petrol

³² TBMM ZC, c.26, s.166

³³ TBMM ZC, c.26, s.180

kuyularındaki İngiliz siyasetinin yanına –eğer haklarımızı vermezlerse- kanlı kuyular hazırlayacak olan yine o Kürtlerdir. Eğer haklarımızı vermezlerse o beğenmediği Kürtlerin elleriyle hafredeceği (kazacağı) kuyularda İngiliz siyasetini boğacağız.”³⁴

Lozan heyetindeki İngiltere Başdelegesi Lord Curzon, Musul vilayetinde halk oylaması yapılmasına da karşı çıkmış ve *“Cahil halk kime ve nasıl oy kullanacağını bilmez”* demişti. Lord Curzon’un bu sözlerini hakaret telakki eden Yusuf Ziya Bey, Meclisin Musul konusunda asla taviz vermemesini ve delegeler kuruluna verilen talimatı asla değiştirmemesini istiyordu.

Şeriye ve Evkaf Vekili ve Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi (Çelik) de yaptığı konuşmada şöyle diyordu :

“ ... Efendiler, arada Kürtlük ve Türklükten bahsolunuyor. Bu mecliste Türk, Kürt yoktur, bir kütte-i İslâmiye vardır. Bu kütte-i İslâmiye arasında cahil bir fert yoktur.”³⁵

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 5 Şubat 1923 tarihli gizli oturumunda Lozan’dan alınan haberler ışığında Musul görüşmelerine devam edildi.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey İsmet Paşa’dan gelmiş bir telgraf olduğunu, okuyacağını söyledi. Telgraf okundu. Telgrafta İsmet Paşa, Musul hariç, arazi meselesinin hallolmak üzere olduğunu, ihtilaf noktalarının tespit edildiğini bildiriyordu. Musul’un halinin bir sene geriye bırakılmak istendiğini ve sonunda eğer antlaşma sağlanmazsa hakeme müracaat edileceğini, hakemin de Cemiyet-i Akvam olacağını bu telgrafında bildiriyordu.³⁶

İzmit Mebusu Sırrı Bey (Bellioğlu) başkanlıktan bir noktanın açıklanmasını istiyor ve şöyle diyor :

“ Musul’dan gayri mesail-i arzıyede (arazi meselelerinde) itilâf edildi (anlaşma sağlandı) sözünden bir şey anlamadım. Lütfen bir kere daha okurmusunuz?”

³⁴ TBMM ZC, c.26, s.190

³⁵ TBMM ZC, c.26, s.511

³⁶ TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, c.III, Ankara 1985, s.1275

Rauf Bey telgrafı tekrar okudu:

“ Mukabil notamızı gönderdik. Musul’u bir sene müddetle hallettik. Diğer hudut mesailini ve bilcümle mesail-i araziyyeyi kabul eyledim. Boğazlar ve ticaret mukavelenamesini de kabul ettim...”

Bu görüşmeden iki gün sonra 7 Şubat 1923 tarihinde İsmet Paşa’dan bir telgraf daha geldi. İsmet Paşa telgrafta görüşmeler hakkında kısaca bilgi verdikten sonra *“Kesinti muhakkaktır”* demektedir.

İsmet Paşa’dan bu telgraf geldiğinde Lozan’da görüşmeler de kesilmişti. 7 Şubat 1923’de Lozan’dan ayrılan Türk delegasyonu 16 Şubat’ta Gülcemal Vapuru ile İstanbul’a geldi. 18 Şubat’ta Eskişehir’de Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Çakmak heyeti karşıladı. 20 Şubat’ta Lozan heyeti Ankara’ya geldi. 21 Şubat’ta Meclis’e gelerek Heyet Başkanı İsmet Paşa şu açıklamayı yaptı:

“... Lozan’da üç mesail (mesele) mevcut olmuştur :

Birincisi; Siyasi Mesail

İkincisi; Arazi Mesaili

Üçüncüsü; Ekalliyetler

Garbi Trakya halledilmeyerek, öylece muallakta kalmıştır. Hudut meselesinde Şarkda Musul Vilayeti meselesi vardır. Elveyin bilvasıta (dolaylı) veya bilavasıta (dolaysız) İngiliz işgali altında bulunuyor. Bu Musul Vilayeti’nin, bize iadesi mevzuubans oldu. Önce İngiliz Murahhasıyla aramızda müdavele-i efkar (fikir alışverişi) oldu. Fakat itilâf sağlanamadı. Tekrar komisyon huzurunda görüşme başladı. Komisyonunda bütün müttetikler müttehit (birleşik) bir cephe alarak inkıta (kesinti) tehditi ile bizi tehdit ettiler. Bizi Musul meselesinde ric’ata (geri adım atmaya) mecbur ettiler. Mukavemet ettik. Nokta-i nazarımızı muhafaza ettik. Müttetikler arazi meselesinde Adalar, Suriye Hududu ve Musul meselesini yekpare bir mesele olarak bize tasdik ettirmek istediler. Fakat biz bütün kuvvetimizi birisi üzerine, bir mesele üzerine temerküz ettirmek için, diğer meselelere temas etmeksizin yalnız Musul meselesi üzerinde teksif ettik... İnkıtaı bu mesele üzerinde yapmamak için onu bir sene sonraya bıraktık. İngilizler en çok Musul meselesiyle alâkadar olmuşlardır.”³⁷

³⁷ TBMM GZC, c.III, s.1292 vd.

Milletvekilleri Musul meselesini sadece bir vilayetin Türkiye'ye bırakılıp bırakılmaması meselesi olarak görmüyorlar, bunun Türkiye'nin güneydoğu sınırlarının güvenliği açısından fevkalâde önemli bir bölge olduğunu vurguluyorlardı.

Bursa Mebusu Operatör Emin Bey *“Bu iş yalnızca Musul değildir. Musul’u verdiğimiz gün hudut Erzurum’dur”* diyordu.³⁸

Erzurum Mebusu Durak Bey de Musul için aynı şeyleri düşünüyordu:

*“Arkadaşlar, Türkçe de bir söz vardır. Sona kalan dona kalır derler. Musul’u bir sene sonraya bırakmak, Musul’u gaip etmektir. Musul’u gaip ettikten sonra senin Şarkta bir yerin kalmayacaktır.”*³⁹

Siirt Mebusu Necmettin Bey’in konuşması, daha çok İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey’i eleştirir mahiyette idi. Musul meselesi, mebuslar arasında da, yavaş yavaş görüş ayrılıklarının doğmasına, eleştirilerin sertleşmesine doğru bir gidiş gösteriyordu. Necmettin Bey şöyle diyordu:

*“Rauf Bey, siz geçen celse-i hafiyede (gizli celsede) Musul’un fevkalâde ehemmiyetli olduğunu ve Musul terkinin vilâyet-ı Şarkıyyenin tamamının terki olduğunu ifade buyurdunuz. Şimdi tebdil-i kanaat mi ettiniz yoksa tebdil-i kanaat için bir mecburiyet mi var?”*⁴⁰

Rauf Bey bu eleştiriye gayet kısa bir cevap vermişti: *“Kanaatim o günkü gibidir. Musul meselesi vilâyet-ı Şarkıyye meselesidir. Vilâyet-ı Şarkıyye tehlikeye düşerse Türkiye tehlikeye düşer.”*

Rauf bey’in o gün söylediği bu üç cümledeki cevap Musul’un Türkiye için ne demek olduğunu açıkça gösterecek bir mana bütünlüğü taşımaktaydı. Gerçekten de Musul Türkiye

³⁸ TBMM GZC, c.III, s.1307

³⁹ TBMM GZC, c.III, s.1309

⁴⁰ TBMM GZC, c.III, s.1314

için bütün Doğu Anadolu demektir. Musul'un Türkiye dışında kalması Doğu sınırlarımızın güvenliği bakımından çok önemli idi. Bunun sıkıntıları zaman içinde ortaya çıkacaktı.

Siirt Mebusu Necmettin Bey de, herkes gibi, Cemiyet-i Akvam'a güvenmiyordu ve şöyle diyordu: *"Musul'u Cemiyet-i Akvama vermek İngilizlere vermektir."*

Musul'un Lozan Konferansındaki hal şekli hükümetçe benimsenmiş benziyordu. Bu durum, Lozan Heyetine, Meclisin verdiği talimata aykırı olarak kabul edilmiş bir durumdu. Bilhassa Mecliste ikinci grup olarak adlandırılan milletvekilleri sık sık bunun sebebini soruyorlar ve heyetin, Meclisin talimatı dışına çıkarak Musul'un terki anlamına gelecek bir çözüme evet dediğinden şüpheleniyorlardı.

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey de bunun için Başbakan Rauf Bey'den kanaatini açıkça söylemesini istiyor ve şöyle soruyordu:

"Bir kelime ile lütfen söyleyiniz. Musul Misâk-ı Milli'ye dahil midir, değil midir?"

Rauf Bey: *"Dahildir, efendim"*⁴¹

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki görüşmeler esasen iki ana noktaya dayanıyordu. Birincisi, Musul'un Misâk-ı Milli içinde olması sebebiyle Türkiye'ye ait olması gerektiğidir. Gerçekten de Musul, 30 Ekim 1918 Mütarekesi imzalandığı vakit Ali İhsan Paşa kumandasındaki 6. Ordunun elinde bulunmakta idi. Mütarekenin imzalanmasından 10 gün sonra İngilizler tarafından antlaşma hükümlerine aykırı olarak işgal edilmişti. Lozan Konferansı başladığında da yaklaşık olarak 4 yıllık bir haksız işgal altında bulunuyordu. Bu durumu yakından bilen Türkiye Büyük Millet Meclisinin üyeleri, Lozan Konferansında bu yanlışlığın ve haksızlığın düzeltilmemiş olmasını kabul etmek istemiyordu.

İkinci mesele de, Musul'un Kürtlüğü meselesi idi. İngiliz delegelerinin Musul'u Türkiye'ye bırakmamak için *"Musul'un halkı Kürttür. Türkiye ile ilgisi yoktur."* demeleri ve hatta daha da ileri giderek *"ahalisinin çoğunluğu Kürt olan Hakkari'nin de Irak'a"*

⁴¹ TBMM GZC, c.III, s.1318

birakılması lazımdır.”⁴² şeklindeki beyanatları, Meclisi ve bilhassa adı geçen bölgenin milletvekillerini galeyana getirmişti.

Meclis-i Mebusan’da da Hakkari temsilcisi olarak görev yapmış olan Mazhar Müfit Bey, İngiliz Lord Curzon’un görüşlerine karşı şöyle diyordu:

“.... Lord Curzon, Kürtlerin aslen Turanlı olduklarını ve bugüne kadar Türklerle beraber yaşadıklarını, memleketin felaketlerine birlikte katlandıklarını bilmiyor mu ? Curzon bilsin ki, bu yüksek meclisin kurulmasından çok önce, ben Bitlis’te bulunduğum zaman, İngiltere’nin etkisinde Sadrazam Ferit Paşa, Kürdistan’ı Ermenistan’a peşkeş çekmek isterken, Kürtler hemen vatanseverce mücadeleye girmişler ve Bitlis’in Zango bucağına girmek isteyen ve Musul’dan gelmiş olan İngiliz müfrezesini şehre sokmamışlardı. İngilizler dikkat etsinler de, bizim olan Musul’u almak isterlerken, Irak’ı kaybetmesinler. Çünkü bu insanlarla aramızda öyle bağlar vardır ki, dünyanın sonuna kadar kopmayacaktır. O bağ, İslamiyet’tir.

.... Kürtlere göre de Türkler kendilerinden ayrı bir varlık değildir. Bunun en açık örneği benim mebusluğumdur. Ben Kürt olmadığım halde, beni kendilerinden ayrı tutmadıkları için, bana güvendikleri için, Hakkari halkı beni kendilerine temsilci seçmişlerdir. İstanbul Meclisine göndermişlerdir. Bu da Kürtlerle Türklerin ayrı olmadığını gösterir. Türklerin Kürtlerden ayrılma imkânı yoktur. Hepsi bir tek millettir. Eğer Curzon, Kürtlerin ne düşündüklerini öğrenmek istiyorsa, sadece bir günlüğüne Musul’daki askerlerini ve uçaklarını çeksin, veya halk oyuna baş vursun. O zaman Kürtlerin ne düşüncede olduğunu görecektir. Görsün bakalım ahali onları mı istiyor, bizi mi?... Eğer o ayağını Musul’dan çekmezse, Büyük Millet Meclisi ve aslan orduları onun ayağını kıracak, zorla İngilizleri Musul’dan çıkaracaktır. Curzon’un bütün çabası, Musul’daki petrol kaynaklarını kurutmaktır. Fakat petrol kaynaklarını yutmak isteyenler o kaynaklarda boğulacaklardır... Çok zeki ve vatansever Kürt halkı için söylediklerini, Lord Curzon’a iade ediyorum...”⁴³

Meclisin gizli oturumunda Musul görüşmeleri – biraz da sinirli bir havada – devam etmekteydi. Herkes Musul’un İngilizlere bırakılacağı endişesini taşıyordu. Bu endişe

⁴² Mim Kemal Öke, *Musul Kronolojisi*, İstanbul 1987, s.129

⁴³ TBMM GZC, c.III, s.1320

ümitsizlik ve karamsarlık yaratmıştı. 27 Şubat 1923 tarihli gizli oturumda Mustafa Kemal Paşa söz aldı ve şöyle dedi:

“... Bugün suhuletle hepimiz anlayabiliriz ki, Musul’u vermemekte ısrar edersek muharebeye dahil oluruz. Efendiler, Misâk-ı Milli’de hudut meselesi birinci maddenin daire-i şumulündedir. Misâk-ı Milli şu hat bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyet-i Celilenin isabet-i nazarıdır. Yoksa haritası belli bir hudut yoktur.”

Konuşmanın burasında İzmit Mebusu Sırrı Bey laf atarak şöyle bir diyaloga giriyor:

“Vardır efendim, Misâk-ı Milli’de hudut vardır.”

Mustafa Kemal Paşa: *“Siz Misâk-ı Milli’yi iyi anlamamışsınız”.*

Sırrı Bey: *“Paşa Hazretleri, ben mingayri haddin (haddim olmayarak) Misâk-ı Milli’nin muharriplerindenim”.*

Sonra Mustafa Kemal Paşa konuşmasına devam eder:

“Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya talik etmek (ertelemek), ondan sarf-ı nazar etmek değildir. Belki bunun istahsali için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamana intizardır (kuvvetli olacağımız bir zamanı beklemektir). Bugün sulh yaparız. Bir ay sonra, iki ay sonra Musul meselesini halletmek için kıyam ederiz. Fakat bugün Musul meselesini halletmek istediğimiz zaman karşınızda yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon vardır. Bir sene sonra ise yalnız İngilizlerle karşı karşıya kalacağız. Eğer istersek Musul’u bugün alabiliriz. Fakat orada bir harp cephesi açmış oluruz.”

Mustafa Kemal Paşa’nın sözlerinden herkes şunu anlamıştı: Eğer Musul’u almak istiyorsak Irakta İngilizlerle savaşı göze almak mecburiyetindeyiz. Hatta bu sadece İngilizler olmayacak, Fransızlar ve İtalyanlar da İngilizlerin yanında yer alacaklar. Eğer Musul meselesi bir sene sonraya ertelenecek olursa Türkiye, İngiltere ile başbaşa, yalnız kalacaktı.

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1923 tarihinde Meclisin açış konuşmasında da şunları söylemiştir.

“... Memleketin cenubî şarkî hududunun Misâk-ı Milli dahilinde temini için silaha müracaat ihtimali düşünülerek icabeden tedabir-i askeriyye ittihaz edilmiştir.

... Efendiler, bugün maziden daha iyiyiz. Bunu yapan nedir? Bunun esbab-ı mucibesi iki dusturun mefhumunda mündemiştir (anlamında vardır). Bu düsturlardan birisi Misâk-ı Milli, ikincisi hakimiyet-i bilakaydu şart milletin elinde tutan Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzdur.

Efendiler, dusturu halasımız olan (kurtuluş dusturumuz) Misâk-ı Milli'yi safha-yı tarihe yazan milletin demir elidir.”⁴⁴

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, 3 Mart 1923 tarihli gizli oturumunda yine Musul meselesi tartışılmaya devam edilmiş, Musul'un akıbeti hakkında bir çok mebus söz alarak konuşma yapmışlardır. Önce İsmet Paşa Lozan'da kabul edilen proje hakkında bilgi vermiş ve şunları söylemiştir:

“... Muahede, Irak için diyor ki, iş bu madde hakkında Cemiyet-i Akvam tarafından ittihaz-ı karar edilecek ve hüküm verilecektir. Bu madde hakkında teklifimizin tarihi şu olacaktır. İş bu hudut, Türkiye Irak arasındaki hudut ve iş bu muahedenin tasdikinden bir sene sonra Türkiye ile İngiltere arasında dostane bir surette halledilecektir. İtilaf hasıl olmadığı takdirde Cemiyet-i Akvam Meclisine müracaat edilecektir.”

Ethem Fehmi Bey (Menteşe): *“Yine İngiltere memurlarına müracaat edilecek”.*

Hacı Şükrü Bey (Diyarbakır): *“Cemiyet-i Akvam bir sene sonra bizim hakkımızı vermezse”*

İsmet Paşa: *“O zaman harp ederiz”.⁴⁵*

⁴⁴ TBMM ZC, c.XXVIII, s.14

⁴⁵ TBMM GZC, c.IV, s.14

4 Mart 11923 tarihli oturumda İsmet Paşa bir gün önceki konuşmasının devamı olacak şekilde şöyle der:

“... Arkadaşlar, sizi temin ederim ki, bu mücadelât gayet ciddi ve haşin olmuştur. Ve bütün dünyaya karşı olmuştur.”

Mehmet Kadri Bey (Siirt): *“Musul Vilayeti meselesi, bir sene zarfında İngiltere ile aramızda müzakere ve hal edilemediği takdirde Cemiyet-i Akvama havale edilmesi hususunda Heyet-i Vekile tarafından zat-ı âlilerine selahiyet verilmiş mi idi?”*

İsmet Paşa: *“ Evvelce böyle bir şey mevzuu bahs olmamıştır. Heyet-i Vekile de buna dair bir talimât vermemiştir. Ne selahiyet vermiştir ne de mevzu-u bahs etmiştir. Vazifem Musul Vilayetini istihsal etmektir (almaktır). Bunun için çalıştım.*

Hüseyin Bey (Erzincan): *“ Musul meselesi bir sene zarfında menafi-i milliyemize muvafık (uygun) bir tarzda hal edilemezse netice ne olacaktır. Yani İngilizlerle muharebe mi edilecektir? Yoksa Musul’dan bütün bütün vaz mı geçilecektir? Lütfen izah ediniz.”*

İsmet Paşa: *“ Harp ve sulh münhasıran meclis-i âlinin kararına vabestedir (bağlıdır). Bilmem, bir sene sonra harp için yahut sulh için ne karar verecektir. Bunun üzerinde söz söylemem selahiyetim haricindedir.”*

Rauf Bey: *“ Murahhasları dinledik. Müzakerâtın arzû olanları heyet-i vekilemiz şu şekilde mütalaa etmiştir: Musul’u bir sene sonra İngiltere ile başlıbaşına halletmek üzere talike çalışmak ve bilahare halle çalışmak, olmazsa Cemiyet-i Akvama tevdi etmek şekli, Misâk-ı Milli’mizin ruh-u asliyesiyle telif edilemez bir şekil olarak görülmüştür.*

Musul’un elden çıkması vatan-ı müştarekemiz için en büyük tehlikedir, kanaati vardır.

Musul mutlaka Türkiye hududuna dahil olmalıdır. Fakat siyaseten almak ihtimali olmadığına heyet-i murahhasımız kani olmuşlardır. İzah ettiler, bizde kani olduk. Bir sene

sonra Cemiyet-i Akvam da muhtemelen İngilizler gibi karar verecektir. Fakat biz onu kabule mecbur değiliz.”⁴⁶

Mecliste ikinci grup üyelerinden Hüseyin Avni Bey söz aldı. İngilizlere güvenmenin vatana ihanet anlamına geleceğini belirten konuşmasında şöyle diyordu:

“... Bugün Heyet-i Vekile bizden İngilizlere taviz alıyor. Taviz vermek lâzım gelirse, Meclis kararıyla sulh için verilir. Ben bu milleti aldatamam Musul’u satıyorlar! diye bağıracağım. Eğer illa vermek gerekiyorsa biraz pahalı satalım... Biz sulh yapmıyoruz, yarım sulh yapıyoruz. Memleketi bolşevikliğe sürüklüyoruz...”⁴⁷

Musul meselesinin tehir edilmesini istemeyen bütün mebuslar söz alıp konuşmak istiyorlardı. Hepsi de hükümeti bu tehir işinden caydırmaya çalışıyorlardı. Hepsi pekâla biliyorlardı ki, Musul meselesi bir sene sonraya bırakıldı mı, İngilizlerin ve Cemiyet-i Akvamın elinden onu kurtarmak mümkün olmayacaktı. Eğer şimdi alınırsa, milletin arzusu yerine getirilmiş olacak, sonraya bırakılırsa hiçbir zaman bu arzu gerçekleşmeyecekti. Çünkü şimdi hükümetimizin arkasında Mudanya Mütarekesini imzalattıran siyasi güç bulunuyordu. İlerde şartlar değişince hükümet belki de bu gücünü yitirecekti. Onun için Musul’dan asla taviz verilmemeli, Misâk-ı Milli sınırları içinde olan Musul Türkiye’ye dahil edilmeliydi.

Türkiye Büyük Millet Meclisinde Musul tartışmaları giderek şiddetleniyor, milletvekilleri arasında karşılıklı hakaretlere ve küfürleşmelere sebep oluyordu. Esasen herkesin üzerinde hassasiyet gösterdiği konu aynı idi. Bütün mebuslar için Misâk-ı Milli’yi eksiksiz yerine getirebilmek, yani Musul vilayetiyle bütünleşmiş hür ve müstakil Türkiye’yi kurabilmek tek amaç haline gelmişti. Sadece sorumluluk mevkiinde bulunanlarla, biraz daha gerilerde, ikinci safta bulunanlar arasında farklı görüşler vardı. Sırrı Bey gibi, Yusuf Ziya Bey gibi, Hüseyin Avni Bey gibi mebuslar Musul meselesini askerle çözmek taraftarı idiler. Esasen gerçekte bundan farklı değildi. İngilizlerin diplomasi yoluyla Musul’u bırakmayacakları anlaşılmıştı. Zaten İngiltere, 1918 yılı Kasım ayı başlarında Musul’u antlaşmaya aykırı olarak işgal etmişti. Orta yerde bir haksız işgal vardı. Şimdi diplomasi yoluyla bu vilayetimizi boşalttırmak herhalde mümkün olmayacaktı. Bilhassa ikinci grup mebuslar görüşlerini bu noktada birleştirdiklerinden Lozan görüşmelerinde İngiliz teklifi

⁴⁶ TBMM GZC, c.IV, s.70

⁴⁷ TBMM GZC, c.IV, s.90

olarak kabul edilen “*Musul meselesinin bir sene sonraya taliki*” önerisinin tamamen bir aldatmaca ve oyalama olduğunu fark etmişler, bu durumu savunan mebusları da “*Musul’u satmak*” la suçlamışlardır. Bunlardan birisi de Ergani Mebusu Emin Bey’di. Sırrı Bey’in konuşması bitince, yerinden “*Musul’u satıyorlar*” diye bağırınca, Hamdullah Suphi Bey (Antalya) kendisine çok kızmış ve “*Sen namussuzsun, rezilsin*” diye cevap vermiştir. Aynı şekilde karşılık alınca da Mecliste kavga çıkmış, karşılıklı küfürleşmeler olmuştur.

Aslında tartışılan Musul’u vermek veya vermemek meselesi değildi. Musul’un verilmesini isteyen bir tek mebus dahi o mecliste bulunmuyordu. Sadece Musul’u nasıl kurtarırız, noktasında anlaşmazlık vardı ve meselenin metodu tartışılıyordu. Musul’u bir sene sonraya bırakarak, yani Lozan Müzakereleri gündeminden çıkararak İngiltere ile başbaşa yapılacak görüşmelerle neticeye ulaşmak, sadece bir düşünce idi. İsmet Paşa’nın 21 Şubat’ta mecliste açıkladığı gibi, Lozan’da karşımızda tek başına İngiltere değil, Fransa, İtalya ve hatta Japonya vardı. Murahhas Heyetimize ve hükümete göre, önce karşımızda var olan ittifakı dağıtmak, Fransa ve İngiltere’yi birbirinden ayırmak gerekiyordu. Birinci Dünya Savaşı’nın İtilâf Devletleri karşımızda dururken, Musul’un alınamayacağı açıktı. Bu ittifakı parçalayabilirsek, dağıtabilirsek belki Musul’u kurtarmak mümkün olabilecekti. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere İsmet Paşa ve Hükümet üyelerinin görüş ve düşünceleri bu nokta üzerinde yoğunlaşmıştı.⁴⁸

Musul’un bir sene sonraya bırakılmasındaki ikinci sebep de, ordunun o günkü durumu idi. Henüz savaş yaralarının taze olduğu bir dönemde, yeniden İngiltere gibi güçlü bir devlete karşı askeri harekâta geçmeyi, hem Mustafa Kemal Paşa, hem İsmet Paşa, hem de Fevzi Paşa uygun bulmuyordu. İkinci gurubun sivil mebusları “*yaşasın ordumuz*” diyorlardı ama, orduya kumanda edecek subaylar aynı kanaatte değillerdi, ordunun durumunu sivillerden elbette daha iyi biliyorlardı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Lozan görüşmeleri hemen hemen Musul meselesine tahsis edilmişti. En çok ilgi uyandıran konu Musul’du. 6 Mart’ta yapılan gizli oturumdan sonra, meselenin yeteri kadar aydınlığa kavuştuğu öne sürülerek, başkanlığa bazı önergeler verildi. Bunlar yeterlilik önergeleri idi.

⁴⁸ Durmuş Yılmaz, *Misak-ı Milli’ye Göre Musul*, Konya 1995, s.107-112

Birinci önerge Manisa Mebusu Reşat Bey'den gelmiş ve şu şekilde idi:

1) İtilâf Devletleri'nin Lozan Konferansı sonucu olarak delegeler kurulumuza verdikleri Antlaşma Projesi, bağımsızlığımızı bozucu şartları ihtiva ettiğinden kabul edilemez. İtilâf Devletleri bu projenin kabulünde direnirlerse kesinlikle red ederiz. Bu takdirde savaş milletimiz için zaruri olur.

2) Çok önemli ve hayati değerde olan Musul meselesinin hallini geçici olarak geriye bırakmak ve Avrupa sınırlarımızı çizmek için Delegeler Kurulumuzun ve Bakanlar Kurulumuzun yaptıkları açıklamaları öğrendik. Mali, iktisadi ve idari meselelerde ülkemizin ve milletimizin hayat ve bağımsızlık haklarını tam ve güvenilir olarak elde etmek esası içinde barış çabalarının sürdürülmesi ve Bakanlar Kurulunun Delegeler Kuruluna, sözü edilen esasa göre, görev ve talimat vermesini teklif ediyoruz. Bütün ülkemizin süratle düşmandan boşaltılması şartı kesindir. Sonucun her ne olacaksa bir an önce olmasını bekleriz.⁴⁹

İkinci önerge Sivas Mebusu Kara Vasıf Bey ve arkadaşlarına aitti. Bu önergede hemen hemen birincisi ile aynı mahiyette olmakla birlikte Delegeler Kurulunun Meclisçe onaylanan prensipleri yeterince savunmadığı belirtilerek, kurul olarak resmi niteliklerinin düşmüş olduğunu belirtiyordu.

Muş Mebusu Ahmet Hamdi Bey'de, Musul için bölgesel geçici bir idarenin kurulmasını ve bir yıl sonra da halkoyuna başvurulmasını, İtilâf Devletleri'nin temsilcilerine teklif edilmesini istiyordu.

Meclise başkanlık eden Ali Fuat Paşa, bu önergelerden birincisini oya sundu ve 20 red oyuna karşılık 170 oyla kabul edildiğini duyurdu.⁵⁰

İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey son olarak söz aldı ve Mecliste Lozan Sulh Müzakereleri üzerine yapılan görüşmelerden ortaya çıkan neticeyi şu şekilde özetledi:

“... Delegeler Kurulumuzun Ankara'ya dönüşü üzerine, Bakanlar Kurulumuz durumu enine boyuna görüştü ve inceleme sonunda hep birlikte ve hiçbir noktasında

⁴⁹ Bkz. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, Ankara 1971, s.136

⁵⁰ TBMM GZC, c.IV, s.120

anlaşmazlığa düşmemek üzere bir esasta birlik ve beraberliğe vardı. Bu esas şudur: Bize teklif edilen antlaşma projesi kesinlikle kabul edilemez. Bunu kabul etmekten ise savaşmak daha iyidir. Ancak ortaklaşa vardığımız bir kanaat vardır. Savaştan önce görüşmeler yoluyla neticeyi elde etme imkanı aramak. Bu imkân şimdilik vardır. Bu görüşün doğruluk derecesi zaman ve olaylarla değişebilir.

... Ne yazık ki, Karaağacı bırakmak ve Musul meselesini bir yıl sonraya erteleyerek İngilizlerle görüşümüze uygun bir çözüm yolu bulmaya çalışmak, olmazsa İngilizlerin evvelce verdikleri teklif gereğince Milletler Cemiyetinde çözülmesi yoluna baş vurmak..."

Tekrar güvenoyu alan Hükümet, yeniden hazırlanan karşı teklifi, 8 mart 1923 tarihinde İtalya, İngiltere ve Fransa'ya yolladı.⁵¹

Hazırlanan teklifte Musul'un bir sene içinde İngiltere Hükümeti ile ikili görüşmelerde dostane bir anlayış içerisinde çözümü isteniyor veya İngiltere'nin bu yoldaki isteği kabul ediliyordu.

Artık Musul zamana bırakılmıştı. Türklerden ve Kürtlerden oluşan Musul halkı, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve onun görevlendirdiği delegelerin, Musul'u İngilizlerin elinden alabilmesinin fevkalâde zor olduğunu görmüşlerdi. Acaba İngilizler Musul'a ne gibi bir kader tayin edeceklerdi. Bunu da zaman gösterecekti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ortak kanaati şu idi:

İngiltere'nin Musul konusundaki tek dayanağı Musul ahalisinin çoğunluğunun Kürtlerden oluşması. Oysa Türk Murahhas Heyetinin elinde çeşitli zamanlarda hazırlanmış istatistikler vardı. Cemiyeti Akvam tarafından hazırlanmış istatistiklerde bile Türk ve Kürt nüfusun oranı, Musul'un Türkiye'den ayrı düşünülmesini gerektirecek seviyede değildi. O halde eninde sonunda Türk temsilciler, bu gerçeği hem İngiltereye, hem de Cemiyeti Akvam'a kabul ettirebilirler.

⁵¹ Durmuş Yılmaz, a.g.e., s.110

Eğer İngiltere, petrolü sebebiyle Musul'u vermek istemezse, bu tamamen iktisadiyata ait bir mesele olduğundan, anlaşılmak her hal-ükârda mümkün olabilirdi. Gerekirse petrol imtiyazı İngiltere'ye verilebilirdi. Yeter ki Musul Türkiye'ye bırakılsın...

Fakat İngiltere'nin bu fikir ve düşüncelere itibar etmeyeceği kısa zaman sonra anlaşıldı. İngiltere Ortadoğu'ya yerleşmek arzusunda idi. İngiltere geleceği görmüştü. İstikbâlde Ortadoğu'nun dünya siyasetindeki yerini İngiltere görmüştü. Bunun için Ortadoğu'ya sağlam vaziyette yerleşmek istiyordu. Musul bir kere eline geçmişti. Artık onu, Ortadoğu'daki menfaatlerini garantiye almadan bırakmazdı. Bıraksa bile, bu ülke Türkiye olmayacaktı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL MESELESİ'NİN ÇÖZÜMÜ ÇALIŞMALARI

A. MUSUL MESELESİ VE HALİÇ KONFERANSI

1. Türk ve İngiliz Taraflarında Konferans Öncesi Gelişmeler:

İngiltere Lozan Barış Konferansı'nın ikinci devresinde, Lord Curzon'un yerine, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'u görevlendirmişti. Sir Horace Rumbold, İstanbul'a Yüksek Komiser olarak tayin edildiğinde, Ortadoğu ve bilhassa Osmanlı Devleti hakkında fazla bir bilgiye sahip değildi. İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçiliğinde tercüman olarak görev yapan Andrew Ryan, Rumbold'a, Türkiye ve Türklerle ilgili bilgileri veriyor ve bir nevi danışmanlık vazifesi görüyordu. Sir Horace Rumbold'un Lozan'ın ikinci devresinde görevlendirilmesi, Türkiye cephesinde, İngiliz politikasının biraz daha yumuşayacağı umudu uyandırdı. Fakat bu düşünce, Musul meselesinin Lozan Konferansı'nın ikinci bölümünde de halledilememesi nedeniyle çok çabuk kayboldu.

Haliç Konferansı'nın ilk olarak kimin müracaatıyla başladığı konusunda iki ayrı görüş vardır. Mim Kemal Öke bu konuda, “ *Türk – İngiliz ilişkilerini Lozan'dan beri takip eden herhangi bir gözlemci, Londra'nın Musul meselesini adetâ çıkmaza sokmak istercesine davrandığını düşünebilirdi*” demektedir. Gerçekten de İngiltere meselenin kesin bir çözüme kavuşturulmasında hiç de gayretli gözükmüyor; tabir yerindeyse ayak sürüyordu. Belki de bu siyaseti, çözüme ilişkin bakanlıklar arası bir mutabakatın sağlanmamasından da öte, diplomاسilerindeki taktik icabıydı. Lozan Konferansı günlerinde şartlar Londra aleyhinde, Ankara'nın lehindeydi. Türkler güçlü tezlerini dünya kamuoyuna yayıyorlar ve İngiltere'nin bencil, emperyalist bir devlet olduğu imajını yaratıyorlardı. Londra'nın Mezopotamya'daki hakimiyeti henüz Irak ile bir anlaşmaya bağlanmamış olduğundan milletlerarası camia Londra'nın bu ülkedeki varlığını çıplak sömürgecilik olarak nitelendirerek kınıyordu. İngiltere ise söz konusu olumsuz etkenleri lehine çevirip, Irak'ta kendi düzenini kurup, ülkeyi İngiltere yanlısı çevrelere bırakarak, kumandayı uzaktan devralması için, zaman dilimi içerisinde şartlarını oluşturarak en müsait bir ortamda çözüme varmayı düşünüyordu. Bunun için

Türklerle ikili görüşmeleri tehir etmeye, daha ileri bir tarihe atmaya çalışacaklardı. Öte yandan Ankara, İngiltere’de iktidarın Muhafazakârlardan İşçi Partisi’ne geçtiğini ve ikincisinin emperyalist politikada daha makul ve de esnek davranabileceğini umarak, derhal müzakere talebinde bulundu” demektedir.¹

Mim Kemal Öke’nin yukarıda belirttiğimiz görüşlerinin bazılarına katılmak imkansızdır. Bunlardan birincisi, Londra’nın Mezopotamya’daki hakimiyetinin henüz Irak ile bir anlaşmaya bağlanmamış olması ile ilgilidir. Zira İngiltere’nin Ekim 1922’de mandaterliğindeki Irak Krallığı ile Irak’tan bir karış toprağın dahi verilmemesini içeren bir antlaşma yapmıştır.² İkincisi, milletlerarası camianın Londra’nın bu ülkedeki varlığını kınadığı hususudur. İngiltere Birinci Dünya Savaşı’nı kazanmış olan müttefik devletler arasındadır ve uluslararası platformda güçlü ve saygın bir yere sahiptir. Türkiye ise, İstiklâl Savaşı’nı kazanmış ve uluslararası camiada henüz yeni yeni tanınmaya başlanmış bir ülkedir. Üçüncü bir husus da; Musul meselesinin halli için Kürkçüoğlu aynen şu ifadeyi kullanmaktadır: *“İngiltere 5 Ekim 1923’de Türkiye’ye başvurarak, Lozan Antlaşmasının 3. maddesinin Musul konusunda öngördüğü ikili görüşmelerin başlamasını ve 9 aylık sürenin de maddedeki gibi antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren değil de, bu başvuru tarihinden itibaren hesaplanmasını istemiştir.”*³ Kürkçüoğlu’nun İngiliz belgelerine dayanarak ortaya attığı bu görüş, daha önce B. Schwadran ve J. C. Hurewitz gibi konunun uzmanı bilim adamları tarafından da belirtilmiş idi.

Haliç Konferansı öncesi İngilizler müzakerelerde donanımlı olmanın yararlarına inandıkları için, Türkiye hakkındaki istihbarat raporları önem ve yoğunluk kazandı. 27 Şubat 1924 tarihli bir raporda, İstanbul’un İngiliz Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay, İsmet Paşa’nın Musul meselesinde iki taktiğe güvendiğini belirtiyordu. Bunlardan birincisi, Kürtlere otonomi vererek onları yanlarına çekmek, ikincisi ise, İngiltere’ye petrol konusunda taviz vermektir. Bu arada İngiliz dışişleri yetkilileri, Ankara’nın Londra’daki temsilcisi Şevki Paşa’ya verdikleri cevapta, petrolün Musul meselesi ile herhangi bir ilgisinin olmadığını; bu sebeple sınır görüşmelerinde petrol uzmanının bulunmayacağını kendisine bildirdiler.⁴

¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.123-124

² Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.277

³ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.290

⁴ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.127

Konferans arefesinde Türkiye ile İngiltere bir ara sıcak savaş tehlikesiyle karşılaşmışlardır. 19 Nisan 1924'te alınan bir istihbaratta, Türklerin sınırda askeri bir gösteri yapacakları öğrenilir. Haber en çok İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri Dobbs'u telaşlandırmıştır. Londra'ya yazarak, eğer Türkler böyle bir teşebbüse geçerlerse, Irak Hükümeti'nin de Van ve Şemdinan'daki aşiretleri Türkiye'ye karşı bir isyana teşvik edecekleri tehdidinin Ankara'ya bildirilmesini ister. İngiliz dışişleri ise cevabında, Irak Hükümeti'nin yakın zamanda Süleymaniye'yi işgal ederek geniş kapsamlı bir operasyonu gerçekleştireceğini; Dobbs'un teklifinin zamansız ve siyasi açıdan lüzumsuz olduğunu ve konferans neticesinin beklenmesi gerektiğini kendisine bildirir. Bu görüşmelerden hemen sonra Dobbs Irak Yüksek Komiserliğinden alınmış ve yerine Sir Percy Cox atanmıştır.

İstanbul'da yapılması kararlaştırılan Haliç Konferansı öncesinde İngiliz Hükümeti, İstanbul'a gitmeden önce, Sir Percy Cox'a verilecek taktik ve kesin talimatı kararlaştırırlar. Buna göre Sir Percy Cox, Konferansta Türklerden Hakkari'nin Nasturi Hristiyanlarına verilmesini isteyecek ve Musul'dan hiçbir surette taviz vermeyecektir.⁵ Zira, Haliç Konferansı'ndan sonra, nasılsa İngiltere'nin egemen olduğu bir de Milletler Cemiyeti safhası bulunmakta idi.

Haliç Konferansı, Türk ve İngiliz Hükümetlerinin daha önceki görüşmelerine bağlı olarak 19 Mayıs 1924 tarihinde toplandı. Konferansa Türkiye adına Meclis Reisi Ali Fethi Bey (Başkan), Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey, Ordu Mebusu Faik Bey, Dışişleri Hukuk Müşaviri Nusret Bey ile Genelkurmaydan Yarbay İshak Avni Bey katılıyordu. İngiliz heyetinde ise, Sir Percy Cox başkanlığında, C. H. Jardine, J. H. Hall ve Yarbay E. F. W. Less bulunuyordu.

2. Haliç Konferansı'nda Türk Görüşü :

Konferansta Türkiye'yi temsil eden Ali Fethi Bey'e, 26 Nisan 1924'de hükümetçe verilen talimatta, Süleymaniye, Kerkük ve Musul kentlerini Türkiye'ye bırakan bir sınır çizilmesi isteniyor ve Türkiye'nin bu konuda tatmin edilmesine karşılık, petrolde ortaklık tanınabileceği bildiriliyordu. Fethi Bey konferansın ilk gününde yaptığı konuşmada, Türkiye Cumhuriyeti ile Irak arasındaki sınırın suni ve keyfi olması halinde, bu durumun iki ülke için

⁵ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.129

sürekli bir anlaşmazlık nedeni olacağını belirtti. Musul'un Türkiye için ne kadar önemli olduğunun Lozan'da Türk heyetince vurgulanmış olduğunu söyleyen Fethi Bey, gerek tarihi ve coğrafi ve gerekse ırkî bakımdan Musul'un Türkiye'ye sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve Türkiye'den koparılamayacağını tekrarladı. Musul vilayetinin büyük çoğunluğunun Türk ve Kürtlerden oluştuğunu ve bu durumun Lozan'da İngiliz heyetince de kabul olunduğunu ifade etti.⁶

Fethi Bey konferansın ikinci toplantı tarihi olan 21 Mayıs'ta ise, Türk ve Kürtlerin siyasi geleceklerini birleştirmiş iki kardeş unsur olduğunu ve tam bir eşitlik içinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduklarını belirtti. Musul Vilayetinin de, bu unsurların oluşturdukları halkın bir parçası olduğunu ilave etti. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti'nin etnik sınırının Musul Vilayetinin güney hududuna kadar uzanması; tamamen farklı bir medeniyet ve dile sahip olan Arap sınırının ise Musul Vilayetinden sonra başlaması gerektiğini söyledi. Fethi Bey, müteakiben İngiltere ve müttefiklerinin Türkiye'nin batıdaki sınırları konusunda, Türk etnik unsuruna dayalı bir çözümü kabul ettiklerini, fakat Türk-Irak sınırı konusunda ise aynı politikayı izlemediklerini belirterek; Musul meselesinde Türkiye ile İngiltere arasında bir anlaşmazlığa yol açmayacak bir çözümün beklendiğini dile getirdi.

Ali Fethi Bey, Musul Vilayetinin kendisini Bağdat Hükümeti'ne bağlı saymadığını söyledi ve eğer Musul yabancı yönetimi altında kalırsa, Türk milletinin, topraklarının güney kısmından devamlı surette şüphe duyacağını belirtti.⁷ Ayrıca Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ten kuzeye doğru uzanacak siyasi kışkırtıcılığa karşı koymak için de, Türkiye'nin kendi kalkınmasına hasredeceği kaynaklarının bir bölümünü, savunma önlemleri için kullanması gerekeceğini bildirdi. Bunun da sürekli bir barış için gerekli iyi komşuluk ilişkilerini sağlayamayacağını, halbuki Musul meselesinin adalete uygun bir şekilde çözümlenmesi halinde, Türk ve Kürtlerin tek amaçlarının ülkelerinin kalkınması için çalışmak olacağını sözlerine ekledi.

⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara 1973, s.80-83

⁷ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.291

3. Haliç Konferansı'nda İngiliz Görüşü :

Ramsey Mc. Donald başkanlığında İşçi Partisi Hükümeti'nin Ocak 1924'de iktidara gelmesi ve dış politikada yeni ve barışçı bir değişikliğin savunuculuğunu yapması, Türkiye'de İngiltere'nin Musul meselesi konusunda daha yumuşak hareket edeceği kanaatini uyandırmış idi.⁸

Yeni Başbakan Ramsey Mc. Donald, daha önce 15 Ekim 1923'de Türkiye'yi ziyaret etmiş ve büyük bir ilgiyle karşılanmıştı. İstanbul'dan Mr. Handerson'un İngiliz Dışişlerine gönderdiği 29 Ocak 1924 tarihli raporda, özellikle Lord Curzon'un Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrılmasının Türkiye'de belirgin bir rahatlamaya sebep olduğunu ve yeni İngiliz Hükümetinin Musul meselesinde daha anlayışlı olacağını beklendiğini, fakat İngiltere'de hükümet değişikliklerinin dış politikada ani ve köklü değişiklikler ortaya çıkarmadığının da kabul edildiğini bildiriyordu.⁹

İngiltere'nin Musul konusunda yumuşamadığı, İngiliz Heyeti Başkanı Sir Percy Cox'un açış konuşmasında açıkça ortaya çıktı. Sir Percy Cox bu konuşmasında, Türk misafirperverliğine teşekkür etti ve konferansta antlaşma olmadığı takdirde, Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne götürüleceğini söyledi. İngiliz Heyeti Başkanı'nın daha ilk oturumda İstanbul'a anlaşmak için gelmediği, yaptığı bu konuşmayla belli oldu.

Sir Percy Cox, konferansın ikinci oturumunda, Musul şehri de dahil olmak üzere Fırat nehrinin iki sahilinde kalan bölgeyi talep etti.¹⁰ Üçüncü oturumda (24 Mayıs 1924) ise, bu isteklerini biraz daha belirginleştirdi ve Musul Vilayetine ek olarak Hakkari Vilayetini, Beytüşşebap, Revanduz ve Çölemerik'i, buradan göç eden Nasturi Hristiyanları için istedi.¹¹

İngilizler, Musul'dan hiçbir surette taviz vermemeyi konferans öncesinde kararlaştırmışlar, hatta Türkiye'yi caydırmak için Hakkari süprizini dahi planlamışlardı. İngiltere'nin böyle davranmasının sebebi, tabii ki Haliç Konferansı'ndan sonra gelecek olan

⁸ Kemal Melek, a.g.e., s.46

⁹ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.291-292

¹⁰ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.130

¹¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s.83

Milletler Cemiyeti safhasıydı. Burada İngiltere ve Birinci Dünya Savaşı'nı kazanmış devletlerin mutlak bir egemenliği vardı. Keza, Cemiyet zaten onlar tarafından kurulmuştu.

Haliç Konferansı, İngiltere'nin kabulü imkansız bu önerileri nedeniyle 5 Haziran 1924'de dağıldı. Oysa Türkiye, İsmet Paşa'nın Fethi Bey'e yazdığı mektubun şu satırlarından da anlaşılacağı üzere, Musul Vilayetinin yarısıyla iktifa etmeye razıydı: *"Eğer İngiltere hiç olmazsa Musul Vilayetinin yarısını Türkiye'ye vermeyi kabul etmezse toplantıya devam etmek zaten manasız olacaktı."*¹²

İngiltere, gerek konferans esnasında ve gerekse konferans sonrasında, Musul sınırında karışıklık çıkarmaktan geri durmadı. Halbuki Lozan Antlaşması'nın 3. maddesine göre bölgede karışıklık çıkarmak ve askeri harekâta bulunmak yasaklanmıştı.¹³ Buna rağmen, İngilizler Süleymaniye'yi havadan bombalamış, buna karşın Türkiye olayı protesto etmekten başka bir şey yapmamıştı.

B. MUSUL MESELESİ'NİN MİLLETLER CEMİYETİNE GÖTÜRÜLMESİ VE GELİŞMELERİ

1. Tarafların Milletler Cemiyeti'ne Gidişi:

İstanbul'da toplanan Haliç Konferansı'nın başarısızlıkla noktalanması üzerine, İngiltere, Lozan Konferansı'ndan beri en iyi seçenek olarak gördüğü Milletler Cemiyeti alternatifini Musul Meselesi'nde devreye sokmak istediğini Türkiye'ye bildirdi. Türk Hükümeti ise 4 Ağustos 1924'de Londra Maslahatgüzarlığı'na yolladığı talimatta, İngilizler ile Musul Meselesi hakkında Milletler Cemiyeti'ne gitmeden önce bir görüşme daha yapmak düşüncesinde olduğunu beyan etti.¹⁴ Petrol konusunun, İngiliz çıkarlarına olabildiğince uygun bir biçimde çözümünün, Musul Meselesi'nin Türkiye'nin lehine neticelenmesine katkıda bulunacağı düşünülmüştü.

¹² Mim Kemal Öke, a.g.e., s.131

¹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s.76

¹⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934) s.87

Lozan'da Türk Heyeti'nin, Türk Petrol Şirketi'ne Osmanlı Devleti tarafından verilmesi kararlaştırılan; fakat Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla uygulanamayan imtiyaz antlaşmasını tanımaması, İngiliz Hükümetince hoş karşılanmamıştı. Bu nedenle Türkiye, Türk Petrol Şirketi'ne, imtiyaz konusunda tavizler verilmesinin, Musul'un Türkiye'de kalmasında etkili olup olmayacağının öğrenilmesini Londra Maslahatgüzarlığı'ndan talep ettiyse de, yapılan temaslardan sonuç alınamadı. Zira Türk Petrol Şirketi, daha 25 Temmuz 1923'de İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda "*Musul Vilayeti'nin petrol bulunan Kürt bölgesinin Türklere bırakılmasının Irak'ın – dolayısıyla İngiltere'nin – çıkarlarına uygun düşmediğini*" bildirmişti.¹⁵

Böylece İngiltere, 6 Ağustos 1924'de Milletler Cemiyeti'ne başvurarak konunun gündeme alınmasını istemiş; Türkiye de bunu Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrası gereğince ilke olarak kabul etmişti.

2. İngiliz Görüşü :

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 20 Eylül 1924'te başlayan toplantısında İngiliz tezini, Adalet Bakanı Lord Parmoor izah etti. Lord Parmoor, meselenin Musul'un geleceği sorunu değil, Türk-Irak sınırının tespiti sorunu olduğunu öne sürdü. Musul'un uzun zamandan beri Irak'ın bir parçası olduğunu, bu meselenin halledilmiş addedildiğini, şimdi sınırın çizilmesi zamanının geldiğini belirtti. Lord Parmoor plebisite başvurulmasını da reddederek: "*Sınır sorunu hiçbir zaman plebisitle halledilemez. Bu, askeri bir meseledir... Önce meselenin niteliği hakkında bir karar alınmalıdır... Taraflardan müteşekkil bir komisyon kurulmalı ve meseleyi görüşüp bu konuda bir karara varılmalıdır.*"¹⁶ demiştir.

İngilizlerin Milletler Cemiyeti'ne 6 Ağustos 1924 tarihli ilk başvurularından henüz bir hafta geçmeden, Dışişleri'nden D. G. Osborne'un imzasını taşıyan ikinci müracaat mektubuna ilishtirdikleri muhtıradan, Milletler Cemiyeti'nde savunacakları tezlerinin ana hatlarını tespit etmişlerdi. Çoğaltılarak, Milletler Cemiyeti üyelerine dağıtılması rica olunan bu muhtıradan, İngiltere, Lozan'da Lord Curzon'un ifade ettiği hususları tekrar ederek, ırki, siyasi, tarihi açıdan konuyu değerlendiriyor; Musul'un bu çerçeve içerisinde Irak'ın vazgeçilmez bir parçası olduğunu savunuyordu. Türk Hükümeti tarafından verilen rakamların inanılmazlığını

¹⁵ Kemal Melek, İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926) İstanbul 1983, s.47

¹⁶ Benjamin Schwadran, The Middle East, Oil and the Great Powers, Jerusalem 1974, s.195

dile getiren İngilizler; siyasi açıdan da Musul'daki Araplar, Yezidiler, Museviler ve Nastûrilerin Türk hakimiyetinde kalmak istemediklerini; aşiretlerin ise bağımsızlık talep ettiklerini belirtiyorlar, Irak Hükümeti'nin onlara tanıyacağı azınlık haklarıyla, bölgede istikrarın sağlanacağını ifade ediyorlardı. Ayrıca Bağdat, Musul hububatına muhtaçtı. Coğrafi ve stratejik açıdan İngiltere'nin teklif ettiği sınırın tabii dağlarla iki ülkeyi ayırdığına da temas ediyorlardı.¹⁷

Mekke Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Fuad, İngiltere'nin bu iddialarını doğrulayarak tarihi ve coğrafi açıdan Musul'un bir Arap bölgesi olduğuna değiniyordu. Eğer Milletler Cemiyeti aleyhte bir karar alırsa, Bağdat'ın haklarını savunmak için Arapların her türlü tedbire başvurabileceklerini de belirterek,¹⁸ Meclisi yumuşak bir üslûpla ifade edilmiş de olsa tehditten kaçınıyordu.

3. Türk Görüşü :

Musul Meselesi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gündemine derhal alınmasına rağmen, İsmet Paşa'nın yazılı başvurusu doğrultusunda, Ankara'ya 20 günlük bir süre verilmesi ve müzakerelerin, Ali Fethi Bey başkanlığındaki Türk delegasyonunun Cenevre'ye varışına kadar ertelenmesi kabul edilmişti. Daha sonra 5 Eylül 1924 tarihli bir mektupla, Türkiye Hükümeti, Irak sınırına ilişkin bir muhtırayı Meclis üyelerine dağıttı. Bu muhtırada, etnik, coğrafi, siyasi, iktisadi, tarihi ve askeri sebepler çerçevesinde Musul'un Türkiye'den kopartılmasının doğru olmayacağı bir kere daha vurgulanıyordu. Ankara, Milletler Cemiyeti Meclisi'ne yaptığı açıklamada, İngilizlerin Lozan'daki ifadelerini yalanlarcasına, meselenin Musul Vilayeti'nin akıbeti değil de, Irak'ın kuzey sınırının tespiti olduğunu savunmak suretiyle daha konu Meclis tarafından ele alınmadan, sonucu lehlerine çevirmeye çalıştıklarını belirtiyordu. Buna nazaran Türkiye'nin muhtırasında Irak ve Türkiye arasındaki hudut işaret edildiği gibi, İngilizlerin Musul Vilayeti dışındaki isteklerinin yersiz ve mesnetsiz olduğu kaydediliyordu. Milletler Cemiyeti'nin adil bir çözüm getireceğine inanan Türkiye Hükümeti, konunun gerçeklerini ortaya çıkarmada en uygun yöntemin plebisit olduğunu belirtiyordu. İngiltere'nin resmi vesikalarında Musul halkının eğiliminin son derece çelişkili yansıtıldığına dikkat çekilen muhtırada, yapılan araştırmalara göre Süleymaniye ve Kerkük ahalisinin,

¹⁷ Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Ankara 1992, s.141

¹⁸ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s.141

Irak'la birleşmeyi kesinlikle istemediğini ve Emir Faysal'ın Hükümetinden biran önce ayrılma gayreti içinde olduklarının anlaşıldığını ifade ediyordu. Bütün bunlar yörede ciddi bir plebisit yapılması gereğini ortaya koyuyordu. Türkiye Hükümeti bu gayeyle kurulacak karma komisyonu desteklemeye hazır olduğunu da açıklıyordu.¹⁹

Türk Heyeti'nin Başkanı Ali Fethi Bey Cenevre'ye giderken 10 Eylülde Tan Gazetesi'ne verdiği demeçte Türk görüşlerini tekrarlayarak; Türkiye'nin Musul Vilayeti'ni isteyeceğini ve burada plebisite başvurulması konusunda ısrarlı olacağını belirtti.

Fethi Bey, Milletler Cemiyeti Meclisi'nde yaptığı konuşmada; *“Ortada Musul Vilayeti'nin mukadderatı bahis mevzuu değilse, bizi Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götüren ve Lozan Konferansı'ndan beri süregelen mesele nedir? Musul Meselesi sınır meselesidir; sınır meselesi de Musul Meselesidir. Mesele şudur: Sınır Musul'un kuzeyinden mi güneyinden mi çekilecektir?”* demiştir. Fethi Bey Musul'a gönderilecek bir komisyonun halkın duygularını hakkıyla saptayamayacağını, en iyi çarenin plebisit olduğunu anlatmıştır. Fethi Bey, Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu; ırki, tarihi, siyasi ve stratejik nedenlere bağlayarak ve yabancı kaynakları da zikrederek savunmuştur.²⁰

Fethi Bey ayrıca, meselenin Milletler Cemiyeti'ne getirilmiş olmasının Türkiye için Musul üzerindeki egemenlik hakkından feragat etmek anlamına alınamayacağını, ancak Türkiye'nin başvurulacak bir plebisitin sonuçlarını kabul etmeye hazır olduğunu belirtmiştir.

4. Üçlü Komisyonun Kurulması ve Komisyonun Raporu :

Milletler Cemiyeti Meclisi, 30 Eylül 1924'de, Musul Meselesi'ni inceleyecek bir komisyonun kurulmasını kararlaştırdı. Komisyon üç kişiden müteşekkil olacak ve tarafsız devletlerin uyrukları arasından, Milletler Cemiyeti Meclisi'nce seçilecekti. Komisyon ilgili devletlerle yazışarak, gerekli gördüğü belgeleri sağlayacak ve isterse yerinde de soruşturma yapacaktı. Türkiye ve İngiltere Komisyon'a yardımcı niteliğinde müşavirler atayabilecekti. Komisyonun masraflarını da iki taraf ortaklaşa ödeyeceklerdi. Meclisin kararında tarafların, Meclisçe verilecek hükmü önceden kabul ettikleri belirtildi ve bu süre içinde statükoyu değiştirecek askeri hareketlerden kaçınmaları da istendi. Bu sırada Musul bölgesinde, Türkiye

¹⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.142

²⁰ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara 1978, s.294

ile İngiltere arasındaki sınır çatışmalarının artması gerginliğe yol açmıştı. Türkiye'nin başvurusu ile Milletler Cemiyeti Meclisi, 29 Ekim 1924'de gerginliği azaltmak amacıyla Büksek Hattı denilen sınır çizgisini kabul etti.²¹ Bu çizgi, Yaklaşık olarak Musul'u Hakkari'den ayıran eski vilayet sınırıydı.

Üçlü Komisyon Macar Kont Teleki, Belçikalı A. Poulis ve İsveçli A. Wirsén'den oluşuyordu. Böylece, birisi Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin, diğeri İngiltere'nin müttefikleri olan iki ülke (Macaristan ve Belçika) ile tarafsız bir ülkenin (İsveç) temsilcilerinden müteşekkil komisyon, İsveç temsilcisi Emekli Albay A. Wirsén başkanlığında 13 Kasım tarihinde görevine başladı. Komisyona Irak'taki incelemeleri sırasında İngiliz ve Türk delegeleri ile uzmanlar yardımcı olacaktı. Türkiye'yi Cevat Paşa temsil ediyordu.²² 13 Kasım'da Cenevre'de toplanan komisyon bir soru listesi hazırladı.

Komisyon, önce Londra'yı ziyaret edip görüşlerini aldıktan sonra 4 Ocak 1925 tarihinde Ankara'ya gelerek çeşitli temaslarda bulundu. Komisyon üyeleri, o sırada Konya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'yı da ziyaret ettiler.

16 Ocak 1925'de Bağdat ve Musul'da incelemelerine başlayan komisyon 16 Temmuz 1925 tarihinde raporunu tamamlayarak Milletler Cemiyeti'ne sundu.

Raporda, komisyonun çok güç şartlar altında çalıştığı belirtildikten sonra, Musul Meselesi hakkında coğrafi, ırki, iktisadi ve siyasi sonuçlara ulaşılmıştır. Bunlar özetle şöyleydi:

Büksek Hattı coğrafi sınır olarak kabul ediliyordu. Komisyon Musul Vilayeti'nde çoğunluğu – sayıları 500.000 kadar olan – Kürtlerin oluşturduğunu ve bunların ne Türk ne de Arap olduğu ırki sonucuna varmıştı.

Komisyon, iktisadi sonuç olarak, bölgenin Irak'a bağlanması gerektiği görüşünü benimsemişti. Fakat Musul'un geleceği ne olursa olsun; Irak ile Türkiye arasında bir iktisadi anlaşma yapılmasının bölgedeki ihracat ve ithalatı geliştireceği de belirtiliyordu.

²¹ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.295

²² Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu 1890-1926*, İstanbul 1983, s.47

Komisyon raporunda, siyasi sonuç olarak da, Irak'taki manda en geç 1928 yılında sona ereceği için bu yönetimin 25 yıl uzatılması ve Musul Vilayeti'ndeki Kürtlere idari özerklik verilmesi kaydıyla, Musul'un Irak'a bırakılmasının en iyi çözüm olduğu bildiriliyordu. Bu iki noktaya uyulmadığı takdirde, Musul Vilayeti'nin Türkiye'ye bırakılmasının uygun olacağı ifade ediliyordu.

Komisyon, Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul Vilayeti'nin Türkiye ve Irak arasında taksimine karar verirse, Küçük Zap çizgisinin sınır olacağına karar vermişti. Öte yandan, İngiltere'nin Hakkari Vilayeti üzerindeki iddiası ise, kabul edilmemişti.²³

Görüldüğü gibi hazırlanan rapor tezatlar içerisindeydi. Bir taraftan Türk Hükümeti ferâgat etmedikçe Musul'un hukuken Türkiye'de kalacağını belirtmekte, diğer taraftan Musul'un 25 yıllık bir süre için İngiliz manda rejiminde kalması gereğinden bahsetmekteydi. Dahası raporda eğer plebisit yapılmış olsaydı, Musul'un Irak'ta kalmak isteyeceği yazılmakta, fakat her nedense Türkiye'nin Musul'da plebisit yapılması teklifi de dikkate alınmamaktaydı.

Milletler Cemiyeti Meclisi'nde 3 Eylül 1925 tarihinde Komisyon raporu görüşülmeye başlandı. İngiltere Sömürgeler Bakanı Mr. Amery yaptığı konuşmada rapor hakkındaki görüşlerini belirtirken İngiltere'nin 1928 yılında sona erecek İngiltere-Irak Antlaşması'nı daha uzun süreli bir antlaşmayla yenileyeceğini ve Irak'ın da aynı istekte olduğunu bildirdi. İngiliz temsilcisi Musul'un Irak'ta bırakılması için Komisyon raporunda öne sürülen ikinci şarta, yani Kürtlerin haklarının dikkate alınması esasına zaten uyulduğunu fakat bunun daha da etkili bir hale getirileceğini beyan etti.²⁴ Neticede İngiltere, Komisyon'un Musul'un Irak'a bırakılması için öne sürdüğü iki şartı da kabul etmiş oldu.

Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Komisyon raporunu eleştirip Türk görüşünü tekrarladı. Türkiye'nin manda yönetimini tanımadığı için Musul üzerinde egemenlik haklarından vaz geçmeyi düşünmediğini söyledi. Tevfik Rüştü Bey, İngiltere'nin Irak sınırını devamlı olarak kuzeye doğru ittiğini ve 1924'deki İstanbul Konferansı'nda da Hakkari Vilayeti'nin bir bölümünü istediğini hatırlatarak bu isteklerinin nerede son bulacağının belirsiz olduğunu bildirdi ve Türkiye'nin Musul meselesi dışında İngiltere ile arasında hiçbir uyuşmazlık görmediğini de ekledi. Tevfik Rüştü Bey, daha sonra yaptığı konuşmada da Türkler ile Kürt

²³ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.295-296

²⁴ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.296

unsuru arasında ayırım gözetilmesini eleştirerek İngiltere' yi şöyle itham etti: “ *Korumak gerekçesiyle, milli bir unsur ayırmak için takip edilen gayeyi bir türlü anlayamıyorum. Bu gaye, Kürtlerin ufak bir bölümünü elde bulundurarak, bunları Kürt çoğunluğuna sahip ülke (Türkiye) aleyhinde... kullanmak mıdır.*”²⁵

Tevfik Rüştü Bey, ayrıca Meclis' in ancak Milletler Cemiyeti Misakı' nın sınırları içinde kalabileceğini; Lozan Antlaşması' nın 3. Maddesinin 2. Fıkrasının Meclise özel bir yetki tanımadığını ve tarafların olumlu oyunun da bağlayıcı bir karar için şart olduğunu bildirdi.²⁶

Türkiye' nin Komisyon raporuna karşı çıkması üzerine Milletler Cemiyeti, 19 Eylül' de Milletlerarası Daimi Adalet Divanı' nın istişari mütalâasına başvurulmasına kararlaştırıldı.²⁷

Milletler Cemiyeti Meclisi, Milletlerarası Daimi Adalet Divanı' ndan şu konularda mütalâa talebinde bulundu:

- a- Milletler Cemiyeti Meclisi' nin Lozan Antlaşmasının 3. maddesi gereğince vereceği kararın hukuki niteliği nedir? Bir hakem kararı mıdır; tavsiye midir; yoksa yalnızca bir arabuluculuk mudur?
- b- Böyle bir karar için oybirliği şart mıdır; yoksa oy çokluğu yeterlimidir?
- c- İki tarafın temsilcileri oylamaya katılabilirler mi? ²⁸

İngiltere, Milletler Cemiyeti Meclisi' nin Milletlerarası Daimi Adalet Divanı' na başvurusunu olumlu karşılarken, Türkiye ise siyasi bir meselenin hukuki yoldan hallinin imkansızlığı gerekçesiyle bu yola gidilmesine karşı çıkmıştır.²⁹

Diğer taraftan; Meclis, Milletlerarası Adalet Divanı' na müracaat kararı aldığı gün Brüksel Hattı' nın her iki yanında İngiltere ve Türkiye' nin karşılıklı suçlamaları hakkında soruşturma yapmak üzere, Estonyalı General Laidoner' i Musul' a göndermeyi kararlaştırmıştı.

²⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s.93

²⁶ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.297

²⁷ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.297

²⁸ Kemal Melek, a.g.e., s.49

²⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s.99

Türk Hükümeti General Laidoner'i Brüksel hattının Türk tarafına sokmadı.³⁰ Bu durum Milletler Cemiyeti nazarında, Türkiye hakkındaki olumsuz düşünceleri daha da yoğunlaştırdı.

Her iki ülke de bilgi verilmek üzere Milletlerarası Adalet Divanı'na çağrıldıkları halde, Türkiye kendi tezini savunmak üzere Divanın önüne çıkmayı da reddetti. Türkiye bunun yerine Divana bir telgraf göndererek, Türk Hükümeti'nin Adalet Divanı'nda temsil edilmesinin gerekli olduğunu sanmadığını bildirdi. İngiltere ise, Divana bazı belgeler arzettiği gibi, bir temsilci heyeti de gönderdi.³¹

26-27 Ekim de İngiltere'nin görüşlerini dinleyen Divan, 21 Kasım 1925'de şu esasları içeren bir karar aldı:

- a- Taraflar Lozan Antlaşmasının 3. maddesinin 2. fıkrasını imzalamakla, meselenin kesin çözümünü sağlamak, yani uyuşmazlık konusu olan sınırları kesin olarak tespit etmek istemişlerdir. Dolayısıyla Milletler Cemiyeti Meclisi'nin bu madde gereğince alacağı kararın iki taraf için de bağlayıcı olması gereklidir.
- b- Meclis, kararını oybirliğiyle almak zorundadır. Tarafların temsilcileri oylamaya katılacak; fakat oybirliğinin saptanmasında bunların oyları gözönünde tutulmayacaktır.³²

5. Milletler Cemiyeti'nin Kararı :

Milletler Cemiyeti Meclisi, Türkiye'nin bütün karşı çıkmalarına rağmen 6 Aralık 1925'de Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'nın kararını benimsedi. Türkiye, Divan kararının, bağlayıcı değil istişâri nitelikte olduğunu, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin buna uymak zorunda bulunmadığının, ayrıca karar alınırken tarafların oylarının dikkate alınması gerektiğini bildirdi.

Bu sırada, Musul'da inceleme yapmakla görevlendirilen ve Türkiye'nin kendi bölgesine kabul etmediği Estonyalı General Loidoner'in Milletler Cemiyeti'ne sunduğu

³⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s.101-102

³¹ Benjamin Schwadran, *The Middle East. Oil and the Great Powers*, s.224

³² Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)* İstanbul 1963, s.79

raporda Türkiye'nin, bölgedeki Hıristiyanlara kötü davrandığını öne sürüyordu.³³ Muhakkak ki bu rapor da Türkiye'nin aleyhinde karar alınmasında etkili olmuştu.

Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık 1925'de Üçlü Komisyonun raporunu benimseyen, yani Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların Irak'a bağlanmasını öngören kararı kabul etti. Meclis yine Komisyonun kabul ettiği biçimde, Irak'taki manda yönetiminin 25 yıl uzatılması konusunda İngiltere ile Irak arasında yeni bir ittifak antlaşmasının yapılmasını da istedi.³⁴ Karar da özetle şöyle denilmekteydi: Altı ay içinde, bu şartın yerine getirildiği, Meclisin bilgisine sunulduğu takdirde, Milletler Cemiyeti Meclisi bu kararın kesinleştiğini ilan edecek ve sınır çizgisinin belirlenmesi için gerekli tedbirleri alacaktır. İngiltere Hükümeti mandater devlet olarak, Kürt halkı için Soruşturma Komisyonu'na öngörülen mahalli yönetime ilişkin güvenceleri aldığını gösteren idari tedbirleri Meclise sunmaya çağrılır.³⁵

İngiltere, Milletler Cemiyeti Meclisinin bu kararı uyarınca 18 Ocak 1926'da yeni bir antlaşma yaptı ve bunu Meclise bildirdi. Bunun üzerine Meclis de 11 Mart 1926'da, 16 Aralık 1925 tarihli kararın kesin olduğunu ilan etti.

6. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Kararlarına Tepkileri:

Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin Musul'u İngiltere'nin mandasındaki Irak'a bırakan kararını büyük bir tepkiyle karşıladı. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, kararın alındığı 16 Aralık 1925 günü Milletler Cemiyeti Meclisi'ne gönderdiği mektupta:

*“ Bir devletin kendisine bağlı toprak parçası üzerindeki hakimiyetinin ancak kendi rızasıyla sona erebileceğini, dolayısıyla Türkiye'nin bütün Musul Vilayeti üzerindeki egemenlik haklarının olduğu gibi kaldığını bildirdi. ”*³⁶

Milletler Cemiyeti kararı Türkiyede İngiltere'ye karşı savaş havası yarattı. Gerek TBMM'de, gerek kamuoyunda ve gerekse basında İngiltere'ye karşı duyulan antipati doruk

³³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, a.g.e., s.103

³⁴ Benjamin Schwadran, a.g.e., s.224-225

³⁵ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.299

³⁶ Kemal Melek, a.g.e., s.50

noktasına ulaşmıştı. Meselâ bir gazetede“ *Musul Türktür; Türkiye’den ayrılamaz*” deniliyordu. Ayrıca TBMM’nin 9 Ocak 1926 tarihli oturumunda Tevfik Rüştü Bey’in, Musul Meselesi konusunda düşüncelerini şöyle açıklıyor.³⁷

“ ... *Bu çok mühim meselemizin halli hususunun Lozan Muahedenâmesi, üçüncü maddesiyle Lozan Muahedesinden sonraya kalmış olduğu ve şayet muayyen bir müddet zarfında Büyük Britanya Hükümeti ile aramızda doğrudan doğruya bu bapta itilaf olmadığı halde, ihtilâfın Milletler Cemiyeti Meclisi’ne arz edileceği malumunuz idi. İşte bu ahd-i karar icabından olarak akdedilmiş olan Haliç Konferansı’nın şekl-i cereyânı ve İngiltere tarafından ne muâhedinin ne de Türkiye’nin asla derpiş edemeyeceği müfrit metalip serdi suretiyle ibrâz olunan itilâfgirizliğin nasıl ve niçin adem-i muvaffakiyetle neticelendiğini de biliyorsunuz. Haliç Konferansı’na bu suretle izhâr edilmiş olan akıbet üzerine Musul müzâkeresinin Milletler Cemiyeti Meclisi’ne intikâl etmesi muntazar ve ahkâm-ı ahdiye zaruriyâtındandı. Filhakika bu büyük meselemiz son iki sene zarfında Milletler Cemiyeti Meclisince dört defa müzâkereye kondu.*

Birinci ve ikinci defasında münazaünfih ârâziye bir heyet izamı ve statükonun tayinindeki müşkülât-ı mefrûza ileri sürülerek, Brüksel Hatt-ı itibârisi kararlaştırıldı. Bu her iki karara dahi Hükümet-i Cumhuriye’nin mümessili sırf hall-i ihtilâfı teshil niyet-i hâlisânesi ile ittihaz olunan kararlara iştirak etti.

... *Ve Hükümet-i Cumhuriye Haliç Konferansı’nın mevzuuna temas etmeksizin dağıldığını ve Büyük Britanya Hükümeti’nin her ne surette olursa olsun meseleyi Milletler Cemiyeti Meclisi’nce bir İsveç Sefirinin riyaseti altında teşkil edilen Üçler Heyeti münazaünfih arazide memur olduğu tahkikatı yaptırıp kocaman bir rapor yazdı. Bu rapor coğrafya ve tarih nokta-i nazarından kıymetsiz addolunmazsa da tavsiye ettiği netâyic-i siyasiyenin şekl-i istintacı ve tertibi itibâriyle çok münakaşa götürür. Hele münazaünfih ârâziyi Türkiye’den ayırmak için Irak halkının daha yirmibeş sene mandaya mahkûmiyeti tettibi gayr-ı vârit ve gayr-ı hukuki olduğu kadar beşeriyet-i müdrikenin bugünkü düşünüşü ve mefhumâtı nokta-i nazarından kâşifleri için medâr-ı iftihar olmaz sanırım.*

³⁷ Vakıf, 25-12-1925, s.1. Nakleden, Ayhan Aydın, Musul Meselesi, İstanbul 1995, s.79

... Geçen sene Eylülün ibtidasında Milletler Cemiyeti Meclisi'ne Musul ihtilâfında sadedin müzakeresi için davet edildik ve hükümetimiz refâkatinde çok kıymetli üç zattan müteşekkil bir heyet memur etti. Gittim, gördüm ve anladım ki, İngiltere Hükümeti'nce bu meselede takip edilen hatt-ı hareket Türkiye Hükümeti'nin Lozan'da kabul edemediği neticeyi başka nâm ve şekiller altında emr-i vaki yapmaya hasr-ı gayrettir... Ortaya Lahey Beynelminel Adalet Mahkemesine havale keyfiyeti çıkarıldı. İtirazlarımıza rağmen, sırf bu muâmele-i dâhiliye olduğu beyanıyla Lahey Mahkeme-i Adaleti'nin istişâri reyine müracaat ettiler. Vakıa bir müddet Lahey Beynelminel Mahkeme-i Adaleti'nden hükümetimize davet geldi. Bizim için Lozan Muahedenâmesi'nin ikinci fıkrasıyla ihtilâfın Milletler Cemiyeti Meclisi'ne arz-ı taahhüdünün mânâsı meçhul olmadığından ve Milletler Cemiyeti Meclisi'ne alelumum beynelminel ihtilâflar da Milletler Cemiyeti müessis ve azâlarının bahsettiği hukukun haricinde ve her milletten fazla tarafımızdan hiçbir selâhiyet verilmediği hususunda en küçük tereddüde dahi mahal olmadığından ve esas itibariyle müracaatı dahi kabul etmemiş bulunduğumuzdan bittabii Lahey'e gitmedik. Nihayet bu kere Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Kânûn-ı evvel içtimasında devam eden Musul ihtilâfı müzâkeresinde hazır bulunmaklığımız için Milletler Cemiyeti Kâtib-i Umûmiliği'nden davetnâme aldık. Bu seferki içtimada Lahey Beynelminel Adalet Mahkemesi'nin rey-i istişârisi oldu... Milletler Cemiyeti Meclisi aynı günde ve bir çay faslıyla devam eden celsede her türlü hukuki ve kuvvetli itirazlarımıza rağmen paktın onsekizinci maddesine tevfiikan tarafeynin reyleri dahil edilmeyerek Lahey rey-i istişârisinin kabulüne karar verdi.

Müteveffa Lord Curzon'un hükümeti nâmına bu ihtilâfın Milletler Cemiyeti Meclisi'ndeki müzakeresinde Türkiye'nin rızası olmaksızın hiçbir karar edilmeyeceği taahhüdü kendisi ile beraber gunude-i hakk-ı nisyân olmuş bulunuyordu.

Bunun üzerine heyet-i murahhasamız kendini hakem addeden bir heyetin huzurunda selahiyetinin hitame ermiş olduğunu ve fakat hadud-ı selâhiyeti pakt ile muayyen Milletler Cemiyeti Meclisi ile devam-ı mesâiye dâima müheyya bulunduğunu ifâde etti. Filhakika, devletimizin hukuk-ı hükümrânisine taalluk eden her hangi bir meselenin hakeme tevdi ve hakem huzurunda müdâfaasını kabul edebilmekliğimiz için Meclis-i Âlinizin hükümete bu bapta selâhiyet vermiş olması Teşkilât-ı Esâsiyemiz icâbâtındandır..."

Ekrem Bey (Rize) : *Harb-i umûmide Musul Vilâyeti'ni gezmiştim. Bu havalideki Türkler, o zaman kıyafetleriyle nazar-ı dikkatimi celbetmişti. Görseniz, onların kıyafetleri Yeniçeri zamanını derhâtır ettirir. Yüksek vücutları, çehreleri eski Türk tipini göstermektedir. Bir gün Musul'un 80 km şarkında Erbil'de belediye reisinin evinde yemek yemiştım. Kendimi Yeniçeri zamanındayım zannettim. Hatta o zaman o mıntıkada bulunan Avusturya ve Almanlar eski bir Türk vilâyetini görmek için Musul Vilâyeti'ne gitmek lazım geldiğini bana çok defa söylemiştiler. Şimdi görüyorum ki arkadaşlar, İngiltere Hükûmeti öz bir Türk Vilâyeti olan Musul Vilâyeti'ni zaptetmek istiyor. İngiliz Hükûmeti'nin bir yeri zaptetmek istemesi garip bir şey değildir. Çünkü o her zaman her yeri zaptetmek ister. Tarihin gösterdiği vukuata nazaran o haktan ziyade, kuvvet önünde eğilir ve sonunda ekseriya siyasi temaslar, ziyaretler beyhude yorgunluğu mucip olur. Bu meselede en ziyade garip olan şey Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin almış olduğu vaziyettir.*

Cemiyet-i Akvam Meclisi diye devletlerin aralarından mürekkep bir cemiyet teşekkül etmiş, güya bu meclis iki devlet arasında bir dava çıkarsa bu davayı âdilâne halledecekmiş... Cemiyet-i Akvam Meclisi'ni biliyorsunuz. Bidayette galip devletler teşkil etti. O galip devletler ki, Cemiyet-i Akvam Meclisi'ni teşkil ederek, bu meclisin siperi altında kendilerince mümkün olan her şeyi aralarında pay etmek istiyorlardı. Fakat istediklerini yapamadılar. Nitekim Suriye'yi Fransa'ya, Irak'ı İngiltere'ye verdiler ve daha bir çok yerleri bazılarına vermek istiyorlardı. Fakat istediklerini yapamadılar. Bu cemiyete girmiş olan küçük veya büyük fakat mağlup devletler, bu galiplerin himayesine sığınarak ve onların himayesi ile istediklerini alacaklarını zannederek onların bu arzularını tatmine çalışıyorlardı. Şimdi kuvvetli olan, dolayısıyla bu cemiyeti istediği gibi idare eden İngiltere'yle bu cemiyete girmeyen birinin aramızda bir dava olunca bizim için âdilâne bir karar verilmesinin imkânı var mıdır? Bunu Cemiyet-i Akvama sormak isterdim. Kendi içlerinden birisinin İngilizlerle ihtilaflı olursa, acaba hangisi bu davasının halli için, kendi meclislerine müracaata cesaret edebilir? Biz bu neticeyi zaten bekliyorduk. Fakat bizim de İngiltere gibi zamana ihtiyacımız olduğundan işi şekl-i cereyanına bıraktık. Cemiyet-i Akvam nihayet mühim ve ciddi bir rol ifa eder gibi şu kararı verdi: İngiltere lutfen yirmibeş sene Irak'ı idare etmek zahmetine katlanırsa hukuken Türklere ait olan Musul'un Irak'a yani İngilizlere verilmesi muvafıkmış. Eğer İngiltere bu zahmete katlanmazsa o zaman Musul Türklere verilebilirmiş. Bir milleti ve cihân efkâr-ı umûmiyesini aldatmak için bu karar basit yapılan bir muameleye karşı insan gülmekten ve âsâbileşmekten kendini alamıyor... Sulh-ı dâimiden bahsedebilmek için behamehal İngiliz ihtirâsının, İngiliz

emperyalizminin nihayet bulması lazımdır. İngiliz emperyalizmi böyle devam ederse bir gün gelecek aleyhinde bütün cihanın birleştiğini görecektir. Hatta arkadaşlar, Kurun-ı vustâda medeni inkılâba ilk evvel önayak olan İngiliz milletinin bir kısmında da ben bu endişeyi görüyorum... Bu esnada şunu da ilave edeyim ki, İngiltere Hükümeti bizimle müzâkereye girişmek istiyor. Fakat aynı zamanda Avrupa'da diğer devletleri aleyhimize teşvik ediyor. Münâsebâtında hiçbir zaman samimi olmayan İngiltere Hükümeti bu defa dahi kendisinde daima görülen şu hâlet-i ruhiyeyi göstermiştir ki tecrübe itibâriyle şâyân-ı istifâdedir. Fakat bu fırsatta şu sözü derhatır edeceğim: "İnkılap içerisinde bulunan milletlerden yer zaptedeceğini zannedenler aldanırlar, bilâkis o, diğerlerini zapteder" sözü hakikaten çok doğrudur. Hürriyet bayrağı zafer bayrağıdır. İnkılap zamanında milletler ve devletler o vaziyettedir ki, maksad-ı umumi için menâfi-i şahsiyelerini unuturlar. Umumi maksatlar için servetler fedâ edilir. Fikr-i harbcuyâne fedâkarlık en yüksek hududuna vasıl olur. Binaenaleyh inkılap içerisinde bulunan bizim gibi bir millettten yer zaptetmeyi ümit edenler çok aldanırlar. Bundan başka İngiltere ne yapmak isteyecektir. Dahili irtica mı? Geçen sene yaptığı gibi mi? Çünkü hatırladığıma göre meşhur bir Prusya diplomatının (İngilizlerin ecnebi devletlerini ihtilâl ile tehdit etmek istemesi uzun senelerden beri sanatıdır) sözünü altmış sene evvel söylemesine rağmen bir hakikattir ve geçen sene yaptığı gibi dahili bir irtica çıkarmak için çalışabilir. Fakat kendisi de bilir ki, geçen sene Kürdistan irticâ-ı bir sabun köpüğüne benzemiştir... Netice bütün devletlerle iyi geçinmek, sulh münasebatına riayetkâr bulunmak, fakat aynı şeriâti de onlardan istemek, hiçbir tecavüzde bulunmamak, fakat hiçbir tecavüze de tahammül etmemek fütühat kelimelerinden tamamıyla sarf-ı nazar etmek, fakat fethetmek isteyene galebe etmek, münâsebâtında samimi olmak, aynı devletlerden de karşılığını istemek, harekâtında âlicenâp fakat intikamında müthiş; hülâsa, hürriyet ve istiklâlini kaybetmektense kürre-i arz üzerinde râbetid olmayı tercih etmek, işte zannediyorum ki, bugünkü cumhuriyet idâresini vücûda getiren Türk milletinin hatt-ı harekatı budur.

Kamil Bey (İzmir) : *Şimdiye kadar cereyan eden safâhat ve müzâkerât neticesinde bulunduğumuz bugünde Türkiye'nin Musul üzerindeki Hukuk-ı hükümrânisi aynen mahfûz mudur?*

Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Bey : *Musul Vilâyeti üzerindeki Türkiye'nin hukuk-ı hükûmranisi hiçbir surette talil edilmemiştir. O tamamiyle mahfûzdur.*³⁸

Milletler Cemiyeti Musul Meselesi'ne, Milletler Cemiyeti Meclisi, Milletlerarası Daimi Adalet Divanı vasıtasıyla, İngiltere ve Irak çıkarları ve bakış açıları doğrultusunda çözüm yolu bulmuştu. Ancak bunun etkinlik kazanması Türkiye'nin kabul ve onayına bağlıydı. Bu kararın Türkiye tarafından kabulü ise, misâk-ı milliye çiğnemek ve 1918'den beri süregelen İngiliz olup-bittisine boyun eğmek olacaktı ki, Türkiye bunu başlangıçta yukardaki TBMM müzâkerelerinden de anlaşılacağı üzere şiddetle reddetti. Fakat bu tutumu gerek iç ve gerekse dış baskılar nedeniyle çok kısa bir süre devam edebildi.

Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin 16 Aralık tarihli kararına dolaylı yoldan ilk resmi cevabını hemen bir gün sonra 17 Aralık 1925'de Paris'te Sovyetler Birliği ile bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması imzalayarak vermiştir.

Bu sırada Sovyetler Birliği, 1924 yılında İtalya, Fransa ve İngiltere tarafından resmen tanınmasına rağmen, 16 Ekim 1925 yılında İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Belçika devletleri arasında imzalanan Lokarno Antlaşmaları ile Almanya'nın yeniden uluslararası platformda etkin bir yer işgal etmesinden endişe duyuyor ve bu gelişmeyi kendisine yönelik bir hareket olarak görüyordu.³⁹ Bu nedenle, Sovyetler Birliği çevresindeki ülkelerle tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşmaları imzalama politikasına girişti ve bunun ilk uygulaması Türkiye ile oldu.

Türkiye ise, Musul meselesi dolayısıyla, İngiltere'ye karşı duyduğu öfkenin bir belirtisi olarak, Sovyetler Birliği ile bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması imzalamasının yararına inanmaktaydı. İki ülke arasındaki ilişkileri takviye amacının belirtildiği Türk-Sovyet Paktı, özetle şunları öngörüyordu:

- a- Taraflardan birine karşı bir veya birkaç devlet tarafından girişilecek askeri bir harekette, diğer taraf yansız kalacaktır.
- b- Tarafların her biri diğerine karşı her türlü saldırıdan kaçınmakla yükümlüdür. Ayrıca taraflar birbirlerinin karşısında olan hiçbir ittifaka veya siyasi antlaşmaya

³⁸ Bkz. Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1938, c.II, s.105-114, Ankara 1981

³⁹ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980) Ankara 1987, s.160-161

ve yine birbirlerinin askeri yada deniz güvenliğini tehdit edici hiçbir ittifaka yada antlaşmaya katılmamayı yükümlenirler. Taraflar, birbirine yönelik hiçbir düşmanca harekete katılmamakla da yükümlüdürler.⁴⁰

Antlaşmaya ekli I. Protokolde, tarafların yukardaki yükümlülükleri dışında, başka devletlerle her türlü ilişkilerinde hareket serbestisine sahip oldukları belirtiliyor; II. Protokolde ise birbirlerini hedef alan bütün mali ve iktisadi antlaşmalar, ikinci maddede öngörülen siyasi anlaşma kapsamına alınıyor; III. Protokolde de, taraflar aralarında siyasi yoldan çözülmemeyen anlaşmazlıkların çözüm yolunu tespit etmek üzere görüşmelere gideceklerini taahhüt ediyorlardı.

Antlaşma ve ekli protokollere ilâveten Sovyet dışişleri komiseri Çiçerin'in, Türkiye dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e sunduğu gizli bir mektubun da bulunduğu sonradan anlaşılmıştır. Bu mektupta taraftarlardan birisinin üçüncü bir yada birkaç devletle savaşa girmesi durumunda, aralarındaki münasebetlerde 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın temel alınacağı açıklanmaktadır ki, mektubu gören yalnız Sovyet tarafı olduğuna göre, bu sırada Musul Meselesi nedeniyle Türk-İngiliz ilişkilerindeki gerginliğin sürdüğü ve İngiltere'yi bu meselede destekleyen İtalya'nın da Türkiye'yi tehdit ettiği düşünülürse, bunun Türk Hükümetince Sovyetler Birliğinden, yetersiz de olsa elde edebildiği bir güvence olduğu muhakkaktır.⁴¹

7. Musul Meselesi'ne Etkileri Yönünden Şeyh Sait İsyanı:

Avrupalı Devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak için bulabildikleri en etkili yol hiç şüphe yoktur ki, azınlıkların kışkırtılması yada yeni azınlıkların yaratılması idi. 1804 yılından itibaren gayrimüslim azınlıkları kışkırtarak ve onları her cihetten destekleyerek Osmanlı Devletinin Balkanlardaki topraklarını paylaşmışlardı. Önce Sırbistan'ı, sonra Yunanistan'ı ve nihayet Bulgaristan'ı bağımsız birer devlet olarak kurdurarak Balkanlar üzerinde nüfuz alanları meydana getirmişlerdi.

⁴⁰ İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, c.1 (1920-1945) Ankara 1983, s.264

⁴¹ İsmail Soysal, a.g.e., s.265

İngiltere ve Fransa'nın sömürgecilik yarışı bu iki devleti Akdeniz üzerinde bir rekabete sokmuştur. 1799 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgaline karşılık İngiltere Adalar üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmış, bir yandan da Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler kurarak Fransa ve Rusya ile muhtemel mücadelesinde üs elde etmeyi düşünmüştü.

1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgali ile yine aynı yıllarda İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmesi aynı amaca yöneliktir; Müslüman toplumların sömürgeleştirilmesi. Kuzeyden Rusya'nın, güneyden de Akdeniz üzerinden İngiltere ve Fransa'nın gittikçe sıkıştırdıkları bir cendere içinde kalan Osmanlı Devleti, bazen birine bazen diğerine yaklaşmak suretiyle bütün bir XIX. yüzyılı geçirebilmiştir. Fakat yüzyıl bittiğinde Elviye-i Selase (Kars-Ardahan-Batum) Rusların, Kıbrıs ve birçok ada İngilizlerin, Kuzey Afrika Fransızların işgali altında bulunuyor, Balkanlar ise neredeyse Edirne'ye kadar elden çıkmış vaziyette idi.

XX. yüzyıl güçlü devletlerin aralarında kurdukları yeni ittifaklarla başladı. Bir önceki yüzyılda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın aralarındaki rekabetten istifade eden Osmanlı devlet adamları 1914 yılına gelindiğinde bu üç devleti kendisine karşı birleşmiş vaziyette buldu. Rusya kuzeyden, Fransa batıdan, İngiltere de güneyden hep birlikte Osmanlı Devletine saldırdılar. Almanya ile işbirliği yapmış olmak Osmanlı Devleti'ni kurtaramadı ve 4 yıllık çok kanlı bir mücadeleden sonra diğer müttefikleri ile birlikte barış istemek zorunda kaldı. 30 Ekim 1918 tarihinde öyle bir ateşkes antlaşması imzaladı ki, bu antlaşma İmparatorluğun tasfiyesinden başka bir şey değildi.

İngiltere ve Fransa Mondros Ateşkes Antlaşmasının kendilerine sağladığı imkanlarla zaten Anadolu'ya sıkıştırılmış olan Osmanlı Devleti'nin daha ufak parçalara ayrılması için "*Etnik Gurupların Kışkırtılması*" şeklinde kendisini gösteren bir siyasi faaliyete giriştiler. El attıkları ilk gurup Ermeniler oldu. Merkezi İstanbul'da bulunan Ermeni cemiyetlerini her yönden destekleyip Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak vererek, kendilerine bağlı bir devlet kurdurmak istediler. Lozan Konferansı sırasında İngiliz Baş Delegatesi Lord Curzon'un beyanatında da, bu düşüncelerini açıkça ortaya koymuşlardır. Lord Curzon 12 Aralık 1922 tarihli oturumda "*Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusunda Ermenilerin çoğunlukta olduğunu ve kendi topraklarında oturma hakları olduğunu*" iddia etmiştir. Hatta bu konuda Türk delegelerinin ne düşündüklerini dahi sormuştur.⁴²

⁴² Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1992, s.226

Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarına bir Ermeni devleti kurulmak istenmesi, aynı topraklar üzerinde ayrılıkçı emeller besleyen bir başka teşkilatı harekete geçirmeye zorlar. Bu Kürt Teali Cemiyetidir. Başkanlığını eski Ayan Meclisi üyesi Seyit Abdülkadir'in yaptığı teşkilat İngilizlerin bu projesine karşı çıkmış ve Doğuda bir Ermeni Devleti kurulmasının kendileri için çok kötü sonuçlar doğuracağını söylemiştir. Topraklarının Ermenilere verileceğinden şüphelenen Kürt Teali Cemiyeti üyeleri, İngiltere'nin bu tezini destekleyen Damat Ferit Paşa Hükümeti ile de ters düşmüşlerdir.⁴³

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni parçalamakla elde edeceği en önemli fayda Hindistan yolunu garanti altına alacak olan Doğu Akdeniz'de söz sahibi olabilmektir. Bu amacı gerçekleştirebilmek için de Ortadoğu'daki etnik grupların Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırılmalarına bilhassa önem vermişlerdir. İşte bu faaliyetlerin sonucu olarak ilk defa 1900 yılında Diyarbakırlı Fikri Efendi Başkanlığında Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti kuruldu. Fazla bir etkinlik gösteremeyen cemiyet bir müddet sonra kapandı. 2. Meşrutiyetin ilânından sonra yine İngiltere'nin desteği ile Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti kuruldu. Kurucuları arasında bundan sonraki bütün Kürtçü faaliyetlerde adına rastlayacağımız Vanlı Seyit Abdülkadir'in de bulunduğu cemiyette, Kürdizade Ahmet Ramiz Bey, Paşa Balan, Halil Hayali gibi isimler göze çarpmaktadır.

Cemiyetin Kürt adını taşıyan bir de yayın organı vardı. Yazar kadrosunda, daha sonraları Said Nursi olarak bilinen Molla Said Kürdi, Süleymaniyeli Tevfik ve Babanzade İsmail Hakkı gibi isimler yer almaktaydı.⁴⁴ Daha sonra Bitlis, Musul, Bağdat, Muş ve Erzurum'da şubeler açıldılar.

Cemiyetin giderek zararlı faaliyetler içine girmesi üzerine önce Bitlis şubesi sonra da merkez dahil bütün şubeleri kapatıldı.

Tamamen İngilizlerin kontrolünde siyasi ayrılıkçı Kürtçü cemiyetlerden birisi de 1913 yılında kurulan Gehandeni Cemiyetidir. İlk önce Hoy'da kurulan cemiyet Anadolu'da İrşat adı altında teşkilatlanmıştır. Bir yandan da Rusya'nın maddi ve askeri yardımlarını kabul eden cemiyetin kurucuları arasında Sıbki Aziz Bey, Eleşkirtli Şeyh Osman, Bitlisli Molla Selim

⁴³ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.48

⁴⁴ Abdülhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara 1993, s.361

gibi isimler vardır. Molla Selim 1914 yılı başlarında yanında topladığı 1000 kadar asi ile isyan hareketini başlatmıştır. Molla Selimin isyanını bölgede yaşamakta olan Ermeniler de desteklediler. Miralay İhsan Bey kumandasındaki ordu birlikleri Molla Selim ve arkadaşlarını yakalamak üzere harekete geçti. Molla Selim ve 3 arkadaşı Rus Konsolosluğuna sığındı. Diğer isyancılar yakalanarak Divan-ı Harbi Örfi'ye sevk edildi.⁴⁵ Rus Konsolosluğu önceleri Molla Selim ve arkadaşlarını saklamışsa da daha sonra teslim etti. Ölüm cezasına çarptırılan Molla Selim ve 3 arkadaşı idam edildi.

Anadolu'nun Doğu bölgesini Türkiye'den ayırmak isteyen ve buna özel bir önem veren İngiltere'nin faaliyetleri durmak bilmiyordu. Mütareke ve Milli Mücadele yıllarında da Kürtçülük faaliyetleri devam etti. Daha önceden kurulmuş cemiyetlerden başka İstanbul'da Kürtçülük faaliyetlerinin en önemli ismi olan Vanlı Seyit Abdülkadir tarafından Kürt Teali Cemiyeti adı altında yeni bir cemiyet kurulur. Cemiyetin kurucuları arasında Seyit Abdülkadir'den başka, Molla Sait (Sait Nursi), Mustafa Zihni Paşa (Eski Hicaz Valisi), Kemahlı Sabit (Eski Harput Valisi), Bedirhanzade Murat Remzi (Eski Belediye Müfettişi), Emekli Yarbay Emir Bey, Binbaşı Mehmet Sıddık, Eski Muş Mebusu İlyas Sami, Haydarizade İbrahim (Eski Şeyhülİslam), Halil Rami Bey.... gibi isimler vardı. Cemiyetin amacı da şöyle açıklanmıştı.

“... Kürtlerin genel menfaatlerinin gözetilmesi, milli davanın desteklenmesi, bu gayeye ulaşmak için dergi, gazete ve kitap çıkartılması, Kürtçe eğitim verecek okulların açılması v.b.”⁴⁶

Cemiyet daha sonra Doğu Anadolu şehirlerinde şubeler açtı. Elazığ, Diyarbakır, Malatya ve Muş bunlar arasındaydı.

Bu cemiyet faaliyetlerini yurt dışına da taşımış ve bilhassa Seyit Abdülkadir ile Şerif Paşa zaman zaman Avrupa başkentlerine giderek Türkiye'deki siyasi faaliyetlerine destek aramışlardır. Bu faaliyetler içinde 1919 yılında Seyit Abdülkadir'in İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne müracaat ederek doğu ve güneydoğu illerinde yapacakları çalışmalar için yardım talebinde bulunmasıyla, 12 Ocak 1919 tarihinde Paris'te toplanan kongrede Şerif Paşa'nın Kürtlerin Temsilcisi sıfatıyla destek arayışını sürdürmesi bilhassa zikre değer. Paris

⁴⁵ Abdülhaluk Çay, a.g.e., s.370

⁴⁶ Abdülhaluk Çay, a.g.e., s.372

Konferansında Ermeniler adına hareket eden Bogos Nubar Paşa ile Kürtler adına hareket ettiğini iddia eden Şerif Paşa, Doğu Anadolu’da ayrı ayrı bölgelerde Ermenistan ve Kürdistan kurmak üzere anlaşmışlardı. Ayrıca Rusya’nın Ermenilere yakınlığından dolayı zaman zaman mekâbette zayıf düşen İngiltere bilhassa Kürtlerin isteklerine ilgi gösteriyor, Başbakan Lloyd George Şerif Paşayla hususi olarak ilgileniyordu.

Şeyh Sait isyanı olarak bilinen siyasi ayrılıkçı başkaldırı olayının menşei de yine siyasi Kürtçü bir teşkilat olan Azadi Teşkilatı teşkil etmektedir. 1923 yılında Erzurum’da Eski Hamidiye Alayı subaylarından ve eşraftan bazı kişiler tarafından oluşturulan bu teşkilat bir hücre teşkilatlanması biçiminde kurulup gelişmişti. Mensupları arasında Cibranlı Halit Bey, İhsan Nuri, Bitlisli Yusuf Ziya, Seyit Abdülkadir, Kemal Fevzi, Kadri Cemil Paşa ve Teğmen Ali Rıza... gibi isimler vardı. Teşkilatı kuranlar halk üzerinde daha etkili olur düşüncesiyle bünyelerine Şeyh, Seyit, Şerif ünvanlı kişileri çekmek istediler. İlk giren Şeyh Sait oldu. 1924 yılında ilk kongrelerini yapan Azadi Teşkilatında bu kongreyle birlikte Şeyh Sait ön plana çıktı.

1925 yılı başlarında Azadi Mensupları ikinci kongrelerini Çan’da (Çukurca) topladılar. Bu kongrede Şeyh Sait etkili bir konuşma yapmış ve “ *Artık geriye dönüş ihtimali kalmamıştır*” demiştir. Böylece isyan için ilk işareti vermiştir. Harekete geçme zamanı olarak Mart ayını tespit etmiş olmalarına rağmen tesadüfi bir olay, 13 Şubat 1925 Cuma günü jandarmanın bir asker kaçağını Şeyh Sait’in yanında Piran’da (Dicle) yakalamak istemesi üzerine çatışma başlamıştır. Bu çatışmada bir jandarma erinin şehit düşmesiyle Şeyh Sait ve arkadaşlarının gerçekten “*Geriye dönüşü olmayan yolda*” ilerlemeye başlamıştır. Şeyh Sait kuvvetlerine Butanyalı, Mestanlı, Tavaslı ve Sivanlı aşiretleri de katıldılar.⁴⁷ Olaylar üç hafta boyunca isyancıların lehine gelişti. İsyancılar bazı ordu birliklerini dağıtarak Palu ilçesiyle Elazığ merkezini ele geçirdiler

İsyan kısa zamanda Genç (Darahani), Çapakçur (Bingöl), Muş, Diyarbakır, Tunceli, Elazığ, Ergani, Palu, Çermik, Çemişgezek, Silvan, Siirt ve Urfa gibi geniş bir alana yayılmıştır.⁴⁸ İsyan planlandığı şekilde gelişmiş Çapakçur cephesinde Şeyh Şerif komutasında Çan Şeyhlerinden İbrahim ve Hasan; Muş cephesinde Melikanlı Şeyh Abdullah; Diyarbakır cephesinde bizzat Şeyh Sait; Maden cephesinde Şeyh Sait’in kardeşi Şeyh Abdurrahim;

⁴⁷ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.167

⁴⁸ Abdulhaluk Çay, a.g.e., s.401

Siverek cephesinde Şeyh Eyyup asileri komuta etmişlerdir. VII. Kolordu komutanı Mürsel Paşa bir yandan gerekli tedbirleri alırken, diğer yandan Şeyhi isyandan vazgeçirmek üzere onun güvendiği kişileri nasihat heyeti olarak kendisine göndermiştir; bunu Şubat'ta Piran'ın Hükümet kuvvetlerince geri alınması takip etmiş Şeyh Sait isyandan vazgeçme eğilimi göstermeye başlamıştır. Ancak çevresindeki isyan elebaşlarından Ömer Farro ve Liceli Abdüssamet'in tehditkar tutumları ile Şeyh Sait ve çevresindekilere *"Kemal Paşayı siz affetseniz biz affetmeyiz"* diyerek tepki göstermeleri isyanın devam etmesine neden olmuştur.⁴⁹

Şeyh Sait isyanının çıkması ve kısa sürede yayılması karşısında, Fethi Bey Hükümeti görevden alınarak yerine 3 Mart 1925'te tekrar İsmet Paşa ve kabinesi getirildi. Hemen bir gün sonra da, 4 Mart 1925'de de isyanı bertaraf edebilmek için Takrir-i Sükun Kanunu çıkarıldı.⁵⁰ İsmet Paşa Hükümetine bu kanunla âsilere, gericilere ve fırsatçı unsurlara karşı kullanılmak üzere geniş yetkiler verildi. Ayrıca örfi idare ilan edilerek vatana ihanet suçlarıyla, rejime karşı işlenen diğer bütün suçları yargılamak üzere 1920'de kurulmuş olan İstiklâl Mahkemeleri yeniden harekete geçirildi.

Bu gibi sert tedbirlerin alınmasından sonra, Şeyh Sait kuvvetleri 7-8 Mart 1925 tarihinde Diyarbakır önlerinde bozguna uğratıldı. 15 Nisan'da yakalanan Şeyh Sait ve yandaşları, Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği kararla idama mahkum edildiler. İsyanın bastırılmasını takiben, Hükümet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na cephe aldı; açıkça ispat edilememekle beraber İstiklâl Mahkemesi bu partiyi isyanla ilişkili bulmuştu. Neticede 5 Haziran 1925'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı.⁵¹

Şeyh Sait İsyanının çıkmasında, Halifeliğin kaldırılmasının rolünü inkar etmek mümkün değildir. Ayaklanmanın önderi Şeyh Sait: *"Türklerle Kürtler arasındaki tek bağ İslam'dır; Türkler ise Halifeliği kaldırarak bu bağı kırıdığına göre Kürtler de kendi geleceklerini düşünmek zorundadır"*⁵² derken bunu gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

⁴⁹ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, İstanbul 1994, s.71-72

⁵⁰ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi. Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul 1967, s.44

⁵¹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.46

⁵² Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu 1924-1938*, Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1975, s.21

Ayrıca yukardaki sözlerden de anlaşılacağı üzere, isyanda irtica ve karşı-devrim belirtilerine rastlanıyorsa da, ana hedefin Bağımsız Kürdistan Devleti idealini gerçekleştirmek olduğu şüphesizdir. Özellikle isyan mıntıkası İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği çeşitli mahkumiyet kararlarında bunu görmek mümkündür. Mesela Şeyh Sait davasının sonunda Şark İstiklâl Mahkemesi Reisi Mazhar Müfit Bey: *"Kiminiz hasis şahsi menfaatlerinize bir zümreyi alet, kiminiz ecnebi kışkırtmasını ve siyasi hırslarını rehber alarak, hepiniz bir noktaya yani Müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz"*⁵³ diyerek, isyanın temel maksadına işaret etmektedir.

Şeyh Sait İsyanının çıkmasındaki temel etken ne olursa olsun, sonuçta Türkiye'nin Musul Meselesi konusunda daha pasif bir politika izlemesine neden olmuştur. Halifeliğin kaldırılması olayı da Şeyh Sait İsyanı ile Musul Meselesi arasındaki neden-sonuç ilişkisinin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Halifeliğin kaldırılmış olması; Şeyh Sait İsyanının çıkmasında oynadığı rolü, Müslüman Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddialarının etkisiz kalmasında da rol oynamıştır. İngiltere'nin Musul'daki bir görevlisi, Halifeliğin kaldırıldığı yolundaki haberi hayretle karşılayıp inanmakta güçlük çektiklerini bildirmekte ve o zamana kadar Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan gibi karıştıran Türk propagandasının Kürtlerin Halifeye olan bağımlılıklarına dayandırıldığını, Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu eklemekteydi.⁵⁴ Görüldüğü üzere, Halifeliğin kaldırılmasındaki zamanlama, Şeyh Sait İsyanının çıkmasında ne derece etkili olduysa Musul Meselesinin bu ayaklanmanın da tesiriyle İngiltere lehine çözümlenmesinde o derece etkili olmuştur.

Şeyh Sait İsyanında İngiliz etkisi olduğu konusu ise henüz açıklığa kavuşmuş değildir. İngiltere'nin, İstiklâl Savaşı yıllarında Kürtler ve bağımsız bir Kürt Devleti kurulmasıyla ile yakından ilgilendiği bilinmektedir. Ancak İngilizlerin Musul Meselesi'nin kendi lehlerine çözümleneceği bir sırada bağımsız bir Kürt devletini desteklemeleri ihtimali çok zayıftır. Eğer böyle bir girişimde bulunsalardı, o zaman uzun zamandır ele geçirmek için mücadele ettikleri Musul Petrollerinden de vazgeçmek durumunda kalabileceklerdi. Şöyle ki, Türk toprakları üzerinde kurulacak bağımsız bir Kürdistan, İngiltere mandasındaki Irak ve dolayısıyla Musul için de bir tehdit unsuru oluşturunca.

⁵³ Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul 1955, s.113

⁵⁴ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.309

Bu durumu İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir Percy Loraine'in Londra'ya gönderdiği 7 Ekim 1925 tarihli raporundan anlamak mümkündür. Raporda Şeyh Sait'in oğullarından Ali Rıza'nın, bağımsız bir Kürt Devleti kurulması yolunda İngiliz Hükümeti'nin desteğini sağlamak amacıyla İngiltere'yi ziyaret etmek için Tebriz'deki İngiliz Yetkililerine başvurduğu bildirilmekteydi. Rapora göre Ali Rıza, Kürtlerin bağımsızlık için savaşa devam edeceklerini söylüyor; Türkiye'deki ayaklanmanın başarısızlığa uğramasının mali güçsüzlükten değil, cephane eksikliğinden ileri geldiğini belirtiyordu. Ali Rıza Fransızların İngiliz yanlısı bağımsız bir Kürt Devleti'ni hiçbir zaman istemeyeceklerini de öne sürüyordu. Percy Loraine Ali Rıza'ya cevap olarak: *"İngiltere'ye yapmak istediği ziyaretin yararsız olacağını ve İngiltere'nin bağımsızlıktan yana olmadığını"*⁵⁵ söylediğini belirtmekteydi. İngiltere büyükelçisi Ronald Lindsay, 23 Mart 1925 tarihli raporunda ise, Başbakan İsmet Paşa ile Ankara'da görüşüğünü ve İsmet Paşa'nın kendisine: *"İç karışıklıkların, Türkiye'yi barış içinde kalkınmak yolunda alıkoymasının İngiltere'nin çıkarlarına uygun düşmediğini"* söylediğini bildirmekteydi.⁵⁶

Doğu Anadolu'daki isyanın boyutu ve iki ay içinde hem bastırılmamış olması hem de yayıldığı bölge, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleriyle Hükümeti Musul üzerinde bir kere daha düşünmeye yöneltmiştir. Anadolu üzerinde henüz tam olarak hakimiyet kuramamış olan Türkiye Cumhuriyeti'nin Musul'u İngilizlerin elinden alması o gün için gerçekten çok zor görünüyordu. Hükümet Musul konusunda Milletler Cemiyeti'nin teklifini benimsiyor ve İngiltere ve Irak ile anlaşmak zorunda kalıyordu. Mevcut sınırlar içinde güçlü bir Türkiye ideal haline geliyor. Daha sonra Yurtta Sulh Cihanda Sulh ilkesiyle bütünleşecek olan bu ideal, Türkiye dışındaki Türklerle sadece göç anlaşmaları yapmak suretiyle ilgilenebiliyordu. Musul'dan da tıpkı Batı Trakya ve Adalarda olduğu gibi pek çok insan resmi veya gayri resmi yollardan Türkiye'ye gelmenin imkânlarını arıyor, bir kısmı geliyor, bir kısmı da oralarda kalıp kaderlerine boyun eğmek zorunda kalıyordu.

C. MUSUL MESELESİ'NİN ÇÖZÜMÜ VE ANKARA ANTLAŞMASININ İMZALANMASI

1. Mesele'nin Çözümü İçin Tarafların Yaklaşımları:

⁵⁵ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.41-47

⁵⁶ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.312

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Musul konusunda aldığı karardan 9-10 gün önce, 4 Aralık 1925'de Türkiye Büyükelçisi ile görüşen İngiliz Dışişleri bakanı Sir Austen Chamberlain, Milletler Cemiyeti kararının İngiliz görüşüne uygun olması halinde, İngiltere'nin meseleyi Türkiye için daha kabul edilebilir bir şekle getirebileceğini söylemişti.⁵⁷ Gerçekten de, 1926 yılının başından itibaren iki ülkenin bir anlaşmaya doğru yöneldikleri görülmektedir. Sir Ronald Lindsay İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 28 Ocak 1926 tarihli raporunda Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Bey'le yaptığı görüşmeden sonra Türklerin Musul üzerindeki iddialarından vazgeçmek niyetinde olduklarını ve savaştan da artık söz etmediklerini bildiriyordu. Sir Ronald Lindsay 2 Şubat 1926 tarihli raporunda ise, 26 Ocak'da Başbakan İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede İsmet Paşa'nın *"Türkiye'nin toprak ihtirası içinde olmayıp, güvenliği için gerekli olandan fazla bir şey istemediğini"* belirttiğini yazmaktadır.⁵⁸

Sir Roland Lindsay, 21 Nisan 1926 tarihli raporunda Tevfik Rüşdü Bey ile yaptığı bir görüşmeden daha söz etmektedir. Bu görüşme sırasında Tevfik Rüşdü Bey, toprak isteğini bir yana bırakıp, gayri resmi olarak ama en nüfuzlu dostuna – Mustafa Kemal'a – danıştığını söyleyerek üç öneride bulunmuştur:

- a- 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Paktı ve 18 Şubat 1926'da parafe edilen Türk-Fransız Antlaşmasının öngördüğü şekilde bir karşılıklı tarafsızlık antlaşmasının İngiltere ve Türkiye arasında da akdedilmesi,
- b- Brüksel Hattı'nın güneyindeki bütün toprakların, gerekirse üçlü bir antlaşma ile, kendi kendini tam olarak yönetebilen bir Irak Devleti'ne bırakılması,
- c- Irak petrolünden Türkiye'ye de hak tanınması.⁵⁹

Tevfik Rüşdü Bey, sonuç olarak Türkiye'nin toprak ihtirası taşımadığını, yalnızca güvenlik aradığını, bunun da genişçe bir toprak parçasının ilhakıyla yada başka yollardan sağlanabileceğini bildirdi.

Sir Ronald Lindsay, Ankara'dan gönderdiği 23 Nisan 1926 tarihli raporunda ise, Türk önerileri öncesinde görüşlerini beyan etmekte ve petrol konusunda taviz verilmediği takdirde, Türkiye'nin toprak talebi ve sınır güvencesi konusundaki isteklerini yeniden

⁵⁷ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.315

⁵⁸ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.316

⁵⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.191-192

canlandırabileceğini yazmaktadır.⁶⁰ Lindsay'e İngiliz Dışışleri Bakanı Chamberlain'in 24 Nisan'da verdiği cevapta, Türkiye'nin tutumundaki uzlaşmaya yönelik âni değişimin, İtalya'dan duyulan korkudan kaynaklanmış olabileceği belirtiliyordu. Mussolini'nin bu korkuyu giderici güvenceleri vermesi halinde, Türkiye'nin yeniden sertleşebileceği endişesine yer veriliyordu. Ayrıca, Chamberlain, hükûmetinin, Ankara ile uzlaşmaya varmak için elinden geleni yapacağını, petrol tavizi konusunda da Türklere Musul petrolünün kâr hissesinden bir pay vermeyi düşündüklerini beyân etmekteydi. İngiltere petrol konusundaki kesin tutumunu 4 Mayıs 1926'da İstanbul'a bildirmiştir. Türk Petrol Şirketi, petrol tavizine muhalifdir. Bundan dolayı Londra, hissenin Irak Hükûmeti'nin payından alınmasını kararlaştırmış; bu payın %10 olarak belirlendiği, gerektiğinde %15'e yükseltilebileceğini bildirmiştir. Bir başka alternatif de, petrol tavizinin yirmibeş yıl süre ile sınırlandırılmasıdır. Eğer böyle olursa, payın yüksek tutulması, belki de %25'e çıkartılması gerekecektir.⁶¹

Sir Ronald Lindsay'ın Ankara'dan gönderdiği 25 Mayıs 1926 tarihli raporda, toprak terki yerine Türkiye'ye 500.000 sterline kadar toplu bir ödeme teklifi sunduğunu bildirmektedir. Sir Ronald Lindsay bu sırada Türk maliyesinin çok güç durumda olduğunu belirtmekte ve bu teklife Türkiye'nin verdiği cevabı aktarmaktadır. Buna göre Türk Dışışleri Bakanı, meslektaşları ve Başbakan'a danıştıktan sonra, topluca vardıkları sonucun İngiltere'nin teklif ettiği miktarın yetersizliği üzerinde yoğunlaştığını bildirmektedir. Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin 1909 yılında Avusturya- Macaristan İmparatorluğu ile yapılan ve Osmanlı Devleti'nin Bosna- Hersek'ten vazgeçmesi karşılığında aldığı 2.200.000 sterlinden aşağı bir teklif kabul edemeyeceğini beyan ediyordu. Türk Dışışleri Bakanı, karşı bir teklif olarak Türkiye'nin Osmanlı borçları konusunda hak sahipleriyle anlaşmaya varılmasından sonra, bu anlaşmanın Türkiye'ye yükleyeceği ilk üç yılın ödemelerini İngiltere ile Irak'ın birlikte üstlenmelerini istedi. Tevfik Rüştü Bey Türkiye'nin en son 1.000.000 sterline razı olabileceğini ekledi.⁶²

Aynı konuda Sömürgeler Bakanlığı'ndan gelen 24 Mayıs 1926 tarihli bir yazıda Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Dobbs'un *"Eğer Türkiye'nin 500.000 sterlini yeterli görme ihtimali yoksa, Büyükelçi Lindsay'a 1.000.000 sterline kadar teklifte bulunabilme yetkisi tanınmasında ısrar ettiği"* bildiriliyordu. Sir Roland Lindsay ise Ankara'dan

⁶⁰ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.316

⁶¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.192

⁶² Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.317

gönderdiği 23 Mayıs 1926 tarihli yazıda 775.000 sterline kadar çıkabilme yetkisi istiyordu. Bu yazıya İngiliz Dışişlerinin 26 Mayıs 1926'da verdiği cevapta: *"İngiltere Hükümeti'nin gerektiği takdirde en fazla 775.000 sterline kadar çıkması için kendisini yetkili kıldığı"* bildiriliyordu.⁶³

Sir Roland Lindsay Ankara'dan yolladığı 28 Mayıs tarihli raporda da Tevfik Rüştü Bey ile 25 Mayıs'daki görüşmesinde Türk Dışişleri Bakanının 1.000.000 sterline ısrar ettiğini eğer bu kabul edilmezse miktarın 300.000 ya da 800.000 sterlin olmasının ehemmiyet kasbetmediğini, burada Türkiye'nin haysiyetinin söz konusu olduğunu ilave ettiğini bildirmektedir. Sir Roland Lindsay ayrıca, 27 Mayıs 1926'da, Türkiye'ye 25 yıl için Türk Petrol Şirketi'nden %10 hisse teklif ettiğini de belirtmekteydi.⁶⁴

30 Mayıs 1926'da ise Tevfik Rüştü Bey, 25 yıllık bir süre için % 10'luk bir payın kabul edildiğini İngiliz Büyükelçisi'ne resmen bildirdi. Nihayet, 3 Haziran 1926'da Tevfik Rüştü Bey ile Sir Roland Lindsay arasında geceyarısına kadar süren bir toplantıdan sonra, 500.000 sterlin üzerinde anlaşmaya varıldı.⁶⁵

2. Ankara Antlaşması (5 Haziran 1926) ve Sorunun Çözümü:

Neticede, 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara'da Türkiye, İngiltere ve Irak Hükümetleri arasında Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması adı altında imzalanan bir muahede ile, Musul Meselesi İngiltere lehine çözümlenmiş oluyordu. Bu antlaşmanın önemli maddeleri şunlardır:

Madde 1: Türk-Irak sınır, Milletler Cemiyeti'nin 29 Ekim 1924'de saptadığı Brüksel Hattı olacaktır. Bununla birlikte Brüksel Hattı; Tsuta ve Alamut'un güneyinde, bu iki yeri birbirine bağlayan yakın Irak topraklarından geçen kısmını Türkiye'ye bırakmak üzere değişmiştir.

Madde 3: Birinci maddede tanımlanan sınır hattını toprak üzerinde işaretlemek üzere bir sınır komisyonu kurulacaktır. Bu komisyon Türkiye Hükümeti'nce tayin edilecek iki ve Britanya ve Irak Hükümetleri tarafından ortaklaşa atanacak iki yetkili temsilci ile eğer kabul ederse, İsviçre uyruklu bir başkandan oluşacaktır. Komisyon, en kısa sürede ve en geç bu

⁶³ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.317

⁶⁴ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.193

⁶⁵ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.193

ederse, İsviçre uyruklu bir başkandan oluşacaktır. Komisyon, en kısa sürede ve en geç bu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden altı ay sonra toplanacaktır. Komisyonun kararları çoğunlukla alınacak ve buna tüm akidli yüksek tarafların uyması gerekecektir.

Sınır Hattını Çizme Komisyonu, her durumda işbu antlaşmadaki tanımları en yakın bir biçimde izlemeye çalışacaktır. Komisyonun giderleri Türkiye ve Irak arasında eşit olarak bölüşülecektir. İlgili devletler, komisyonun görevini yapabilmesi için gerekli yerleşme, işçi, gereçler (kazıklar, işaret taşları vb.) ile alâkalı tüm konularda gerek doğrudan doğruya gerekse yerel makamlar eliyle komisyona yardım etmeyi yükümlenirler.

Söz konusu devletler bundan başka, komisyonca kullanılacak nirengi noktalarına, sınır işaretlerine, kazık ve öbür işaretlere uymayı yükümlenirler.

Sınır işaretleri birinden diğeri görünebilecek şekilde konulacak ve üzerlerine numarası yazılacaktır. Bunların yerleri ile numaraları bir harita üzerinde gösterilecektir.

Sınırın belirlendiğini gösteren kesin tutanak ve ona ekli haritalar üçer nüsha halinde düzenlenecek ve bunlardan ikisi, sınırdaş devletlerin hükümetlerine, üçüncüsü ise, aslına uygun olduğu onaylanmış örneklerinin Lozan Antlaşması'nı imza eden devletlere sunulmak üzere, Fransız Cumhuriyeti Hükümeti'ne verilecektir.

Madde 4: Birinci madde uyarınca Irak'a bırakılan topraklardaki halkın uyrukluğu sorunu Lozan Antlaşması'nın 30, 31, 32 ve 34. maddelerinde öngörülen seçme haklarını Türkiye uyrukluğu için kullananların işbu haklarını tanıma konusunda serbestliğini saklı tutar.

Lozan Antlaşması'nın uyrukluk ile ilgili 30,31,32 ve 34. maddeleri şu hususları öngörüyordu:

Madde 30: İşbu antlaşma uyarınca Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş Türk uyrukları kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardır.

Madde 31: 18 yaşını geçmiş olup da 30. madde hükümleri uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyruklu kazanmış kişiler, işbu antlaşma yürürlüğe konulduğundan başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır.

Madde 32: İşbu antlaşma gereğince Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş ve bu topraklardaki halkın çoğunluğundan soy bakımından ayrı olan 18 yaşını geçmiş kişiler, bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak iki yıllık bir süre içinde, halkının çoğunluğu kendi soyundan olan devletlerden birinin uyrukluğunu, o devletin izni koşuluyla seçebilecektir.

Madde 34: İşbu antlaşma hükümleri gereğince Türkiye'den ayrılan bir yerin yerli halkından 18 yaşını geçmiş olan ve işbu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu sırada yabancı ülkelerde yerleşmiş bulunan Türk uyrukları, Türkiye'den ayrılan ülkeleri yöneten hükümetler ile kendilerinin yerleşmiş bulundukları ülkenin hükümetleri arasında yapılmasına gerek görülebilecek anlaşmalar saklı tutulmak üzere, soyları bakımından bu topraklar halkının çoğunluğuna ilintili olmaları ve o toprakları yöneten hükümet de buna izin vermesi koşuluyla asıl halkından bulundukları topraklarda yürürlükte olan uyrukluğunu edinmekte seçme hakkına sahiptir. Bu seçme hakkı işbu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak iki yıllık bir süre içerisinde kullanılır.

Madde 5: Akidli taraftan her biri birinci maddede belirtilen sınır hattının kesinliğini ve bozulmazlığını kabul ederek, bunu değiştirmeyi amaçlayan herhangi bir teşebbüse geçmekten sakınmayı yükümlenirler.

Madde 12: Taraflar birbirleri aleyhinde hiçbir propaganda örgütüne ve kuruluşuna izin vermeyecektir.

Madde 14: Her iki ülke arasında müşterek menfaat alanını genişletmek amacıyla Irak Hükümeti işbu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak 25 yıl süre ile aşağıda gösterilen gelirlerin % 10'unu Türk Hükümeti'ne ödeyecektir;

- a- 14 Mart 1925 tarihli imtiyaz sözleşmesinin 10. maddesi uyarınca Türk Petrol Şirketinden,

- b- Yukarda belirtilen imtiyaz sözleşmesinin 6. maddesi gereğince petrol ihraç edebilecek ortaklıklardan ya da kişilerden,
- c- Söz konusu imtiyaz sözleşmesinin 33. maddesine göre kurulabilecek yan ortaklıklardan.

Madde 15: Türkiye ile Irak; dost devletler arasında yerleşmiş yöntemler uyarınca, suçluların karşılıklı olarak iadesini öngören bir antlaşmayı imzalamak üzere vakit geçirmeksizin görüşmelere başlamayı kararlaştırmışlardır.

Madde 16: Irak Hükümeti; kendi topraklarında oturan kişilerden, bu antlaşmanın imzalanmasına kadar, Türkiye lehinde siyasi eylemlerde bulunmuş olanları hiçbir şekilde cezalandırma yoluna gitmeyecek ve bunlara en geniş manada bir genel af çıkaracaktır.⁶⁶

Aynı gün taraflar arasında teati edilen ve antlaşmanın bir parçası olarak kabul edilen notalarla, 14. maddeye bir ek hüküm getirilmiştir. Buna göre, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak 12 ay içinde, Türkiye Hükümeti 14. maddede öngörülen % 10 hissesini sermayeye çevirmek istediği takdirde, Irak Hükümeti'ne haber verecek, Irak da bu ihbardan sonraki 30 gün içerisinde, 14. maddenin yerini almak üzere Türkiye'ye 500.000 sterlin ödeyecektir. Sonuçta, Türk Hükümeti, 14. maddenin yerini almak üzere ortaya atılan bu görüşü benimsemiştir.⁶⁷

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız maddelerden de anlaşılacağı üzere Musul Meselesi, büyük ölçüde İngiltere'nin lehine çözümlenmiştir. Antlaşma, Türk-Irak sınırı konusunda, Türkiye'ye bazı ufak tavizler vermek dışında, Milletler Cemiyeti'nin kabul ettiği Brüksel Hattı'nı kesin sınır olarak tanımış; tarafların bu sınırı değiştirmeye yönelik her türlü faaliyetlerden kaçınmalarını öngören madde ile de, Türkiye'nin ileriki tarihlerde sınır ötesi bir harekette bulunabilme ihtimali kesin surette ortadan kaldırılmıştır.

Bundan başka, Türkiye'nin 25 yıl süre ile Musul petrollerinden %10 nisbetinde hisse almasını öngören madde ise, antlaşmaya eklenen notalarla önemini tamamen yitiriyordu. Zira İngiltere, Türkiye'ye bu hissesinden vazgeçmesi karşılığında 500.000 sterlin gibi komik bir rakamı kabul ettirmişti. Böylece Türkiye, petrol rezervi açısından zenginliği tartışmasız olan

⁶⁶ İsmail Soysal, a.g.e., s.307-319

⁶⁷ İsmail Soysal, a.g.e., s.307

önemli bir gelir kaynağını kaybettiği gibi, yüzyıllardır Türk hakimiyetinde kalmış ve Misâk-ı Milli'de Türkiye toprakları içerisinde mütalâa edilmiş bir toprak parçasıyla olan irtibatının koparılmasında kullanılabilecek önemli bir iktisadi aracı da yitirmiş oluyordu. Tabi ki Türkiye'nin bu seçeneği kabulünde içinde bulunduğu mali ve ekonomik sıkıntının; Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin bıraktığı borçları ödeme gerekliliğinin de etkisi büyüktür.

Ayrıca, antlaşmada Musul Türkleri için azınlık hakları da elde edilememişti. Bu konuda Türkiye'nin yeterince ısrarlı davranmamasında, İngiltere'nin, Lozan'da kabul ettiremediği Türkiye'deki Kürtlere azınlık statüsünün verilmesi iddiasını, tekrar masa başına getirilmesinden çekinilmesinin etkisi olmuştur. Nitekim Tevfik Rüştü Bey'in, İngiliz Büyükelçisi Lindsay'dan antlaşmada Milletler Cemiyetine atıfta bulunulmamasını istemesinde, Cemiyet'in Türkiye'deki Kürtler konusundaki görüşünün tekrar gündeme getirilebileceği endişesinin rolü büyüktür.⁶⁸ Gerçekten de, Ankara Antlaşması'nda Brüksel Hattı dışında Milletler Cemiyeti'nin aldığı hiçbir karara atıfta bulunulmamakta ve Türkiye'nin bu cemiyet için herhangi bir taahhüdüne rastlanmamaktadır.

Antlaşma imzalandıktan sonra, onaylanmak üzere 7 Haziran 1926'da TBMM'ne getirildi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in takdiminden sonra söz alan İstanbul Milletvekili Kâzım Karabekir Paşa, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış gâilelerden dolayı bugüne kadar muhalefetlerini asgeride tuttuklarını belirtip, *"... meselenin söz konusu antlaşmada aldığı çözüm şekline karşı duyduğumuz teessürleri bu kürsüden ifade etmekten başka yapılacak bir şey kalmamıştır"* diyerek kısa bir açıklamada bulundu. Tevfik Rüştü Bey ise cevaben şunları söylüyordu:

"Şark-ı Karîb'de başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti en esaslı mihver-i siyâseti milel-i mütameddine arasında bir unsur-ı ihtizâm ve terakki olarak çalışmak olduğundan cihanın ve Şark-ı Karîb'in sulh ve huzuru ve Irak'ın istiklâl ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile münâsebetimizi normal bir hale getirmek için yegâne muallak kalan bu arazi meselesinde fedâkarlıklara katlandık".⁶⁹

⁶⁸ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.318

⁶⁹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919-1938) Ankara 1981, c.II, s.132-134

Dışişleri Bakanı konuşmasının devamında şunları belirtiyordu: “ *Memleketimiz gayet nazik bir durumdaydı. Dokuz yıldır kesintisiz devam eden bir savaş devrinden çıkmıştı. Musul hakkındaki kararı tanımamak bizi ister istemez yeni bir savaşa sürükleyecekti, buna takâtımız yoktu. Faşist İtalya aleyhimize yürümeye hazırды. Atatürk ve Hükümeti bunu çok iyi biliyordu. Bunun içindir ki, bağrımıza taş basarak Musul’u bırakmaya razı olduk*”.⁷⁰

Sonuçta bu antlaşma, Türkiye’de üzüntüyle karşılanmakta birlikte, mantığın, hâl ve gereklerin zorunlu bir sonucu olarak kabul edilmiş, bundan Cumhuriyet Hükümeti’nin değil, İmparatorluk yönetiminin sorumlu olduğu düşünülmüştür. Türkiye, barış ve gelişme içinde dahili işleriyle uğraşmak zorunda olduğu için, yeni bir maceraya sürüklenmek istememiştir. Zira bu antlaşma, Türkiye’nin güneydoğu sınırına kesin biçimini vermiş, Misâk-ı Milli’den feragat etmek pahasına da olsa, Türkiye’nin İngiltere ile son büyük anlaşmazlığını ortadan kaldırmış ve Türk-İngiliz ilişkilerinde sıcak bir yakınlaşma döneminin başlamasına vesile olmuştur.

Türkiye’nin İngiltere ile yakınlaşmaya yönelmesi Sovyetler Birliği nazarında hiç de olumlu karşılanmamıştır. Moskova’daki İngiliz Büyükelçiliği’nden Londra’ya gönderilen 18 Haziran 1926 tarihli bir raporda, Moskova basınının Türk-İngiliz-İrak Antlaşması hakkında genellikle, emperyalistlerin silahlı istilâ tehdidi altında, iktisâdi bunalım altında bulunan Türkiye’ye bu antlaşmayı kabul ettirdikleri biçiminde yorumlar yapıldığı bildirilmekteydi. İzvestia Gazetesi’nde İransky imzasıyla çıkan bir yazıda:

- a- Lord Curzon’un söylediği gibi Fırat, Hindistan’ın batı sınırır; Musul ise Mezopotamya’dan İran’a ve Karadeniz’le birlikte Hazar Denizi’ne giden yollara hakimdir.
- b- Musul, Kürt nüfusuyla İran ve Türkiye’ye karşı bir silah olarak kullanılabilecektir.
- c- İngiltere’nin Musul üzerinde Mezopotamya ve Arap yarımadasındaki Araplar üzerindeki denetimi kolaylaşacaktır.
- d- Petrol ise İngiltere’nin bu antlaşmadan elde ettiği en büyük kazançlardan biridir, denilmekte ve Türkiye’nin bu antlaşmayı imzalamasının tek nedeninin rahat bir nefes alma ihtiyacı olduğuna temas edilmekteydi.⁷¹ Aynı raporda, Pravda Gazetesi’nden Irandust imzasıyla çıkan bir yazıya da işaret edilmekteydi. Bu yazıda, antlaşmada Milletler

⁷⁰ Aptülâhat Akşin, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Kısım II, İstanbul 1966, s.9

⁷¹ Ömer Kürkcüoğlu, a.g.e., s.321-322

Cemiyeti'ne atıfta bulunulmaması üzerinde durulmakta ve Türkiye'nin gerçekteki hareket serbestliğini Milletler Cemiyeti'ne girmeyerek koruduğu görüşüne yer verilmekteydi. Yazıda, ayrıca antlaşmanın gerçek Kemalist grubun eseri olmadığı, çünkü Mustafa Kemal'in Türkiye'nin taviz vermesine karşı olduğu tezi savunulmaktaydı.

Sovyet basınındaki bu nevi yorumların hiç değilse bir kısmının doğru olduğu düşünülebilir. Zira İngiliz kamuoyunda da Misâk-ı Milli'nin bu son meselesinde, Türkiye'nin askeri harekâta girişmede uygun bir zamanı kolladığı görüşü hakimdi.

SONUÇ

Avrupa'nın güçlü devletleri tarafından XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, dağılmaya yüz tutan Osmanlı Devleti için geliştirilen ve uluslararası konjonktüre göre, yüzyılın ilk yarısında İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma, ikinci yarısında ise, İmparatorluğu bölme ve çeşitli nüfuz bölgelerine ayırma politikası, beraberinde Musul Meselesini de getirmiştir. Şark Meselesi politikasının bir sonucu olarak, yüzyılın sonlarında Orta-Doğu'da İngiltere ile Almanya arasında başlayan ticari, ekonomik ve siyasi rekabetin kuşkusuz en büyük sebeplerinden biri Musul ve havalisinde bulunan zengin petrol kaynaklarıydı. Başta Almanya ve İngiltere olmak üzere, Amerika, Fransa gibi devletlerin, Orta-Doğu'da petrol arama ve işletme imtiyazı elde edebilmek için Osmanlı Devletini zorladıkları bir sırada, 1914'te Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Birinci Dünya Savaşının önemli nedenlerinden biri de, Avrupa'nın güçlü ülkelerinin Orta-Doğu ve Musul petrollerine sahip olma tasarıları idi.

Savaşın çıkışıyla birlikte, Musul petrolleri konusunda Osmanlı Devleti ile yapılan ve yapılmak üzere olan imtiyaz antlaşmaları rafa kaldırılmıştır. Ancak bu dönemde İtilâf Devletleri arasında Şark Meselesini kökünden halletmek üzere çeşitli gizli antlaşmalar yapıldı. Bu antlaşmalar içinde İngiltere ile Fransa arasında 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması, doğrudan doğruya Musul ve havalisini ilgilendiriyordu. Antlaşmayla Musul kenti ve kuzeyi Fransa'ya bırakılıyor; Musul'un güneyinde bulunan Kerkük ve civarı ise İngiltere'de kalıyordu. 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra antlaşma koşullarına aykırı olarak İngilizler Musul'u Türklerden alarak bu kayıplarını fiilen telâfi etmişlerdir. Askeri bir hareket sonucu İngilizlerin eline geçen Musul; Fransızların San Remo Konferansında ve diğer müttefiklerin ise Sevr Barış Antlaşması'nda bu durumu kabullenmeleriyle resmen İngiltere'nin olmuştur.

Bu sırada, Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Milli Kurtuluş hareketi başlamış; 1919'da Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile hareketin fikri ve fiili temelleri atılmıştır. 28 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin kabul ettiği Misâk-ı Milli, 23 Nisan 1920'de kurulan TBMM'nin de esas politikasını oluşturmuştur. Misâk-ı Milli'nin ilk maddesi, Musul ve havalisinin Türkiye sınırları içinde olduğu esasını kabul etmiştir. TBMM Hükümeti, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Hükümeti'ne dikte ettirilen

Sevr Antlaşması'nı da tanımadığını belirterek, zafere ulaşınca kadar mücadele edileceğini ve Misâk-ı Milli'den hiçbir surette taviz verilmeyeceğini bütün dünyaya bildirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasından sonra, Türkiye ile İtilâf Devletleri arasında 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmış; bunu 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması takip etmiştir. Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye'nin baş temsilcisi İsmet Paşa ile İngiltere'nin baş temsilcisi Lord Curzon arasında, Musul Meselesi konusunda şiddetli tartışmalar geçmiştir. İsmet Paşa burada, Misâk-ı Milli sınırları içerisinde bulunan Musul Vilayeti'nin ırkı, tarihi, coğrafi, iktisadi ve stratejik nedenlerden dolayı Türkiye'ye verilmesi gerektiğini belirtmiş, Lord Curzon ise bu iddiaları tamamen reddederek Musul'un, kuzeyde bulunan Türkiye'den çok, güneyde bulunan Irak'a bağlı olduğu tezini savunmuştur. Neticede, görüşmeler sonucunda uzlaşma sağlanamaması nedeniyle Musul Meselesi'nin çözümü, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra dokuz ay içerisinde yapılacak ikili görüşmelerle çözümlenmesi ikili bir konferansa bırakılmış ve eğer burada da anlaşma sağlanamazsa, sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi karara bağlanmıştır.

Lozan Barış Antlaşması'nın ön gördüğü biçimde, İngiltere ve Türkiye temsilcileri 19 Mayıs 1924'de İstanbul'da toplanan Haliç Konferansı'nda bir araya gelmiştir. Ancak İngilizlerin, görüşmelerin hemen başında Musul Vilayeti'nden başka, Nasturi Hristiyanları için Hakkari Vilayeti'ni de istemeleri, Konferansın herhangi bir uzlaşma sağlanamadan dağılmasına sebep olmuştur. Bundan sonra sıra, İngilizlerin Lozan Konferansı'ndan beri sorunu çözecek yegane unsur olarak gördükleri Milletler Cemiyeti safhasına gelmiştir.

Milletler Cemiyeti'nde sorunun görüşülmesine 20 Eylül 1924'de başlanmıştır. Görüşmelerde İngilizler, Musul petrollerinin önemini olabildiğince azaltarak, sorunun sadece Türk-Irak sınırının çizilmesinden ibaret olduğunu belirtiyordu. Türkiye ise Lozan Konferansı'ndan beri ortaya attığı iddiaları tekrarlıyor ve meselenin yalnızca sınır çizgisinden ibaret olmadığını vurguluyordu. Görüşmeler devam ederken, Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul Meselesini inceleyerek bir komisyonun kurulmasını kararlaştırdı. Belçikalı, İsveçli ve Macar delegelerden oluşan Üçlü Komisyon, 13 Kasım 1924'te başladığı çalışmalarını, 16 Temmuz 1925'te tamamlayarak, Musul meselesi konusunda hazırladığı raporu Milletler Cemiyeti'ne sunmuştur. Rapora göre, daha önce tesbit edilmiş olan Bürüksel Hattı iki ülke arasında sınır olarak kabul ediliyor, dolayısıyla Musul, İngiliz mandası altında bulunan Irak'a

bırakılıyordu. Türkiye'nin bu rapora tepkisi çok sert oldu. Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Üçlü Komisyon tarafından hazırlanan raporun hiçbir bağlayıcılığının olmadığını ve Türkiye'nin Musul üzerindeki egemenlik haklarının olduğu gibi muhafaza edildiğini bildirdi. Bunun üzerine Milletler Cemiyeti Meclisi, Üçlü Komisyon raporuna bağlı olarak Milletler Cemiyeti Meclisi'nin alacağı kararın bağlayıcı olup olmadığı konusunda Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na danışmaya karar verdi. Türkiye'nin katılmadığı görüşmeler sonucunda Divan, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin oy birliği ile vermek zorunda olduğu kararın, her iki taraf için bağlayıcı olduğunu bildirdi. Neticede Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık 1925'de, Üçlü Komisyonun raporunu benimseyerek Musul'u Irak'a bırakan kararı kabul etmiştir.

Milletler Cemiyeti'nin aldığı bu karara Türkiye yine büyük bir tepki gösterdiyse de, gerek dış (Türkiye'nin politik yalnızlığı, Batı'nın petrole sahip olma hırsı), gerekse iç etkenler (yapısal değişim gereği, Kürtçü Şeyh Sait İsyanı) nedeniyle bu tutumunu yumuşatmak zorunda kalmış, İngiltere ve Irak Hükümeti ile 5 Haziran 1926'da, Musul'u Irak'a dolayısıyla İngiltere'ye bırakan Ankara Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Antlaşmada ön görülen, Türkiye'nin Musul Petrollerinden 25 yıl süre ile %10 nisbetinde hisse alması esası ise, Türkiye'nin bu hissesinden 500.000 sterlin karşılığında vazgeçmesi sonucunda hükümsüz kalmıştır.

Türkiye'nin uluslararası platformda ne denli yalnız olduğu, Musul Meselesinin Milletler Cemiyeti'ndeki görüşmeler sırasında çok açık bir surette ortaya çıkmıştır. Zira Türkiye her ne kadar İstiklâl Savaşı'nı kazanmış ve Lozan Barış Antlaşması ile bağımsız bir devlet olduğunu ispat etmiş ise de, arkasında sorunlar bırakan bir İmparatorluğun mirasını devralmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun temel unsurundan oluşan ve 29 Ekim 1923'de Cumhuriyetini resmen ilan eden yeni Türk Devleti'nin, devraldığı bu ağır mirası düzene koyabilmesi için hiç kuşkusuz zamana ihtiyacı vardı.

Bunun dışında Türkiye Cumhuriyeti'ni, rejim değişikliğinden kaynaklanan reformist hareketlere girişilmesi ve yeniden yapılanma gereği gibi sorunlar da bekliyordu. Musul Meselesinin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesinin kabulü önemli bir politik hataydı. Her vesileyle yalnız bırakılmaya çalışılan yeni bir devletin Milletler Cemiyeti gibi arasında İngiltere'nin de bulunduğu, Birinci Dünya Savaşını galip bitirmiş devletler tarafından kurulmuş bir örgütte de yalnız bırakılması kaçınılmaz bir sonuçtur. İngiltere'nin bu cemiyetin

en etkin üyesi olmasına karşılık Türkiye o tarihte henüz Milletler Cemiyeti'ne üye dahi değildi.

Musul, Arap yarımadası ve Doğu Akdeniz ülkelerini Ortadoğu ve Uzakdoğu'ya bağlayan yolların üzerinde yer alması nedeniyle, Mezopotamya Basra Körfezi yoluyla da güneye hatta Hindistan'a yöneltilecek bir askeri hareketin başlangıç noktası oluşturmaktadır. Böyle bir hareketi yapacak ordunun, stratejik hareket için geniş bir ikmal üssü ve emniyet sahası olan Mezopotamya'yı ele geçirmesi gerekir. Mezopotamya, tarih boyunca Ortadoğu'yu besleyen tahıl ambarlarından biri olmuştur. Keza, Avrupa tekstil sanayiinin ihtiyaç duyduğu pamuk üretimine elverişli topraklara da sahiptir. Yirminci yüzyılda önem kazanan petrol ise, Musul'u önemli kılan bir diğer zenginlik idi.

Bölgenin sahip olduğu bu özellikler, İngiltere'nin ısrarlı, uzlaşmaz ve baskıcı tutumuna neden olmuştur. İngiltere'nin ortaya koyduğu bu tavrın bir diğer sebebi de, 1926'lı yıllarda hâlâ Türk ulusuna karşı hasmane tavrını sürdürmesinden kaynaklanmaktadır.

Türkiye Musul Meselesi ile uğraşırken aynı zamanda bir değişim geçirmekteydi. Bu değişimin yönü ise "Batı" olarak tespit edilmiş ve "Batılılaşma" amacıyla bir seri inkılâp hareketi gerçekleştirilmeye başlanmıştır. İngiltere ise, Türkiye'nin yönelmiş olduğu batıda güçlü bir simge olarak görünmekteydi. Dolayısıyla, Türkiye'nin batı ile artık uzlaşması ve özellikle İngiltere ile meselelerini çözmesi gerekiyordu.

Berlin-Bağdat Demiryolu'nun yapımını üstlenen Almanların ağırlıkla temsil edildiği Anadolu Demiryolu Şirketi daha 1888'de, sahibi olduğu imtiyazla, demiryolu hattının geçtiği topraklarda bulunabilecek hammadde kaynaklarını çıkartma ve işletme hakkını Osmanlı Devleti'nden almıştı. Musul'da petrol varlığının anlaşılması ve Almanlar'ın elde ettiği imtiyaz, İngilizleri de harekete geçirmiştir. 19 ncu yüzyılın başları, güçlü Avrupa devletlerinin gözlerini Ortadoğu'ya diktiği ve bu amaçla kıyasıya bir güç yarışına girdikleri dönemdir. Bu güç yarışı, Osmanlı Devletinin bir süre ortak bir cepheyle karşı karşıya kalmasını engellemiştir.

19 ncu yüzyılın başlarına kadar Rusya karşısında İngiltere desteğini sağlayan Osmanlı Devleti bu tarihten sonra İngiltere'nin de Osmanlı Devletinin güvenliğini tehdit etmesi sonucu

politik yönünü Almanya'ya çevirmiştir. Bağdat Demiryolu projesinin gerçekleştirilmesi, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde artan nüfuzunun önemli sonuçlarından biri olmuştur.

İngiltere'nin Orta Doğu politikasının esasları hem doğal kaynaklarıyla ekonomik, hem de doğu'yla ulaşım bağlantısı yönünden stratejik önem taşıyan sömürgesi Hindistan'ı güvenlik içinde tutmaktır. Osmanlı Devleti ise Hindistan'a uzanan kara ve deniz yollarının üzerinde bulunduğu için Londra, başta Rusya ve Fransa olmak üzere bu bölgeye 19 ncu yüzyılda herhangi bir başka devletin sarkmasını önlemiş ve giderek zayıflayan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü yabancı saldırılara karşı korumasına destek olmuştur. Rusya'ya karşı güçlü bir set olarak gördüğü Osmanlı Devletini 17 nci ve 18 nci yüzyıllarda kollayan İngiltere, 19 ncu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devletinin parçalanmasını kaçınılmaz gördüğünden, bu parçalanmadan en fazla pay kapma politikası gütmeye başlamıştır.

“Böl ve hükmet” politikası güden İngiltere, bölgedeki Kürt nüfusu kullanarak yeni bir güç elde etme çabası içine de girmiştir. Kürtleri, Türklere, Araplara hatta gerekirse İran'lılara karşı kullanabilmeyi planlamıştır. Özellikle Musul'da ki petrol bölgesinde Kürt unsurunun bulunması, Kürtlerin İngiltere açısından değerini arttırmakta idi. Avrupa Devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşmak için uyguladıkları en etkili politika, azınlıkların kışkırtılması ya da yeni azınlıklar yaratılması olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonunda Anadolu'ya sıkışıp kalmış olan Osmanlı Devletini daha ufak parçalara ayırmak için ilk önce Ermenilere el atmışlar, Doğu Anadolu'da kendi politikalarına uygun bir Ermeni Devleti kurma çabası içine girmişlerdir. Ardından Kürt Teali Cemiyeti vasıtasıyla bir Kürt Devleti kurma çabasına girerler. İngiltere'nin Osmanlı Devletini parçalamakla elde edeceği en önemli fayda Hindistan yolunu garanti altına alacak şekilde Doğu Akdeniz'de söz sahibi olmaktır. Bu maksadı gerçekleştirmek için de Ortadoğu'daki etnik grupların Osmanlı Devletine karşı ayaklandırılmalarına özel önem vermekte idi. İşte Şeyh Sait isyanı olarak bilinen ve Türkiye'nin Musul meselesi üzerinde yoğunlaştığı bir döneme rastlayan Kürt isyanı da, bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Şubat 1925 tarihinde meydana gelen Şeyh Sait İsyanı Musul'un kaybedilmesine zemin hazırlayan olaylardan biridir. İsyan, Türkiye'nin Musul'daki iddiasını zayıflatmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren İngiltere'nin bölgedeki Kürtleri desteklediği bilinmekle beraber, ayaklanmada İngiltere'nin rolünü kesin olarak ortaya koyan bir belgeye rastlanmamıştır. İngilizler Şeyh Sait İsyanı'ndan istifade etmiş ve politik bazı yararlar sağlamışlardır. İsyan ile

birlikte, Türk-Kürt ayrılığı ortaya çıkmış ve çoğunluğu Kürtlerden oluşan Musul'un Türkiye'ye verilmesi tezi zaafa uğratılmıştır.

Musul sorunu Türk dış politikasında gündemi işgal ederken Türkiye içerde de köklü değişiklikler geçirmekte idi. Osmanlı Devlet sisteminin son kurumu olan halifeliğin kaldırılması ve ard arda gelen devrimler, içerde ve dışarda tepkilere neden oluyordu.

Bu sebeple Türk Hükümeti, Milletler Cemiyeti Meselesinin vermiş olduğu kararı esas olarak kabul ederek İngiltere ve Irak'la görüşmelere başlamış, bu görüşmeler sonunda 5 Haziran 1926'da imzalanan anlaşma ile Musul sorunu çözümlenmiştir.

Anadolu'da emperyalizme karşı verilen milli mücadelenin bir benzeri de Musul bölgesinde yaşıyan kendilerini Ankara'ya yakın hissedin yöre halkı tarafından İngilizlere karşı verilmiştir. Musul meselesi aslında “Şark Meselesi” nin bir devamı olarak kendini göstermektedir. Musul'da başlıyan bağımsızlık mücadelesi, içinde bulunulan tüm olumsuz şartlara rağmen, Ankara hükümeti tarafından desteklenmiştir.

Anadolu topraklarının düşman işgalinden kurtarılması sonrasında Türkiye, Musul'u kurtarmak amacıyla bir askeri hareketin hazırlıklarına girmiştir. Ancak, Lozan'da görüşmelerin kesilme tehlikesinin belirmesi ve savaşın yeniden başlama ihtimalinin ortaya çıkması üzerine planlanan askeri hareket gerçekleştirilememiştir.

Bu incelemele bizi sonuç olarak “Musul Meselesinin” İngiliz sömürgeciliğinin belirgin örneklerinden biri olduğu düşüncesine ulaştırmıştır. Osmanlı Devletini paylaşmak isteyen Avrupalıların çok yönlü planlarını uzun yıllar önce yaptıkları ve uygun olduğunu düşündükleri ilk fırsatta eyleme geçtikleri açıkça görülmektedir. Amacına ulaşmak için her yolu deniyen İngiltere, Musul'un Misak-ı Milli sınırları dışında kalması için yoğun çaba sarf etmiş, gelecek yıllara damgasını vuracak petrol bölgesini ele geçirmek için Kürt kimliğini de kullanmıştır. Halen bu bölgede devam eden bunalımın ilk adımları da bu olaylarla atılmıştır. ABD bütün bu olaylar olurken elbette seyirci kalmamıştır. Günümüz dünyasının politik lideri konumundaki Amerika bölgenin önemini farketmiş ve İngiltere ile yoğun pazarlıklara girmiştir. İngiltere ise kendisine yeni bir ortak istememiş, özellikle bölge petrollerinden pay alacak Amerika'nın, çıkarlarını korumak için donanmasını da geliştirmek zorunda kalacak

olması, açık denizlerdeki İngiliz üstünlüğünü ABD'ye kaptırma ihtimalini de beraberinde getireceğinden, İngiltere ABD'yi bu meseleden uzak tutma gayreti içerisinde olmuştur.

Musul ve etrafındaki petrol bölgelerinin Türkiye'nin elinden alınması görüldüğü gibi uzun vadeli ince hesapların ve uluslararası senaryoların bir sonucudur. Bölge sınırlarında son senelerde yoğun bir güvenlik sorunu yaşayan Türkiye'nin bu sıkıntısının bir sebebi de Misak-ı Milli sınırları içindeki Musul'un sınırlarımızın dışında kalmış olmasıdır. Musul sorunundan çıkan en önemli sonuçlardan birisi de, iç isyanlar ve bu isyanlarda etnik unsurların kullanıldığı hususudur. 20 nci yüzyıl başlarında İngiltere'nin bölgede oynadığı rolü artık başka devletler yüklenmiştir ancak oyun hala aynıdır.

Musul ve çevresi ilerde ortaya yeni krizlerin çıkmasına neden olabilecek çok yönlü, zengin potansiyele sahip bir bölgedir. Bu nedenle bölgeyle ilgili çok yönlü siyasaların oluşturulması zorunludur. Bu da duygusal söylemlerden uzaklaşmayı, siyasalara temel oluşturacak kapsamlı düzeyde bilimsel politikalar üretilerek, çeşitli senaryoların geliştirilmesini ve bu doğrultuda geleceğe yönelik kısa orta ve uzun dönemli stratejilerin belirlenmesini gerektirmektedir. Şimdiye kadar hep savunmada kalmış ve bırakılmış olan Türk dış politikasının orta ve uzun vadede artık hücumla yönelik gerçekçi senaryoları şimdiden üretmeye başlaması ülkemizin ve bulunduğu bölgenin menfaatine olacaktır düşüncesindeyim. Yöneten bir Türk dış politikasının yönetilenin yerini almasıyla birlikte, günümüzdeki Kürt, Ermeni, Rum, Batı Trakya, Azeri ve Türkmen sorunlarının hallinde Türkiye bölgesel başarılar kazanacak ve bölge barışında mesafe alınacaktır. Zira Şark Meselesi Yugoslavya'dan Kudüs'e, Batı Trakya'dan Kıbrıs'a Erivan'a ve Bağdat'a kadar çok geniş bir coğrafyada halen gündemdedir.

BİBLİYOGRAFYA

AYDIN, Ayhan, **Musul Meselesi 1900-1926**, İstanbul 1995

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, c.I, İşbankası Yayınları
———, **Siyasi Tarih 1789-1960**, Ankara 1970

ATEŞ, Toktamış, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul 1982
———, **Ulusal Kurtuluş Savaşında Türk Dış Politikası, Türk Dış Politikasında Sorunlar**, İstanbul 1989

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, c.I., c.II., c.III., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1981

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam (1919-1922)**, c.II, İstanbul 1971

AKARSLAN, Mediha, **Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk**, İstanbul 1995

AKŞİN, Aptülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, 2. Kısım, Ankara 1966

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, İstanbul 1938

BELEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, Ankara 1964
———, **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, İstanbul 1973

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 14, 36

BIYIKOĞLU, Tevfik, **Mondros Mütareke Antlaşması**, VI. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1967

CEMAL, Behçet, **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul 1955

CEBESÖY, Ali Fuat, **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, I. Kısım, İstanbul 1957

CEMİL, Mehmet, **Lozan**, c.I, İstanbul 1933

ÇANDAROĞLU, Gülçin, **Türk Dünyasında Irak Türkleri**, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Yayınları, No:3, İstanbul 1971

ÇAY, Abdülhaluk, **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, Ankara 1985

———, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara 1993

DEMİR, Bülent, **Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devleti'nde Kuveyt Sorunu**, İstanbul 1995

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, c.1, Ankara 1963

EROĞLU, Hamza, **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul 1982

FEVZİOĞLU, Turan, **Atatürk'ün Dış Politikasının Özellik, İlke ve Amaçları**, Atatürk Türkiye'sinde Dış Politika Sempozyumu, İstanbul 1984

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, c.1, Ankara 1962

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, **İran-Irak Cephesi 1914-1918**, Ankara 1974

-----, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, c.III

-----, **Türk İstiklâl Harbi**, c.IV

-----, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı**, c.II, Ankara 1993

-----, **Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler**, 1981

GOTTHARD, Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, 1971

GÖYÜNÇ, Nejat, **Atatürk ve Milli Mücadele**, Konya 1987

GÖNLÜBOL, Mehmet-SAR, Cem, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1982

-----, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938**, İstanbul 1963

GÖNLÜBOL, Mehmet, **Uluslararası Politika, İlkeler, Kurumlar, Kurumlar**, Ankara 1979

GÖK, Mehmet, **Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikasının İç ve Dış Kaynakları**, Atatürk Türkiye'sinde Dış Politika Sempozyumu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984

GÜLOĞLU, Mehmet, **Türkiye Cumhuriyeti**

GÜREL, Şükrü S., **Ortadoğu Petrolünün Uluslar arası Politikadaki Yeri**, Ankara 1977

GÜRÜN, Kâmuran, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Ankara 1986

Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş**, (M.Taylan Sorgun) İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1972

İNAN, Kâmuran, **Dış Politika**, İstanbul 1993

KARABEKİR, Kazım, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1960

KARAL, Enver Ziya, **"Birinci Cihan Harbinden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye'nin Siyasi Olayları"**, Yeni Türkiye İstanbul 1959

-----, **Osmanlı Tarihi**, c.V, c.VIII, Ankara 1983

KANSU, M. Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, c.I, 1966

KARPAT, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul 1967

KAYMAZ, Nejat, **Misâk-ı Milli Üzerine Tartışmalar**, VII. Türk Tarih Kongresi, c.III, T.T.K. Yayınları, Ankara 1983

KENT, Marian, **Oil and Empire; British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**, Londra 1926

KİLİ, Suna, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul 1980

KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1971

KONİ, Hasan, **Türk Dış Politikası**, Ankara 1980, A.İ.T.İ.A. Ders Notları
-----, **Atatürk'ün Dış Politikayla İlgili Görüşleri**, Etibank Bülteni

KURAN, Ercüment, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçilerinin Kuruluşu ve İlk Elçinin Siyasi Faaliyetleri 1773-1821**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968

KURAT, Y. Tegin, **Bir İmparatorluğun Son Nefesi Mondros**, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul 1978

KÜRKCÜOĞLU, Ömer, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Harekatı**, Ankara 1982
-----, **Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926**, Ankara 1978

La Question de Mossoul de la Signature du Traité d'armistice de Moudros, İstanbul 1925

LEVİS Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Metin Kırıtlı, Ankara 1984

MARLOWE John, **Late Victorian: The Life of Sir A. Talbot Wilson**, Londra 1967

MERAY Seha L., **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977
-----, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Ankara 1969

MELEK, Kemal, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu 1890-1926**, İstanbul 1983

MUMCU, Ahmet, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara 1986

MUMCU, Uğur, **Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925**, İstanbul 1994

Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993

NEVAKİVİ, Jukka, **France and the Arab Middle East 1914-1920**, Londra 1969

ÖKE, Mim Kemal, **Musul Meselesi Kronolojisi**, İstanbul 1987

———, **Ermeni Meselesi**, Ankara 1992

———, **Kerkük Musul Dosyası**, İstanbul 1991

———, **Belgelerle Türk –İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Ankara 1992

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, c.I, İstanbul 1980

———, **Harp Hatıralarım C.V: İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri**, Ankara 1951

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih; Birinci Dünya Savaşının Sonundan 1980'e Kadar**, Ankara 1989

SAATÇİ Suphi, **Tarihi Gelişim İçinde İrat'ta Türk Varlığı**, İstanbul 1996

SCHWADRAN, Benjamin, **The Middle East, Oil and the Great Powers**, Jarusalem, 1974

SONYEL, Selâhi R., **Kurtuluş Savaşı Günlerimizde Doğu Siyasetimiz**, Ankara 1977

———, **1919 İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet**, Türk Kültürü Dergisi 1969

———, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Türk Dış Politikası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945**, c.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983

SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali, **Hariciye Hizmetinde 30 Sene 1892-1922**, 1955

ŞİMŞİR, Bilal N., **Malta Sürgünleri**, İstanbul 1976

———, **Atatürk İle Yazışmalar I, 1920-1923**, Ankara 1981

———, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu 1924-1938**, Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1975

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c.I, Ankara 1973

T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Cumhuriyetimizin İlk On Yılı ve Balkan Paktı 1923-1934**, Ankara 1973

Türkiye Büyük Millet Meclisi; Zabıt Cerideleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi; Gizli Zabıt Cerideleri

Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, **Nutuk**, c.I-II-III, İstanbul 1981

TOYNBE, Arnold J., **Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1995

———, **1978 Kıbrıs Sorunu Ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)**
2. Baskı, İstanbul 1998

ÜÇÖK, Coşkun, **Siyasi Tarih 1787-1960**, Ankara 1980

ÜLMAN, Haluk A., **Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler**, Ankara 1968

WILSON, A., **Mesopotomia 1917-1920: A Clash of Loyalties (A Perbonel Historicial Record)**, Oxford 1931

YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c.I, 1970

YAKUBOĞLU, Enver, **Irak Türkleri**, İstanbul 1976

YILMAZ, Durmuş, **Misâk-ı Milli'ye Göre Musul**, Konya 1995

EK-1**MONDROS MÜTAREKESİ'NİN HÜKÜMLERİ**

- 1- Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçiş sağlanması, Çanakkale ve İstanbul Boğazları kalelerinin İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmesi.
- 2- Türk sularında tüm mayın tarlalarının, torpido kovanlarının ve başkaca engellerin yerlerinin gösterilmesi ve bunların taranması yada kaldırılması için istenebilecek yardımın yapılması.
- 3- Karadeniz'deki mayınlara ilişkin eldeki tüm bilgilerin verilmesi.
- 4- İtilâf Devletleri'nin savaş tutsakları ile gözaltındaki yada tutsak Ermenilerin tümünün İstanbul'da toplanarak hiçbir koşula bağlı olmaksızın İtilâf Devletlerine teslim edilmesi.
- 5- Sınırların denetlenmesi ve iç düzenin korunması için gerekli olan birlikler dışında Türk Ordusunun derhal terhis edilmesi (Birliklerin insan gücü ve konumu daha sonra Türk Hükümeti'ne danışılarak saptanacaktır.)
- 6- Türk karasularında yada Türkiye'nin işgalindeki sularda bulunan bütün savaş gemilerinin teslim edilmesi; Türk karasularında kolluk yada benzeri amaçlar için gerekli görülebilecek bir takım küçük gemilerin dışında, bu gemilerin belirtilecek Türk limanında yada limanlarında göz altına alınması.
- 7- İtilâf Devletleri kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması.

- 8- Şu sırada Türk işgali altında olan bütün limanların ve demirleme yerlerinin İtilâf Devletleri gemilerince özgürce kullanılması ve düşman tarafından kullanılmasının önlenmesi. Aynı koşullar ticaret ve ordunun terhisi amaçları için Türk sularında bulunan Türk ticaret gemilerine de uygulanacaktır.
- 9- Bütün Türk limanlarında ve tersanelerinde her türlü gemi onarımı kolaylıklarından yararlanılması.
- 10- Toros tünel sisteminin müttefiklerce işgali.
- 11- Türk birliklerinin Kuzey-Batı İran'dan savaş öncesi sınırların gerisine derhal çekilmeleri daha önce istenmiş olup; bu istek yerine getirilecektir. Kafkasya ötesinde bir bölümünün Türk birliklerinden boşaltılması daha önce buyrulmuş bulunmaktadır. Bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılması, yalnız oradaki durum müttefiklerce incelendikten sonra gerek görülürse yapılacaktır.
- 12- Türk Hükümeti'nin haberleşmeleri dışında, bütün telsiz, telgraf ve kablo istasyonlarının İtilâf Devletlerince denetim altına alınması.
- 13- Denizciliğe, askerliğe ilişkin her türlü gereçlerin yok edilmesinin yasaklanması.
- 14- Ülkenin gereksinimleri karşılandıktan sonra, Türk kaynaklarından kömür, akaryakıt ve deniz gereçleri satın alma kolaylıkları verilmesi.
- 15- Kafkasya-Ötesi demiryollarının şu sırada Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de içermek üzere, halkın gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, tüm olarak İtilâf Devletleri makamlarının diledikleri gibi kullanımları altına konulması gereken bütün demiryolları üzerinde müttefik denetleme görevlilerinin yerleştirilmesi.
- 16- Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bütün garnizonların en yakın İtilâf Devletleri komutanına teslim olmaları ve beşinci maddede saptanacak olan düzenin korunması için gereken dışında, bütün birliklerin Kikya'dan çekilmesi.

- 17- Trablus ve Bingazi'deki bütün Türk subaylarının en yakın İtalyan Garnizonuna teslim olmaları. Türkiye, teslim buyruğuna uymazlarsa bu subaylara ikmal gönderilmemesini ve kendileriyle haberleşmenin kesilmesini sağlamayı yükümlenir.
- 18- Mısırata'yı da içermek üzere Trablus ve Bingazi'de işgal edilen bütün limanların en yakın İtilâf Devleti garnizonuna teslimi.
- 19- Denizci, asker ve sivil bütün Almanların ve Avusturyalıların bir ay içinde Türk ülkelerinden çıkartılması, uzak bölgelerdekilerin de olabildiğince erken bir tarihte çıkartılması.
- 20- Beşinci madde gereğince terhis edilecek bölümünü de içermek üzere, Türk ordusunun taşıtlarının, araç ve gereçlerinin, silah ve cephanesinin kullanılış biçimi konusunda verilecek buyrukların yerine getirilmesi.
- 21- Müttefiklerin çıkarlarını korumak için Türk Donatım Bakanlığı'na (İaşe Nezareti) bir müttefik temsilciliğin bağlanması, bu temsilciye bu amacın gerektiği bütün bilgilerin verilmesi.
- 22- Türk tutsakların İtilâf Devletleri buyruğunda tutulması. Asker salıverilmesi konusu göz önünde tutulacaktır.
- 23- Türkiye bakımından Merkez Devletleri ile bütün ilişkilerin kesilmesi zorunluluğu.
- 24- Altı Ermeni ilinde (Erzurum, Van, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas) karışıklık çıkarsa, İtilâf Devletleri bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını ellerinde tutarlar.
- 25- İtilâf Devletleri ile Türkiye arasında düşmanca eylemler 31 Ekim 1918 Perşembe günü, yerel saatle öğleden sonra duracaktır. Bu antlaşma, Limni'de Mondros Limanında, İngiltere Krallığının Agememnon Savaş Gemisinde 30 Ekim 1918'de iki örnek olarak imzalanmıştır. Antlaşma metni, Arthur Calthorpe, Hüseyin Rauf, Reşat Hikmet ve Sadullah Bey tarafından imzalanmıştır.¹

¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları 1920-1945*, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s.14

EK-2

BELGE 1'İN TRANSKRİPSİYONU

Yıldız saray-ı Humâyûnu

Başkitâbet Dâiresi

Musul Vilâyeti dahilinde bulunan emlak-ı mahsûsa-ı cenâb-ı cihânbâni derûnunda kesretle petrol gaz ma'denleri zuhûr etmekde olmasına mebnî umûm Musul Vilâyeti dâhilinde gerek emlak-ı seniyye derûnunda ve gerek sâ'ir cihetlerde petrol gazı ma'deni taharrisi ve işletmesi imtiyâzının münhasıran Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne nâmına verilerek ale'l-usûl icâb eden fermân-ı âlînin tasdir ve i'tâsı Hazîne-i Hâssa Nezâret-i Celîlesi'nin tezkîre-i ma'rûzası üzerine şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhi iktizâ-yı âlîsinde bulunmuş olmağla ol babda emr-ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi 5 Cemaziye-i âhır sene (1) 306

Fi 25 Kânûn-ı Sani sene (1) 304

Ser-Kâtib-i Hazret-i Şehriyârî

Bende Süreyya

Belge 1: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde Dâhiliye, nr.87615